

Міністерство освіти і науки України
Управління культури та охорони культурної спадщини
Черкаської обласної державної адміністрації
Національна спілка краєзнавців України
Державний архів Черкаської області
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Кам'янський державний історико-культурний заповідник
Комунальна установа «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради
Громадська організація «Національна академія наук вищої освіти України»
Черкаський державний технологічний університет
Кафедра історії та права

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА
СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ**

Матеріали III-ої Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)

**05 – 06 листопада 2020 р.
м. Черкаси**

Частина 1

ЧЕРКАСИ 2020

УДК 94:004](063)
К90

Рекомендовано до друку
рішенням Науково-технічної ради
Черкаського державного
технологічного університету
(протокол № 5 від 21.09.2020 р.)

Упорядники:

д.і.н., проф. В.М.Лазуренко, к.і.н., доц. Стадник І.Ю., к.і.н., доц. О.О.Яшан

Відповідальний редактор: к.і.н., доц. Яшан О.О.

Рецензенти:

Салата О. О. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка;

Гладун О. Д. – кандидат мистецтвознавства, доцент, директор Комунальної установи «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради.

К90 **Культурно-історична** спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (05 – 06 листопада 2020 р.) : у 2 ч. [Електронний ресурс] / упоряд. : д.і.н., проф. В. М. Лазуренко, к.і.н., доц. І. Ю. Стадник, к.і.н., доц. О. О. Яшан ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Частина 1. – Черкаси : ЧДТУ, 2020. – 209 с.

У збірнику опубліковано доповіді та повідомлення, що були представлені учасниками III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження».

Для науковців, викладачів та аспірантів вищих навчальних закладів та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною та історією України.

УДК 94:004](063)

Тексти у збірнику опубліковані на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково співпадають з позицією організаторів конференції.

© Автори, 2020.

УДК 00.4738.5:316.7

Ярослав КАЛАКУРА,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА В СТРУКТУРІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Соціокультурний поворот, який торкнувся усіх сегментів української гуманітаристики, означає певний злам і переорієнтацію дослідницьких стратегій, перенесення акцентів на дослідження взаємодії людини, культури та соціальних чинників історичного процесу¹. Історія засвідчує, що людина не існує поза культурою, вона творить її, а через неї впливає на суспільний прогрес, включаючи й інформаційний простір. Соціокультурні дослідження нового рівня і змісту можливі лише за умов інноваційних підходів до залучення джерел як носіїв соціокультурної інформації, тобто комплексу відомостей про культуру, місце і роль людини в її розвитку². В умовах цифрового суспільства поряд із традиційними джерелами дедалі більшу роль відіграють електронні носії інформації, відбувається *діджиталізація історії*, тобто переведення історичної науки у цифрову форму³. Розвиток комп'ютерних технологій, запровадження нових методів та засобів створення, зберігання та передачі інформації приводять до того, що електронні джерела набувають статусу першоджерел, а це диктує необхідність осмислити їх місце в структурі джерельних комплексів, обґрунтувати типологію й опрацювати методичку виявлення та залучення до наукових досліджень свідчень на електронних носіях. На наших очах формуються нові галузі знань, зокрема *електронне джерелознавство, електронне документознавство, електронне архівознавство, електронна археографія* та інші.

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб на основі вже існуючої літератури та авторських студій з методології історичного джерелознавства з'ясувати сутність таких понять, як: *електронне джерело, електронний джерельний комплекс, електронна інформація, інформаційний потенціал електронних ресурсів бібліотек та архівів*, розкрити значення цих концептів

¹ Калакура Я. Методологічні засади соціокультурного повороту в українознавстві // Українознавство. – 2020. – № 1. – С. 8–24.

² Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2012. – 202 с.

³ Куликов В. Digital History: становлення, сучасний стан, перспективи // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – Ч. 21. – С. 27–44.

та їх змісту для активізації і підвищення якості науково-дослідної діяльності у сфері *культурно-історична спадщина України* культурології в найширшому розумінні цього концепту.

Новітнє джерелознавство трактує *електронне джерело* як його специфічну версію або його різновид в електронному (цифровому) форматі, інформація в якому фіксується у вигляді електронних даних (набір символів, звукозапис або зображення, включаючи й реквізити – електронний підпис). Вона доступна для ознайомлення й передавання в часопросторі шляхом застосування засобів комп'ютерної техніки, Інтернету та електронного зв'язку, підлягає зберіганню з метою суспільного використання⁴. Основу електронного джерела становить *електронний документ*, інформація якого зафіксована у цифровому варіанті з відповідними реквізитами. Сукупність електронних документів, створених як природним шляхом у процесі електронного документообігу, так і засобами цифровізації традиційних документів, являє собою *електронні ресурси*. За критерієм режиму доступу електронні ресурси умовно діляться на дві групи: ресурси локального і віддаленого доступу, тобто інформація, розміщена на сторінках Інтернет.

Інтерес до електронних джерел, включаючи й ті, що стосуються культурно-історичної спадщини українського народу, зумовлений тим, що нині в Україні, як і в усьому світі, активно запроваджуються технології електронного урядування, зокрема електронного документообігу, що супроводжується створенням великого масиву електронних документів та електронних інформаційних ресурсів. У 2003 р. було схвалено Закон «Про електронні документи та електронний документообіг»⁵, який встановлює основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів. Із врахуванням динамічно зростаючих обсягів інформації з різних сфер суспільного життя, представленої в електронній формі, та процесу інтеграції України у світовий інформаційний простір, з 2007 р. в Києві почав функціонувати Центральний державний електронний архів України (ЦДЕАУ), в компетенції якого виявлення, комплектування, облік та зберігання документів на електронних носіях інформації, що віднесені до Національного архівного фонду. Це дає можливість дослідникам за допомогою програми «Інтернет-навігатор» знаходити і використовувати інформацію про документи та ресурси соціокультурного змісту на електронних носіях. Архів здійснює координацію діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності в галузі електронного діловодства, впровадження інформаційно-комунікаційних

⁴ Історичне джерелознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / кер. авт. кол. Я. С. Калакура. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Либідь, 2017. – С. 68.

⁵ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

технологій, електронного документообігу, електронного цифрового підпису, зберігання та використання інформації. Він забезпечує не тільки постійне зберігання електронних документів, але й зручний і вільний доступ до задоволення інформаційних потреб державних установ, громадських організацій і дослідників. Важливо зазначити, що в архіві зберігаються веб-сайти з інформацією про культурну спадщину, сучасні процеси у сфері культури, діяльність відповідних державних управлінських установ, творчих колективів тощо.

Великий масив соціокультурної інформації на електронних носіях зберігається в інших центральних, галузевих та місцевих архівах України, з якою можна ознайомитись на їхніх веб-порталах та веб-сайтах. Наприклад, у центральних державних історичних архівах у Києві та Львові вже оцифровані унікальні документи з історії української культури, життєдіяльності її визначних діячів. Оцифровуються матеріали з культурної політики держави і управління культурною сферою, створені впродовж ХХ ст., у центральних державних архівах вищих органів влади та громадських об'єднань. В останньому, до речі, вже функціонує електронна платформа «Архіум» з онлайн доступом до довідкового апарату та оцифрованих фондів. Особливо цінні документи про діяльність творчих спілок України, особові фонди видатних діячів української культури, літератури і мистецтва сконцентровані в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. На веб-сайті архіву розміщені відомості про доступні для віддаленого користування фонди та справи. У цьому ряду стоять також інформаційні ресурси Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. На порталі архіву виставлено перелік доступних кіновідеодокументів і порядок ознайомлення з ними в режимі перегляду цифрових копій.

До програми наповнення електронних баз описів та документів долучилися галузеві та обласні державні архіви, зокрема ГА Служби безпеки України, ДА м. Київ, Закарпатської, Київської, Львівської, Миколаївської, Харківської та інших областей.

Цифрофізація дедалі ширше впроваджується і в бібліотечній сфері, зокрема в Національній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського та інших. Нині найбільш поширеними видами електронних ресурсів бібліотек є електронні журнали, електронні книги, оцифровані дисертації, автореферати, реферативно-бібліографічні бази даних, довідкові бази даних (біографії, словники, енциклопедії і т. д.), статистична інформація, а також електронні аудіовізуальні ресурси. Переважна більшість цих ресурсів знаходяться у відкритому доступі. В деяких бібліотеках, зокрема в Національній бібліотеці ім. Ярослава Мудрого, створено електронну бібліотеку «Культура України».

Розглядаючи місце електронних джерел у структурі соціокультурної інформації, не можна оминати зростаючу роль соціальних мереж, матеріали

яких самі по собі можуть слугувати історичним джерелом. Особливість інформації соціальних мереж, зокрема Facebook, YouTube, WhatsApp, Viber, Instagram, Twitter, Telegram, Messenger та ін., полягає в тому, що вони мають глобальний і загальнодоступний характер, демонструють динамізм (постійне оновлення інформації), є висококомунікативними, що дає можливість як почерпнути відомості з інтернет-ресурсу, так і ознайомитися з думкою про них користувачів.

Зрозуміло, що залученню електронної інформації до наукових студій має передувати системне застосування джерелознавчих методів, передусім джерелознавчої критики, атрибуції джерел, тобто встановлення їх походження, авторства, справжності та вірогідності, аналізу змісту на предмет достовірності відомостей. Особливо критично треба ставитися до інформації, почерпнутої із соціальних мереж, перевіряти її правдивість, зіставляти з іншими джерелами. Є ще одна специфіка електронних джерел, зумовлена особливостями їх бібліографічного описування. За державним стандартом (ДСТУ 8302:2015) необхідно вказувати, про який електронний ресурс йдеться, а також робити посилання на відповідну веб-адресу (http) як режим доступу.

Таким чином, в умовах інформаційного суспільства та соціокультурного повороту гуманітаристики неухильно зростає роль електронних джерел як носіїв різноманітної інформації, в тому числі про історико-культурну спадщину України. Йдеться про оцифровані офіційні документи державних органів, громадських об'єднань, творчих спілок, джерела особового походження, кінофотофонодокументи, які відклалися на зберігання в архівних установах. Великий масив соціокультурної інформації можна почерпнути в електронних колекціях бібліотек та музеїв. Розвиток електронного джерелознавства та електронного архівознавства диктує нові виклики дослідникам, пов'язані з поглибленим освоєнням сучасної комп'ютерної техніки, методики використання цифрових технологій у науковій діяльності та навчальному процесі.

**ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ:
ДОСВІД, ТРАДИЦІЇ, ПАМ'ЯТКИ.
МУЗЕЙНИЙ ТУРИЗМ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ. ВІДОМІ ОСОБИСТОСТІ**

УДК 737.1-029:94(477.46)

*Олександр ПОТИЛЬЧАК,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

**НОВОВІЯВЛЕНИЙ КОМПЛЕКС
ДЖУЧИДСЬКИХ ДИРХЕМІВ ІЗ ОКОЛИЦЬ СЕЛИЩА МАНЬКІВКА
НА ЧЕРКАЩИНІ: АТРИБУЦІЯ НУМІЗМАТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ**

У травні 2020 р. на Інтернет-аукціоні Viology було виставлено на продаж невеликий комплекс із десяти срібних дирхемів (дангів) Золотої Орди, знайдений цієї ж весни поблизу селища Маньківка Черкаської області. Автору цих рядків вдалося ознайомитися з цією нумізматичною пам'яткою та отримати для детального вивчення кілька монет з її складу.

Ординські монети для Середнього Подніпров'я, зокрема й Черкащини, є доволі звичними, адже регіон у XIV-XV ст. був контактною зоною залежного тоді від Орди Київського князівства та безпосередніх володінь Джучидів на Подніпров'ї. Скарби та поодинокі знахідки джучидських дирхемів фіксуються нумізматами на території сучасної Черкаської області ще з другої половини XIX ст. Зокрема, у відомій праці М. Біляшівського (1889) зафіксовано дві подібні знахідки: у Старій Буді на Звенигородщині (1863) та в Уманському повіті [1, с. 80–81, 114]. Не обійшов увагою скарби золотоординських монет із території Черкащини і російський нумізмат Г. Федоров-Давидов. У складеній дослідником топографії скарбів джучидських монет (1960) в нашому регіоні зафіксовано дві знахідки. Це скарби з Малих Торговиць Уманського повіту (1894) та села Великий Ржавець Канівського повіту Київської губернії (1889) [4, с. 152, 165]. Скарби ординських монет з Черкащини знаходимо також у топографії М. Котляра (1971) [2, с. 76, 174].

Розвиток технологій приладового пошуку на початку XXI ст. створив передумови для масового виявлення нового нумізматичного матеріалу, зокрема й на території Черкаської області. Наприклад, зібрані А. Шостопадом відомості дають можливість говорити принаймні про понад два десятки зафіксованих у регіоні (станом на 2007 рік) знахідок окремих монет і скарбів з

монетами ординського карбування XIV-XV ст. [6, с. 49–52]. Наразі з великою долею вірогідності можемо припустити, що реальна кількість знахідок джучидських монет, зроблених в останні роки на території Черкаської області, є в рази більшою. Проте нікуди правди діти: лєвова частка цих скарбів, менших за чисельністю комплексів або ж окремих монет, залишаючись без опису та атрибуції, розходяться на чорному ринку нумізматики, осідають у приватних колекціях і назавжди втрачаються для науки. В цих умовах справжнім вікном можливостей для нумізмата-дослідника є ресурси антикварних інтернет-аукціонів, де інколи (як у нашому випадку) виставляються на продаж цілісні комплекси знайдених пошуковцями-любителями нумізматичних пам'яток, а їх продавці погоджуються поділитися з вченими важливою інформацією про місце та умови виявлення монет.

Найстаршою монетою описуваної знахідки є данг хана Токти (689–712 р. Х.) карбування Сарая ал-Махруса з датою 710 рік Хіджри (далі – р. Х.), що за Григоріанським календарем відповідає 1310–1311 р. від Р. Х. [3, с. 20]. Монета цього золотоординського правителя єдина в комплексі та має на собі сліди тривалого перебування в обігу [Див.: фототабл. 1]. Наступний за часом карбування, і також єдиний у цій знахідці, – карбований у Криму дирхем хана Узбека (712–741 р. Х.) з датою 720 р. Х. (1320–1321) [3, с. 22]. Поверхня цієї монети, як і попередньої, сильно потерта [Див.: фототабл. 2]. Ці дві найстарші монети нашої знахідки становлять локальну групу нумізматичного комплексу. Зі стану їх збереженості видно, що вони потрапили до прихованого чи загубленого власником «гаманця», вже перебуваючи досить тривалий час в обігу.

Найбільшу за чисельністю групу монет комплексу (7) становлять дирхеми, карбовані на різних монетних дворах Орди в період правління хана Джанібєка (741–758 р. Х.). Стан збереженості монет задовільний, а їхні легенди досить добре візуально ідентифікуються [Див.: фототабл. 3–9]. Найбільш ранній із дирхемів Джанібєка викарбуваний на монетному дворі Сарай ал-Джадід та має дату 743 р. Х. (1342–1343) [3, с. 25].

Наступними в цій групі монет є п'ять різноштемпельних дирхемів карбування Гюлістану з датами 752–753 р. Х. (1351–1352) [3, с. 24] [Див.: фототабл. 4–8]. Три дирхеми з підгрупи карбівок Джанібєка нам вдалося отримати для візуального вивчення та метрологічного дослідження [Див.: фототабл. 4, 6, 7]. Всі монети виготовлені зі срібла високої проби, а їхня вага знаходиться в межах крайніх показників 1,49–1,60 г. Відтак, середній показник ваги досліджуваних дирхемів становить 1,54 г., що відповідає теоретичній ваговій нормі дирхемів Джанібєка, розрахованій Г. Федоровим-Давидовим. На його думку, саме монетний двір Гюлістану в 1350-х рр. став одним із головних постачальників монетного срібла на ринки Золотої Орди [5, с. 15].

Імовірним зразком так званого «гібридного» карбування Гюлістану може бути монета, на аверсі якої маємо ім'я Джанібєка, а на реверсі – легенду «карбування//міста//Гюлістан» та дату – 759 р. Х. [Див.: фототабл. 9]. Відомо, що хан Джанібек помер у 758 р. Х. Припускаємо, що наявна в комплексі монета була викарбувана на початку правління сина покійного Джанібєка –

хана Бердібека, а її характерною ознакою є наявність у легенді реверсу слова «белед» («місто») [3, с. 30].

Табл. 1 – Метрологічні показники дирхемів хана Джанібека (1341–1357) зі складу нумізматичного комплексу з Маньківки Черкаської області

№ по фототабл.	Монетний двір	Рік карбування	Метрологічні показники		Публікація
			Вага (г)	Діаметр (мм)	
4	Гюлістан	752	1,49	16,2-16,9	24, 209
6	Гюлістан	752-753	1,60	15,5-16,5	24, 207
7	Гюлістан	753	1,55	15,1-16,2	24, 209

Наймолодша монета зі складу описуваного нами нумізматичного комплексу – це дирхем хана Бердібека (758–760 р. Х.) карбування Сарая ал-Джадід з датою 759 р. Х. (1357–1358) [3, с. 31]. Володарювання цього ординського правителя тривало близько трьох років, а 759 р. Х. був першим роком його правління. Факт наявності датованої монети з його іменем дає підстави для доволі точного визначення часу тезаврації знахідки. Це могло статися десь наприкінці 1350-х рр. На користь цієї точки зору свідчить і значний ступінь зношення двох найстарших монет комплексу, карбованих ще за ханів Токти та Узбека.

Висновки. Роблячи деякі підсумки, зазначимо, що описана знахідка являє собою типовий «гаманець», втрачений або прихований його вочевидь небагатим господарем. Набір монет, як за іменами ординських ханів, так і за датами карбування, утворює послідовний ряд нумізматичних пам'яток першої половини XIV ст., в якому чисельно переважають високопробні та «важкі» дирхеми Джанібека карбування Гюлістану 40-50-х рр. XIV ст. Стосовно ж регіону виявлення цього нумізматичного комплексу, то в окреслений хронологічний період це були периферійні ординські володіння – територія кочівлі, а можливо й частково осілого проживання татарського населення, яке просувалося на правобережжя середньої течії Дніпра з Південного Подніпров'я.

Джерела та література:

1. Беляшевский М. Монетные клады Киевской губернии / М. Беляшевский. – М., К. : Типогр. Г. П. Корчак-Новицкого, 1889. – 149 с.
2. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К. : Наук. думка, 1971. – 176 с.
3. Сагдеева Р. З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды / Р. З. Сагдеева. – М. : Горячая линия-Телеком, 2005. – 77 с.
4. Федоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет. Нумизматика и эпиграфика / Г. А. Федоров-Давыдов. – 1960. – С. 94–192.
5. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Палеограф, 2003. – 352 с.
6. Шостопал А. В. Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси : видавець Андрущук П. С., 2007. – 120 с.

ФОТОТАБЛИЦІ

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

УДК 94(477.46):902

Валентин ЛАЗУРЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету

МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ ЯК ОБ'ЄКТ ДЛЯ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДИСКУСІЙ

У цій статті ми спробуємо подати історію Михайлівської церкви в Суботові, що на Чигиринщині, від перших згадок про її будівництво до знищення більшовиками у 1935 р., акцентувавши увагу на її сучасній актуальності в контексті новітніх пошуків крипти українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького.

Церква Святого Архистратига Михаїла, Михайлівська церква, Свято-Михайлівська церква в Суботові – так згадується у різних джерелах церква в родовому маєтку Хмельницьких у Суботові, що на Чигиринщині. За цією суботівською церквою закріпилась у місцевих жителів ще назва – Низянська (інша церква, Іллінська, мала народну назву – Горянська). Ми у цій статті будемо використовувати назву – Михайлівська церква в Суботові.

В історичних джерелах, дослідженнях істориків різних років і століть не знаходимо чітко хронологічно виписаної історії Михайлівської церкви в Суботові. Зустрічаються якщо не прямі відомості, то лише фрагментарні згадки про цю церкву.

За браком документальних джерел утвердились різні, часом суперечливі, погляди авторів на час заснування храму та окремі віхи його історії. Навіть ретельне вивчення, зіставлення наявних фактів поки що не дозволяє створити цілісну картину щодо Михайлівської церкви протягом її трьохсот років [1, с. 40–47].

Існує легенда, що вказує на існування храму ще задовго до появи на Чигиринщині родини Хмельницьких [2, арк. 122].

Відомі й авторитетні українські історики, одні з кращих на сьогодні знавців біографії Богдана Хмельницького, **Валерій Смолій** і **Валерій**

Михайлівська церква у Суботові. Світлина 1912 р. Фото з журналу: Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 124

Степанков зазначають: *«вже у другій половині 80-х років XVI ст. Михайло Хмельницький господарював у заснованому ним поселенні»* [3, с. 44]. Перша згадка про осадку ним Суботова як чигиринським підстаростою припадає на 1616 р. [1, с. 41].

На місці Михайлівського храму було давнє кладовище. Про це ми можемо почерпнути відомості із народних спогадів старожила-суботянина Маркіяна Бердника, записані священником Марком Грушевським, в яких він говорить про те, що під час ремонту церкви він виявив під підлогою церкви уламок надмогильної плити з написом: *«1600 года, мая 7 дня»* і відламану букву «К» та значну кількість кісток зі старих могил» [1, с. 41; 4, с. 11].

Іван Крип'якевич – один із авторитетних біографів Богдана Хмельницького – наголошує, що сам гетьман збудував Михайлівську церкву на пам'ять про батька [5, с. 57].

Іван Крип'якевич: *«У Суботові Богдан мав батьківський хутір. Він, очевидно, вважав це селище найдорожчою спадщиною... Сам гетьман збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька) і церкву св. Іллі»* [5, с. 57].

Беручи до уваги неспокійні часи в Суботові, що передували початку Національної революції середини XVII ст. (тут маємо на увазі напад польського шляхтича, на той час чигиринського підстарости, Данієля Чаплинського на населений пункт у 1647 р.), чи інші суб'єктивні причини, можна припустити, що Богдан Хмельницький міг збудувати церкву на місці раніше згорілої.

Як припускає відомий краєзнавець і музеєзнавець України, завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» **Надія Кукса:** *«цілком вірогідно, що за його (Б. Хмельницького – В.Л.) вказівкою на центральному, так званому, Козацькому майдані хутора, була зведена трибанна дерев'яна Михайлівська церква як гарант укріплення позицій православ'я на прикордонних землях»* [12].

У фондах Інституту рукопису ЦНБ АН України зберігається на престольне «Євангеліє», що датується 1651 р., на одній з приписок до якого подано наступне: *«Року 1651 місяця февраля 22 дня Ігнатій обиватель Суботовській отменил сию книгу рекомую евангелий тетр за отпушение грехов як моих як жони и деток и надалем сию книгу до храму святого архистратига христова Михайла в месте Суботов в маестности его милости пана гетмана войска его королевске милости запорозкого, а хто бы сию книгу мел отдалити от сего храму више реченого таковий некай буде проклят анафтема»* [6, с. 135]. Все це переконливо письмово засвідчує факт існування Михайлівської церкви в Суботові в 50-х рр. XVII ст.

Як свідчить аналіз ряду наявних у нашому розпорядженні джерел, Михайлівською церквою в Суботові помітно опікувався старший син гетьмана Богдана Хмельницького Тиміш. Про цей факт, наприклад, ми черпаємо інформацію з твору польсько-українського письменника-історіографа Йосипа Ролле «Жінки при Чигиринському дворі», де він зазначає наступне.

Йосип Ролле: Михайлівська церква *«стояла неподалік ринку й була під особливою опікою гетьманового сина»* [7, с. 30].

За рядом джерел, у цій церкві Тиміш Хмельницький і був похований у 1653 р. [8, с. 249; 7, с. 34]. Проте з приводу цього на сьогодні є ряд питань, і ряд, як не дивно, розбіжностей у джерелах. Питання постійного знаходження крипти Тимоша Хмельницького після його поховання в Михайлівській церкві на сьогодні піддається сумніву. Це ми розглянемо в окремому дослідженні.

Надія Кукса: *«Можливо, що свого часу (1647 р.) в храмі або на прилеглому до нього цвинтарі було поховано матір гетьманича Ганну Сомко»* [9, с. 227].

Історик і краєзнавець Віктор Гугля свого часу висунув особисті міркування про Михайлівську церкву на основі аналізу спогадів Павла Алепського, який перебував 1656 р. в Суботові.

Віктор Гугля: *«...на 1656 р. – Михайлівська церква ще новозбудована. Тобто будувалась вона в проміжку між 1648 – 1653 рр. і, треба думати, на місці старої (збудованої ще Михайлом Хмельницьким) та знищеної, наприклад, в 1647 р. Даніелем Чаплинським під час наїзду»* [10, с. 38].

В період від смерті Богдана Хмельницького до 1726 р. писемних відомостей про Михайлівську церкву нами не виявлено. За даними візитації 1726 р. в згаданий вище проміжок часу Михайлівська церква в Суботові зазнала знищення. У 1718 р., за даними візитації 1726 р., церква була відбудована [11, с. 101].

«За візитацією 1741 р., Свято-Михайлівська церква постає як єдиний діючий храм Суботова, що разом з 27 іншими навколишніми церквами ввійшов до складу Чигиринського деканату, створеного 1740 р. Проте з часу краху останнього 1768 р. знову стає православним» [12].

Надія Кукса, Яніна Діденко: На початку 20-х рр. XIX ст. (згідно з архівними документами) Іллінська церква перебувала в статусі не приходського, а цвинтарного храму. Причому статус було змінено на прохання членів релігійної громади, які не мали змоги утримувати власним коштом Свято-Михайлівську церкву, яку відремонтували 1796 р., та Свято-Іллінську, яка перебувала в занедбаному стані. На початку XIX ст. клопотання громади було задоволено Чигиринським духовним правлінням, і усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького стає другорядною, приписною до Михайлівської церкви [13, с. 16].

У 1786 р. було збудовано нову споруду Михайлівської церкви. Нижче наведемо, як з приводу цього пише Лаврентій Похилевич 1864 р. у своїй праці *«Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся»*.

Лаврентій Похилевич: *«Приходская Михайловская церковь построена в 1786 году на место прежней деревянной же, в 1718 году построенной. По штатам она причислена к 4-му классу; земли имеет 65 десятин»* [14, с. 533].

За період з 1808 по 1864 рр. кількість жителів у Суботові зростає відповідно з 1157 до 2419. Це спричинило необхідність зведення нового, просторішого приміщення Михайлівської церкви, яка **після оновлення 1869 р. Іллінської церкви стала поступово занепадати.**

Ось саме тут для сучасних дослідників констатується цікавий факт!!! Саме тут і закінчується фіксація локального місця саме тієї Михайлівської церкви, в якій бував Богдан Хмельницький, і його мужній син Тиміш опікувався нею, і гіпотетично були там поховані хтось із них, чи обидва вони, чи хтось із їхньої родини.

У 1874 р. у Михайлівській церкві проводились будівельні роботи.

Надія Кукса: *«Оскільки до самих стін церкви наблизився цвинтар, розширювати її на тому самому місці стало неможливим. Стару будівлю акуратно розібрали (згнила тільки шалівка, дерев'яні конструкції виявилися придатними для будівництва нового приміщення). Під престолом виявили дитяче поховання. Винесли на двір, але на вимогу священника останки повернули назад»* [1, с. 44]. Цю історію про дитяче поховання істориком Надією Куксою було записано від «суботівської сільської енциклопедії», дочки колишнього волосного писаря Ярини Варивонівни Телятник, 1905 р.н. Надзвичайно освічена та національно свідомою була особистість.

Відомостей про подальшу долю храму кінця ХІХ – І чверті ХХ ст. зібрано поки що дуже мало.

У 1843 р. при Михайлівській церкві було організовано двокласне приходське училище. З 1851 р. дітей Суботівської волості навчав тут отець Роман Орловський, який, до речі, домогся присвоєння училищу імені Богдана Хмельницького [15, с. 72].

У 1898 – 1910 рр. настоятелем храму був український етнограф і фольклорист о. Марко Грушевський [16, с. 387–394]. Відомо, що він ніби-то вів «Літопис Михайлівської церкви», доля якого до сьогодні ні історикам, ні краєзнавцям не відома. Постає запитання: чи взагалі він був – цей літопис? Це тема окремого ґрунтовного вузькопошукового дослідження, до якого дослідники повернуться у свій час.

Збереглися рідкісні світлини із зображенням Михайлівської церкви, що датуються кінцем ХІХ ст. та 1912 р.

Наприкінці ХVІІІ ст. біля Михайлівської церкви з'явилася двоярусна дерев'яна дзвіниця, котра з 70-х рр. ХІХ ст. з'єднувалась із приміщенням церкви переходом. Нижній ярус використовувався для зберігання інвентаря, необхідного для виконання поховального обряду. На другому ярусі відкритої каркасної конструкції розміщувались дзвони – два великі і п'ять малих. Залізна покрівля церкви була пофарбована в зелений колір. Світло-блакитними з вкрапленням білого кольору були стіни церкви [Кукса Н. З історії Пам'ятки, с. 45].

До 1929 р. Михайлівська церква в Суботові була діючою. Настоятелем був о. Григорій Кривенко.

З початком колективізації в Суботові представники місцевої влади вирішили закрити церкву. Протягом кількох років у приміщенні Михайлівської церкви знаходився сільський клуб. Тут демонструвалися кінофільми, проводилися дискотеки для молоді. І це незважаючи на те, що в цей час на стінах висіли ікони та зберігався ще іконостас [1, с. 45].

У 1935 р. Михайлівську церкву в Суботові було зруйновано, а її дерев'яні конструкції використано для спорудження зерносховища [17, с. 65]. Мешканці села надзвичайно негативно сприйняли це рішення.

Надія Кукса: *«Коли почали ламати стіни церкви, старі люди хрестились, плакали, хапали руйнівників за поли, за руки. Дуже просили не робити цього». «Молоді мовчали, бо боялися, щоб не засудили. Дзвони поскидали з дзвіниці, при падінні вони тріскалися. Згодом приїхали заготовачі і забрали дзвони «для воєнних нужд» [1, с. 45].* Ікони розбирали місцеві жителі. Їх переслідували активісти. Влаштуваючи обшуки, ікони вилучали. Однак частину образів вдалося врятувати, переправивши в навколишні села.

«Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали. Кілька днів над селом стояла заграва від полум'я, що викликало негативні емоції у віруючих. Хазяйновиті суботяни з числа активу років на три запаслися шалівкою, котрою були оббиті стіни церкви, незабаром використавши її для опалювання помешкань.

Сільське кладовище, де знайшло вічний спочинок не одне покоління суботян, було розрівняне тракторами. Таємно найсміливіші з мешканців села збирали вигорнуті останки, щоб потім перезапохоронити. На місці цвинтаря невдовзі стали будувати сільський клуб, котрий знаходиться на кістках наших предків і донині» [1, с. 45].

Михайлівська церква в зв'язку з подіями 1638 р. та 1649 р. неодноразово згадується в романі-трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький», написаному на основі історичних джерел [18, с. 83].

На сьогодні, за переказами старожилів села Суботів Чигиринського району Черкаської області, відомо, що місцем розташування саме тієї Михайлівської церкви, яка була знищена радянською владою у 1935 р., є територія сучасного меморіального комплексу (в центрі села), присвяченого Другій світовій війні.

Чим нині є цікавою для істориків та всієї української спільноти історія колишньої Михайлівської церкви в Суботові? Щоб відповісти на це питання, додамо кілька штрихів до того, що наразі відбувається на Чигиринщині в плані дослідження середньовічної історії. У 2019 р. український інформаційний простір та наукове середовище заповнила сенсаційна новина. В Іллінській церкві в Суботові на глибині понад 4 м георадари зафіксували аномалії, які можуть бути не чим іншим, як криптою. Георадари зафіксували дві аномалії. Українські фахівці висунули гіпотезу – це, можливо (?), поховання самого

гетьмана України Богдана Хмельницького, яке шукали понад 300 років, та його старшого сина Тимоша [19].

Однак до сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви в Суботові, спрямовані на підтвердження чи спростування висунутої гіпотези щодо наявності на певній глибині в церкві крипти видатного українця Богдана Хмельницького, з сучасною методологією пошуку та за допомогою новітнього обладнання, не проводяться. Певні дослідження, зтяжні в часі, все ж тривають, але їх ініціює не держава, а громадська організація «Фонд Великий Лях». Процес проходить не так швидко, як би хотілося.

На наш погляд, у 2019 р. вчені реально наблизились до ймовірного (?) сенсаційного відкриття. З'явився реальний шанс у ХХІ ст. просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс нам необхідно використати, і, що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди, насамперед, Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення.

Прикрим на сьогодні є факт відвернення (у різний спосіб) уваги українського суспільства від проведення сучасних досліджень в Іллінській церкві в Суботові на предмет підтвердження чи спростування гіпотези. А ще прикріше, що це роблять не українські історики, археологи, музеєзнавці чи краєзнавці – справжні фахівці з багаторічним досвідом, а закордонні історики, ніби маючи (нехай ми помиляємось!) якусь «певну місію» [20].

І ось у 2020 р. колишня Михайлівська церква в Суботові історично знову стає актуальною для детального і ґрунтовного дослідження. Наприклад, російський історик Тетяна Таїрова наполягає на тому, що *«найбільш вірогідно, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто в центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму видаються перспективними»* [20, с. 6]. На наше переконання, ця версія має право на існування і, можливо, є перспективною, що не виключає необхідності підтвердження гіпотез наших українських вчених. Це тема окремої фахової наукової дискусії і окремої статті.

Час розставить все на свої місця. А наукова дискусія має бути толерантною і тривати у фахово окресленій площині, незалежно від того, якими є точки зору на ту чи іншу українську історичну проблему, запропоновані з Росії, і якими є версії (гіпотези), висунуті в Україні.

За словами засновника і голови ГО «Фонд Великий Лях» **Павла Костенка**, які він виголосив 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» [21] (на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України (2005 – 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України Національної академії наук України Валерій Смолій, відомі українські історики, археологи, теологи, геофізики, етнологи та музеєзнавці): *«Російська імперія століттями*

знищувала та приховувала будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла використати історичну пам'ять – нав'язувала міфи. Внаслідок такої пропаганди ми навіть не знаємо, де поховано більшість українських гетьманів та інших видатних українців, завдяки яким Україна сформувалася як держава» [22].

І логічно доповнює слова П. Костенка відомий український краєзнавець, знаний дослідник Коліївщини **Євген Букет**: «Сьогодні настав час розвінчувати ці міфи. Залучивши новітні технології, нині маємо шанс розгадати таємниці минулого, викрити містифікації, створити меморіали національних героїв» [22].

На сьогодні, мабуть, доцільно було б у Суботові встановити хоч якийсь пам'ятний знак, який би вказував на існування в цьому, знаному в усій державі населеному пункті Михайлівської церкви. Це потрібно нам, українцям. Адже ми маємо право на свою історію, і маємо право на своє українське минуле.

Джерела та література:

1. Кукса Н. В. З історії Богданових церков у Суботові / Н. В. Кукса // Пам'ятки України: історія та культура: наук. часопис. – 2002. – Річник XXXIV. – Число 2. – С. 40–47.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291.
3. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 2-ге вид., перероб. – К. : Либідь, 1995. – 624 с.
4. Соса П. П. Легенди про гетьмана / П. П. Соса // Краєзнавець Черкащини. Третій випуск. – Черкаси : Черкаська обласна друкарня, 1992. – С. 10–13.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич ; відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправл. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.
6. Кукса Н. В. Раритети козацької доби Чигиринщини: Напрестольне Євангеліє 1651 року із Свято-Михайлівської церкви в Суботові // Сьомі Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. / Н. В. Кукса ; редкол. : О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 135–136.
7. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі / Й. Ролле ; прим. О. І. Гуржія. – К. : Україна, 1994. – 58 с.
8. Халебський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 293 с.
9. Кукса Н. В. Історичні поховання XVII – XVIII століть в Суботові / Н. В. Кукса // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т. 9. – К., 2002. – С. 227–228.
10. Гугля В. І. Суботів Хмельницьких / В. І. Гугля. – Дніпропетровськ, 2006. – 62 с.
11. Кукса Н. В. Православні церкви Чигиринщини у візитації 1726 року / Н. В. Кукса // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С. 99–105.
12. Кукса Н. В. Церква в ім'я Святого Архістратига Михайла в Суботові / Н. В. Кукса // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – Львів, 2005.
13. Кукса Н. В. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2013. – 200 с.
14. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в

- пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : видавець О. В. Пшонківський, 2007. – ХХІІ+642 с.
15. Кукса Н. В. Повернені імена: суботівський священник Роман Орловський / Н. В. Кукса // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С. 70–79.
 16. Кукса Н. В. Постаць Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та УАПЦ / Н. В. Кукса // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2004. – С. 387–394.
 17. Нераденко Т. М. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал : краєзнавче наук.-попул. вид. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2018. – 498 с.
 18. Шмиголь Л. Суботів у романі М. Старицького «Богдан Хмельницький». Історична правда і вимисел / Л. Шмиголь // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С. 82–84.
 19. У церкві в Суботові знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – 2019, жовтень. – № 10 (61). – С. 13; У Суботові науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>
 20. Таирова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков [Электронный ресурс] / Т. Г. Таирова. – Режим доступа : <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>
 21. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 220–223.
 22. Букет Є. Міфічне поховання [Електронний ресурс] / Є. Букет. – Режим доступу : https://uain.press/blogs/mifichne-pohovannya-1058277?fbclid=IwAR3sdPdbw_SjN5iXUL0ltT6qmdzk5gPxrh8tsF940SI30ZJMYtR1VIPPK4k

УДК 94 (477) «1960 – 2002»

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
*кандидат історичних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
голова Черкаської обласної організації НСКУ*

ВИСВІТЛЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ НА ЧЕРКАЩИНІ У ПРЕСІ (1960-ті рр. – початок ХХІ ст.)

Системне висвітлення пам'яткоохоронної роботи на Черкащині в обласній та місцевій пресі розпочалося після утворення в 1967 р. Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК), яку очолив В. Т. Шпак. У 1969 р. в області діяло 1806 первинних організацій товариства. Вони об'єднували 169,4 тис. активістів пам'яткоохоронного руху. Найбільш численними були осередки товариства у

Корсунь-Шевченківському (14 193), Звенигородському (13 349), Катеринопільському (11 409), Чорнобаївському районах [1, 1].

Тільки у 1967 р. в обласних, міськрайонних та районних газетах було опубліковано понад 70 статей та інформаційних матеріалів про історико-культурні пам'ятки та визначні місця Черкащини, проведено серію передач на обласному радіо. Обласною газетою «Черкаська правда» було оголошено конкурс на кращий нарис про пам'ятні місця краю [2, 12–15].

Цікавий досвід поширення знань про історико-культурну спадщину мали також міські та районні організації товариства. Так, при редакції звенигородської районної газети «Шевченків край» у 1970 р. почав діяти позаштатний відділ пропаганди історико-культурних пам'яток. Цим відділом, який об'єднував активістів товариства та місцевих краєзнавців, лише за один рік підготовлено 28 випусків тематичної сторінки «Скарби народні» [3, 207]. У Тальному самодіяльною фото-кіностудією (О. Сошинський) було створено хронікально-документальний фільм «Ніхто не забутий», який демонструвався по республіканському телебаченню [4, 118].

Матеріали сторінки газети «Шевченків край», а також організовані нею вікторини «Моя Звенигородщина» та «Чи знаєте ви Звенигородщину?» постановою президії УТОПІК від 19 квітня 1971 р. були визнані переможцями республіканського конкурсу і відзначені першою премією. Обласна газета «Молодь Черкащини» та обласний радіожурнал «Люби і знай свій рідний край» удостоїлись другої премії, а золотоніський радіожурнал «Скарби народу» і рубрика «З історії рідного краю» чигиринської газети – третьої премії республіканського конкурсу [5, 25–34].

У той час набували поширення і такі форми популяризації пам'яток історії і культури, як народні університети і кінолекторії. В 1974 р. в області діяло 13 університетів та 127 кінолекторіїв і лекторіїв. Університети охоплювали 1348 слухачів. Один з них, «Пам'ятники України», працював у Черкаському педінституті і був визнаний найкращим у республіці. В лекторіях і кінолекторіях щороку читалося близько 1 тис. лекцій і демонструвалося понад 500 кінофільмів [6, 57–71]. Навіть за можливих приписок у тогочасній звітності, наведені дані свідчать про налагоджену систему роботи з популяризації пам'яток.

В кінці 1980-х років і безпосередньо у роки незалежності ця робота наповнилася новим змістом – у засобах масової інформації з'являється значна кількість матеріалів, в яких гостро ставились актуальні питання збереження й охорони національної історико-культурної спадщини. В поле зору авторів все частіше потрапляють історико-культурні пам'ятки Черкащини, які потребували першочергової уваги з боку держави і громадськості – об'єкти, пов'язані з різними періодами національно-визвольної боротьби українського народу, Голодомором 1932–1933 рр., політичними репресіями, культові споруди.

Зокрема, завдяки своєчасному втручання громадськості було припинено спорудження великого промислового вузла в районі Канева, який порушував

природно-історичний ландшафт Шевченківського меморіалу. Тоді опублікованою 19 червня 1988 р. статтею відомого письменника і громадського діяча Б. І. Олійника «Чи відають, що творять?» [7, 2] було започатковано широкий громадський рух за збереження історико-культурного середовища шевченківських місць у Каневі.

До депутата Верховної Ради УРСР П. Т. Тронька 26 жовтня 1988 р. звернулася група працівників канівського заводу «Магніт» з проханням допомогти припинити будівництво у заповідній зоні [8, 110]. Згодом, від імені громадськості Черкащини з відкритим листом вже до уряду звернувся колектив Канівського музею-заповідника Т. Г. Шевченка, вимагаючи припинення промислового будівництва. І лише після цього 5 травня 1990 р. нарешті було прийняте розпорядження Ради Міністрів УРСР про припинення будівельних робіт [9, 532].

У 1990-х – на початку 2000-х рр. тема збереження історико-культурної спадщини Черкащини залишалася актуальною і знаходила відображення на сторінках преси. Зокрема, відомий краєзнавець М. Ф. Пономаренко на сторінках журналу «Краєзнавець Черкащини» як першочергове завдання визначав «врятування священних місць нашого краю від «ординської» навали міністерств і відомств: заборона спорудження «вулкану смерті» – Чигиринської АЕС» [10, 4–16]. Він же у золотоніській районній газеті «Златокрай» неодноразово висловлював стурбованість щодо стану культових споруд – пам'яток архітектури, розташованих на території району – Преображенської церкви Красногірського жіночого монастиря (1767–1771 рр.) [11, 3] і Миколаївської церкви в с. Драбівці XVIII ст. [12, 4].

Професор Черкаського державного педагогічного інституту (нині – національний університет імені Богдана Хмельницького) А. Г. Морозов у циклі публікацій «Наша прадавня столиця» в газеті «Ділова Черкащина» привертав увагу до комплексного дослідження та збереження унікальної археологічної пам'ятки – Мотронинського скіфського городища в Холодному Яру та Троїцької церкви (1802 р.) Мотронинського жіночого монастиря [13].

Актуальні проблеми охорони та використання історико-культурної спадщини Черкащини як важливого засобу формування національної свідомості громадян України у 2002 р. порушували на сторінках газети «День» голова Національної спілки України, академік П. Т. Тронько і професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А. Ю. Чабан [14].

Таким чином, стан і проблеми пам'яткоохоронної роботи зазначеного періоду знаходили відображення на сторінках преси. До проголошення незалежності більшість матеріалів мала описовий характер і за змістом відповідала тодішнім ідеологічним постулатам. З початку 1990-х рр. у публікаціях преси проблеми історико-культурної спадщини Черкащини набули особливої гостроти. Їх автори виступали на захист унікальних пам'яток історії і культури краю.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 113.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4468. – Оп. 1. – Спр. 25-а.
3. Серіков А. Н. Поширення Товариством знань про пам'ятки історії та культури / А. Н. Серіков // Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін. ; відп. ред. П. Т. Тронько ; АН УРСР. Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1989. – 240 с.
4. ЦДАВО України. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 353.
5. ДАЧО. – Ф. Р-4468. – Оп. 1. – Спр. 91.
6. ДАЧО. – Ф. Р-4468. – Оп. 1. – Спр. 182.
7. Олійник Б. Чи відають що творять? / Б. Олійник // Радянська Україна. – 1988. – 19 червня.
8. Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму: тези доп. і повідомл. Регіон. наук.-практ. конф., (19–20 квіт. 1994 р.). – К. – Черкаси, 1994. – 153 с.
9. Тарахан-Берега З. П. Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори / З. П. Тарахан-Берега. – К. : Родовід, 1998. – 543 с.
10. Пономаренко М. Ф. Краєзнавство на Черкащині / М. Ф. Пономаренко // Краєзнавець Черкащини. – 1990. – № 1. – С. 4–16.
11. Пономаренко М. Ф. Нетлінний скарб Красної гірки / М. Ф. Пономаренко // Златокрай. – 1992. – 28 січня.
12. Пономаренко М. Ф. Миколаївська церква / М. Ф. Пономаренко // Златокрай. – 1999. – 2 липня.
13. Морозов А. Г. Наша прадавня столиця / А. Г. Морозов // Ділова Черкащина. – 1997. – 16 червня, 11 липня, 15 серпня, 26 вересня.
14. Тронько П. Що залишимо нащадкам? / П. Тронько, А. Чабан // День. – 2002. – 7 серпня. – С. 4; 14 серпня. – С. 4; 15 серпня. – С. 4.

УДК 398.8(477.46)+(477/41)](091)

Анатолій ЧАБАН,
*доктор історичних наук, професор,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

ПІСЕННИЙ СКАРБ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Тривалий час у середовищі творчої інтелігенції краю нуртує думка про створення антології українських народних пісень Середньої Наддніпряни, які передаються від покоління до покоління в усній народній творчості, з перших автентичних записів текстів, а також нотних партитур і до нашого часу. Безперечним є той факт, що народна пісня населення середнього Дніпра має свої особливі відмінності своєю мелодикою, манерою виконання, багатоголосовим співом, специфічними текстами. Варто зазначити, що за особливостями виконання народних пісень вирізняються і окремі регіони

Середнього Подніпров'я: лівобережні – Золотоноша, Чорнобай і Драбів, центральні – Черкаси і Городище, західні – Тальне і Уманщина. Інколи відмінність у виконанні народних пісень спостерігається і між сусідніми селами.

Тому, на нашу думку, варто глибоко і всебічно дослідити цю надзвичайно цікаву і потрібну тему. Цей проект досить значний за своїм обсягом і потребує участі колективу авторів – музикознавців, літераторів, істориків, архівістів, музейників. Віримо, що він буде здійснений у недалекій перспективі. Важливість його здійснення полягає ще й у тому, що сьогодні спостерігається процес зміни парадигми ставлення до народної творчості, відходить старше покоління виконавців автентичних пісень. Саме тому необхідно зафіксувати і зберегти унікальну пісенну спадщину краю для прийдешніх поколінь.

Нещодавно у видавництві «Вертикаль» з'явилася перша піонерна книга цієї антології «Українські пісні, видані М. Максимовичем». Нинішнє запропоноване видання, краще сказати – перевидання українських пісень, які зібрані нашим видатним земляком Михайлом Олександровичем Максимовичем у 1827 р., ми пропонуємо розглядати як початок цієї тривалої за часом і багатогранної дослідницької діяльності із вивчення процесів збирання, фіксації, використання у творчості народних пісень Середньої Наддніпряни, яка має включати і давню добу народної творчості, і час ренесансу української народної пісні у другій половині ХІХ ст., буремні часи ХХ ст., і, безумовно, наш час, коли відбувається процес радикальної зміни гуманітарних процесів, викликаний бурхливим розвитком науково-технічного прогресу, інформатизації повсякденного життя, наступу масової культури.

Ініціатива перевидання цієї унікальної збірки пісень належить світлій пам'яті Петру Миколайовичу Жуку – відомому знавцю історії краю, заслуженому журналісту України.

На цьому шляху варто дослідити подвижницьку діяльність наших видатних земляків, а також тих, хто жив на Черкащині й вивчав місцевий фольклор, широко використовував народну пісню у своїй творчості: Івана Петровича Котляревського, Тараса Григоровича Шевченка, Івана Семеновича Нечуя-Левицького, Порфирія Даниловича Демущького, Кирила Григоровича Стеценка, Олександра Антоновича Кошиця, Агатангела Юхимовича Кримського, Кароля Шимановського, Петра Ілліча Чайковського, Михайла Петровича Старицького, Костянтина Даниловича Думитрашка, Михайла Олександровича Злобинця та тисяч інших наших попередників.

Безумовно, у цей перелік збирачів, дослідників і популяризаторів української народної пісні серединного Дніпра необхідно включити і наших сучасників. Саме вони у цей непростий час зберігають і примножують пісенний скарб Середнього Подніпров'я.

Серед цієї когорти професійних і самодіяльних митців варто виділити колектив Черкаського державного академічного заслуженого народного хору, лауреата Шевченківської національної премії Т. Шевченка, в репертуарі якого сотні народних пісень, в тому числі й записаних на Черкащині, а також його

незабутніх керівників: Миколу Куща, Анатолія Авдієвського, Анатолія Пашкевича, Олександра Стадника, Євгена Кухарця, Петра Савчука, Леоніда Трофименка. І нині цей колектив особливо трепетно береже українську пісню, яка звучить саме так – «по-черкаськи».

Українська народна пісня була окрасою репертуару наших знаменитих виконавців: народних артистів України – Раїси Кириченко, Ольги Павловської, Діани Петриненко, заслуженої артистки України Євгенії Крикун, ансамблю «Росава» з його солістами: Діаною і Василем Матющенками, Тетяною Халаш, Оленою Варич, тріо «Вербена» – із народними артистками України Людмилою Ларіковою, Ольгою Калиною та Лідією Заїчківською (у першому складі), а також Наталкою Мамалигою, Інгою Міхаль та Лідією Заїчківською (у другому складі).

Народні пісенні тексти мали глибокий вплив, широко зазвучали у творчості наших поетів-піснярів: Миколи Негоди, Володимира Грибенка, Олекси Лищенко, Миколи Борща, Петра Власюка, Миколи Шапошника. Їхні поезії, покладені на музику місцевими композиторами, зазвучали на весь світ («Степом, степом»); їх нині співає вся Україна, дуже часто оголошуючи їх як народні пісні. На нашу думку, це найвище визнання їх авторів.

Окремо варто згадати про наших відомих земляків, творчість яких розквітла за межами нашого краю. Серед них Іван Михайлович Сльота – композитор, поет, керівник відомого на всю Україну Чернігівського хору «Льонок». Народився у селі Яснозір'я Черкаського району.

На Волині бурхливо розквітнув талант іще одного нашого видатного земляка Олександра Олександровича Стадника, який сьогодні очолює блискучий Волинський народний хор. До цього списку можна віднести і Миколу Васильовича Плашкевича, який понад 15 років очолював відомий колектив «Веснянка» на Вінниччині, а потім працював у Черкаському народному хорі, створив унікальний самодіяльний колектив «Славутич» Черкаського виробничого об'єднання «Азот».

Окреме слово варто сказати про самодіяльні аматорські колективи Черкащини, у репертуарі яких достойне місце займає народна пісня. Це Руськополянський хор «Поляни», який нещодавно відсвяткував свій столітній ювілей, під орудою народного артиста України Олександра Івановича Стадника. Це народні хори: із Чорнобаївського району під керівництвом Бориса Камінського, Тальнівського району – Миколи Вовка, Звенигородського – Григорія Куцана, «Надвечір'я» із м. Сміла, «Козачка» із Чигирини. Відомі на Черкащині хормейстери Василь Бондаренко, Володимир Новак, Іван Супрун, Григорій Добжанський, Євген Кравченков, Віталій Дука в основі репертуару своїх хорових колективів використовували народну пісню рідного краю.

На всю Україну відомі виконавці народних пісень, наші земляки: згадувані вже Діана та Василь Матющенки, брати Андрій та Василь Томіленки, ансамбль «Черкаські козаки» із солістами Юрієм та Василем Марштупами, які шановані і за межами України, зокрема у США та Канаді.

Гостей із усього світу, які приходили на Тарасову гору до могили Т. Шевченка, зачаровував спів незабутнього Олексія Чуприни.

Без перебільшення можна сміливо заявити, що саме «Українські пісні», видані М. Максимовичем у 1827 р., а потім подальші видання 1834 і 1849 рр. заклали фундамент для збереження української народної пісні, стали зразком для подальшої діяльності покоління митців – музикознавців, композиторів, поетів, істориків.

Щодо видання, яке ми презентуємо: «Українські пісні видані М. Максимовичем. Фотокопія видання 1827 року». Останнє перевидання «Українських пісень» було здійснене у 1962 р., підготовлене видання і розвідку здійснено членом-кореспондентом АН УРСР П. М. Поповим. Тираж видання – 9 тис. примірників. Автентичний текст пісень ми залишили без змін, як і авторську передмову Михайла Максимовича. Збережено запропонований у книзі словник, а також примітки та доповнення. Текст запропоновано у редакції автора, мовою оригіналу і тодішнім поліграфічним шрифтом.

Щодо цікавої і змістовної післямови до цього видання, яке здійснив П. М. Попов, то ми вирішили її повністю не вміщувати, оскільки в ній дається повний аналіз багатогранної діяльності Михайла Олександровича Максимовича як природодослідника, історика, мовознавця, публіциста, а також тому, що більше уваги ми зосереджуємо саме на пісенній спадщині, а в цій передмові дещо однобоко і тенденційно, внаслідок тодішніх ідеологічних засад, аналізується українська пісенна творчість. Зокрема автор намагається наблизити її до революційних подій повстання декабристів, при цьому проводить відповідні паралелі.

Наскрізною думкою передмови звучить тема дружби українського та російського народів, для цього наводяться приклади спорідненості текстів, без аналізу певних смислових відмінностей. Ось одне із тверджень передмови М. П. Попова: «Все своє життя Максимович обстоював ідею про те, що Росія і Україна – країни, генетично та історично близько споріднені між собою; він ніколи не протиставляв їх одна одній, як робили це буржуазні націоналісти».

А ще: «автор цілком невірно характеризує російські пісні як вияв покірності долі, відриву від дійсності, як вияв глибокої туги, а українські – як вияв активності, сили почуття, драматизму форми, лаконізму мови». Думаю, що не варто коментувати ці сумнівні, особливо в час сучасних реалій, твердження.

Натомість ми вміщуємо свою авторську післямову з урахуванням найновіших досліджень. Водночас ми вважаємо за доцільне виділити і навести головні суттєві положення передмови М. П. Попова. Так, аналізуючи передмову М. Максимовича до збірника «Малороссийские песни» (1827), автор підкреслює, що вона «являє собою надзвичайно важливу, по суті першу теоретичну працю, з якої і слід починати історію української фольклористики як науки».

Далі він підкреслює, що «у цій передмові Максимович декларував демократичну позицію у підході до фольклору і через фольклор – до

літератури: їх творить народ, а не панівні класи. Народність і самобутність проголошено основними рисами національної літератури».

А ще: «у передмові до збірника 1827 р. важливим було вже те, що тут вказувалося на найтісніший, органічний зв'язок творчості народу з його життям, побутом і звичаями, з національною літературою, вільною від рабського наслідування іноземних зразків».

П. М. Попов підкреслює: «треба тільки дивуватись, яким чином 23-річний Максимович міг водночас написати й захистити дисертацію на природознавчу тему і працювати над підготовкою до видання збірника українських пісень. Уже одне це свідчить про виняткову талановитість і працездатність молодого вченого.

У заголовку Максимович назвав пісні, видані ним, «малоросійськими». Він пізніше пояснював цю термінологію: «Название «Малоросийский язык» взято мною с заглавного листа «Энеиды» Котляревского». В заголовках наступних твоїх фольклорних збірників (1834 і 1849 рр.) Максимович називає пісні вже інакше – «українськими».

У книзі опубліковано 127 пісень.

Як підкреслював Михайло Максимович, «особливою цінністю і красою («изяществом») відзначаються пісні слов'янських народів і серед них – українські народні пісні, які «между песнями племен славянских занимают одно из первых мест». Автор публікує їх, будучи переконаний, що українські пісні «будут любопытны и даже во многих отношениях полезны для нашей словесности».

Певну увагу Максимович приділяє українським думам. Ці думи «и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малоросийскими рапсодами».

У збірнику 1827 р. Максимович публікує тільки дві думи в передруку із збірника Цертелева: «Вийзд козака на війну» (№ XVI, без заголовка) і «Дума про похід Хмельницького в Молдавію» (№ XXI). Упорядник у примітках сумлінно позначив джерело, звідки взяв ці тексти.

Переходом від суто історичних пісень і дум до побутових ліричних пісень є, за Максимовичем, пісні козацькі – з домашнього побуту козаків, а також українські балади, пісні про «вимишлені події», наприклад про Твардовського або про побудову Києва.

Свій збірник Максимович побудував як збірник вибраних пісень, найцікавіших, на його думку, – або за змістом, або за поетичною формою, або за побутовими ознаками. Упорядник не подавав варіантів вибраних пісень, але, очевидно, добре усвідомлював важливість проблеми варіантності народної поезії.

Пізніше в передмові до третього збірника 1849 р. Максимович визначив походження своєї пісенної збірки так: «Половина их (тобто пісень) собрана мною самим, преимущественно в Полтавской губернии. Другая половина их и

множество вариантов получены мною от разных лиц, со всех концов южной Руси».

Збірник пісень М. О. Максимовича 1827 р. дістав загалом дуже сприятливу оцінку. Вона виявилася в рецензіях, відгуках сучасників, у наслідуваннях цього видання.

Цей успіх добре усвідомлював сам упорядник. Крім наведеного вище місця з його автобіографії, згадаємо зауваження його ж у передмові до другого збірника «Украинские народные песни» (М., 1834): «...я имел удовольствие видеть полный успех одного (тобто попереднього збірника 1827 р.) – оправдание и распространение некоторых там высказанных мыслей и замечаний моих о языке и песнях малороссийских».

При своїй появі і при дальшому поширенні збірник Максимовича 1827 р. зробив велике враження не тільки серед фахових читачів, а й серед широких громадських кіл.

За твердженням сучасників, збірник одразу ж став улюбленою книгою юнацтва. Гоголя і Бодянського ця книжка застала ще в школі. Велике враження справили українські пісні, видані Максимовичем у 1827 р., на тодішнього студента Харківського університету М. І. Костомарова. Про це він розповідає в автобіографії: «Первый раз в жизни добыл я малорусские песни, издания Максимовича 1827 года... Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа... Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича, потом принялся за другой сборник его же, познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к поэзии этого народа».

Народною поезією на основі пам'яток її, опублікованих Максимовичем, захопився також молодий П. О. Куліш. У своїх спогадах про Костомарова Куліш розповідає, що з обома ними, на двох віддалених кінцях України, трапилася однакова пригода, яка відіграла велику роль в їхньому житті, – Костомарову пощастило придбати в Харкові збірник українських пісень Максимовича 1827 р., а Кулішу – в Новгороді-Сіверському – збірник українських дум і пісень того ж Максимовича 1834 р.

Я. Ф. Головацький, будучи студентом Львівського університету, на початку 1830-х років власноручно переписав увесь збірник Максимовича 1827 р. з примірника, що був у бібліотеці Осолінських, спочатку в чорновий зшиток, а потім дома весь збірник переписав начисто.

Справедливим, на наш погляд, є твердження, що «не підлягає сумніву знайомство Шевченка з першим збірником Максимовича 1827 р. У власній бібліотеці поета, правда, були тільки другий (1834) і третій (1849) збірники пісень, видані Максимовичем. Але важко уявити собі, щоб Шевченко не знав і першого збірника. Це знайомство могло статися ще під час перебування поета в майстерні Ширяєва і в Академії художеств».

Збірник М. О. Максимовича «Малороссийские песни» 1827 р. незабаром після свого виходу набув і світової слави, в першу чергу – в слов'янських країнах.

Так, видатний славіст, відомий історик слов'янської філології академік І. В. Ягич вважав Максимовича одним з найвидатніших слов'янських вчених.

Великий чеський славіст-просвітител ь Шафарик добре знав перші збірники Максимовича 1827 і 1834 рр.; він обмінювався з українським вченим думками й матеріалами.

Збірник Максимовича 1827 р. зайняв певне місце і в польській літературі та фольклористиці. Адам Міцкевич добре знав збірник Максимовича 1827 р.

З'ясовано, що збірник Максимовича 1827 р. привернув увагу й іншого великого польського поета – Юліуша Словацького. Це природно. Словацький був пов'язаний з Україною своїм народженням і вихованням.

Знав і використовував збірник Максимовича 1827 р. польський поет Богдан Залеський.

Перший збірник Максимовича відіграв велику роль у створенні й розвитку так званої «польсько-української школи». Цей збірник значно збагачував і поширював у представників цієї школи обізнаність з українською народною поезією. Переконливим доказом цього є поезія Олександра Грози.

Все сказане дає можливість зробити висновок, що збірник М. О. Максимовича «Малороссийские песни» був справді визначним явищем у багатьох відношеннях. Поява його стала важливою подією в історії літератури й фольклору не тільки у вітчизняному, а й у всеслов'янському масштабах.

За словами Д. Дорошенка, це видання було «свого роду літературним маніфестом, повним ентузіазму до народної української поезії». Наш народ у ті часи ще не мав добре удосконаленої літературної мови й належно оформленої літератури. Отже, пісня стала тоді головним джерелом і нікого не залишала байдужим до свого походження, а викликала загальну гордість, а в супроводі з музикою пісня стала наймогутнішою силою, яка одухотворювала народ до лету повноцінного національного життя.

Тих 130 пісень на той час стали коштовнішими за будь-які скарби. Пісні стали найкращим засобом досягти свідомості нації, удосконалити рідну мову та духовно приготувати народ до повноцінного життя. Тому слушно називали їх дослідники ціннішими за будь-які блискучі твори художньої літератури. «Вони виявили себе творцем такої сили та краси, що була недосяжна для індивідуально-схоластичної літератури, – так охарактеризував «Золоту книгу українства» Михайло Грушевський.

Сьогодні ім'я, непересічна, багатогранна творчість Михайла Олександровича Максимовича привертає до себе увагу все більшої кількості науковців, представників громадськості, пересічних громадян, молоді. Для черкащан це особлива, знакова постать, яка достойно входить до когорти найвідоміших земляків, які прославили край, Україну на весь світ.

Його пам'ять свято шанується на його батьківщині у селі Богуславець на Золотоніщині та у селі Прохорівка на Канівщині. Ім'я М. Максимовича носить наукова бібліотека Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Одна із найбільш шанованих нагород серед краєзнавців Черкащини – обласна краєзнавча премія – носить також його ім'я.

Запропоноване перевидання «Українських пісень, виданих М. Максимовичем», на нашу думку, стане ще однією цеглинкою у створенні для поколінь будови увічнення світлої пам'яті вченого-енциклопедиста, патріота рідного краю, закоханого у рідну природу ботаніка, блискучого знавця історії, словесності, засновника української публіцистики, архівної справи, історичного краєзнавства, першого дослідника історії Середньої Наддніпрянщини, невтомного археолога, людини, яка справила значний вплив на творчість Т. Шевченка, М. Гоголя – видатного Михайла Олександровича Максимовича.

Джерела та література:

Максимович М. А. Малороссийские песни. Москва, 1827; Максимович М. А. Украинские народные песни. Москва, 1834. Ч. 1. Кн. 1–3; Максимович М. А. Известия о Гайдамаках (Замечания на книгу г. Скальковского «Наезды Гайдамаков на Западную Украину в XVIII столетии...») // Москвитянин. Москва, 1845. Кн. 5–6; Максимович М. А. Дни и месяцы украинского селянина (март – май) // Рус. беседа. 1856. Т. 1. Кн. 1, 3; Максимович М. А. Воспоминание о Богдане Хмельницком // Рус. беседа. 1857. Т. 1. Кн. 5; «Украинец»: Альманах, издаваемый Михаилом Максимовичем. Москва, 1859. Кн. 1; Киев, 1864. Кн. 2; Максимович М. А. Заметка о казацких гетманах: Письмо к С. М. Соловьеву // Рус. Вестн. 1859. Т. 24; Максимович М. А. Письма о Кіеве, сочинения М. А. Максимовича. Москва, 1869; Максимович М. А. Собр. соч.: в 3 т. Киев, 1876–1888; Максимович М. А. О правописании малороссийского языка // Собр. соч.: в 3 т. Киев, 1880. Т. 3; Максимович М. А. Автобиография // Киев. старина. 1904. Т. 86; Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великим... Вибрані українознавчі твори / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; приміт. І. Л. Бутича; попереднє слово В. В. Скопенка. Київ, 1994; Максимович М. О. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. Київ, 2003; Бойко Н. І. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси: Видавець О. Ю. Вовчок, 2004. 248 с.; Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. Київ, 1999. С. 221; Педагог, учений, патріот: зб. наук. праць: матеріали ІV наук.-освітньої конф., присвяч. М. О. Максимовичу (груд. 1994). Київ, 1997. С. 13; Українські пісні видані М. Максимовичем / уклад. А. Ю. Чабан, Т. С. Калиновська; авт. післямови А. Ю. Чабан. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. 312 с.

УДК 930:39:069.5](477/46)

Тетяна НЕРАДЕНКО,
кандидат історичних наук,
методист відділення «Історія»
Черкаського обласного відділення Малої академії наук України

МУЗЕЙНІ ЕКСПОЗИЦІЇ ТА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЕТНОЛОГІЧНІЙ ПОДОРОЖІ ЧЕРКАЩИНОЮ

Подорож етнологічними об'єктами Черкащини розроблена за загальним маршрутом авторської подорожі для учнівської молоді України «Золота підкова Черкащини» [1, с. 10–14].

Мета подорожі: народознавче виховання учнівської молоді м. Черкаси та Черкаської області на прикладі музейних та музеєфікованих етнологічних експозицій (туристсько-етнографічних комплексів, скансенів, музеїв просто неба, українських хат з відтвореним внутрішнім інтер'єром та побутом українських селян, окремих етнологічних об'єктів ХІХ – початку ХХ ст.); патріотичне і національне виховання підростаючого покоління в дусі шани й поваги до традиційної культури, звичаїв та обрядів українського народу; естетичне виховання дітей та молоді на кращих прикладах українського народного мистецтва (вишивка, ткацтво, гончарство, різьблення, малярство, писанкарство, лялькарство та ін.); ознайомлення вітчизняних та зарубіжних туристів з матеріальною та духовною культурою мешканців Черкащини ХІХ – початку ХХ ст.; фізичний відпочинок на свіжому повітрі в чудових умовах черкаської природи, коли можна спокійно прогулятися стежками могутніх лісів, із захопленням подивитися на безмежний степовий простір, насолодитися прохолодою невеликих струмків та джерел, помилуватися піщаними та гранітними берегами річок, відчутти від спілкування з природою нову життєдайну силу.

Види подорожі. За охопленням території: одна подорож, яка охопить всі етнологічні об'єкти за загальним маршрутом «Золота підкова Черкащини»; кілька окремих подорожей з метою знайомства з етнологією різних куточків Черкащини, розірваних в часі. За змістом: навчальна (надання глибоких знань); культурно-просвітницька (поєднання просвіти і відпочинку); пізнавально-відпочивальна (відпочинок з мінімумом інформації). За тривалістю: багатоденна; кілька одноденних. За засобами пересування: автобусна екскурсія (пересування від одного об'єкта до іншого виключно транспортом); автобусно-пішохідна (застосування пішохідних прогулянок до етнологічних об'єктів в окремих населених пунктах) [2, с. 143–144].

Маршрут подорожі: місто Кам'янка, села Михайлівка і Вербівка Кам'яньського району, дубово-ясеневе урочище Холодний Яр, Атаманський парк, села Голоківка, Медведівка, Івківці, Суботів Чигиринського району, місто

Чигирин, село Стецівка Чигиринського району, місто Черкаси, село Вереміївка Чорнобаївського району, село Мошни Черкаського району, місто Канів, смт Стеблів, місто Корсунь-Шевченківський, села Квітки і Виграїв Корсунь-Шевченківського району, смт Лисянка, село Порадівка Лисянського району, села Моринці, Шевченкове, Будище Звенигородського району, смт Вільшана Городищенського району, місто Звенигородка, місто Тальне, село Легедзине Тальнівського району, місто Умань, села Коржова, Пугачівка Уманського району [3, с. 543].

Об'єкти огляду та відвідання

У **Кам'янці** розташовано районний історичний музей і картинну галерею Кам'янського державного історико-культурного заповідника, в експозиції яких представлено основні домашні промисли й ремесла Кам'янщини. Незважаючи на невелику площу, експозиція дозволяє познайомитись з особливостями традиційного побуту цього куточка Черкащини. Пропонуємо також відвідати **с. Вербівка**, де можна оглянути дерев'яну церкву Різдва Богородиці 1769 р. та дізнатися про відому художньо-вишивальну майстерню авангардного мистецтва, що була створена в селі у 1900 р. Наталією Давидовою. Варто побувати і в **с. Михайлівка**, де можна відвідати дерев'яну Михайлівську церкву 1820-х рр., яка є добре збереженим типовим зразком культової архітектури українського села, дізнатися про відомого уродженця села, заслуженого майстра народної творчості Макара Муху.

Якщо група туристів буде цікавиться архітектурою дерев'яних церков XVIII – XIX ст., можна запропонувати оглянути старовинні церкви в селах Жаботин, Ребедайлівка, Юрчиха Кам'янського району [4, с. 35, 39–42].

На **х. Буда** у дубово-ясеневому урочищі Холодний Яр розміщено готельно-ресторанний музейно-етнографічний комплекс «Дикий хутір». В його готелі є хата «Берегині» з діючою піччю та хата «Отамана» з грубою, а традиційні страви, напої, інтер'єр в українському стилі у головному шинку переносять у часи українського козацтва. На території комплексу є окрема музейна зала – криївка холодноярських партизан та діюча дерев'яна козацька церква ім. Петра Калнишевського.

У **Головківці** відкрито перший на Черкащині приватний музей – Народний музей села Головківка, в експозиції якого відтворений інтер'єр селянської хати кінця XIX – початку XX ст. та демонструються різноманітні побутові речі. На відтвореному ткацькому верстаті туристів навчають домашнього ткацького промислу. За матеріалами експозиції музею туристи також знайомляться з відомим в минулому Головківським гончарним осередком. В селі можна також оглянути церкву в ім'я Івана Богослова та дві каплички: в ім'я Святителя Миколая Чудотворця та в ім'я Святої великомучениці Параскеви, збудовані на початку XXI ст.

Подальший шлях подорожі – до села Медведівка – лежить вздовж заповідного урочища Атаманський парк з цілющим джерелом «Живун». Пропонуємо відвідати його: тут туристи не тільки зможуть відпочити, а й послухати цікаві фольклорні легенди про село, парк і джерело.

У **Медведівці**, яка знаходиться на туристичному шляху між Холодним Яром та с. Суботів, пропонуємо зупинитися у Медведівському краєзнавчому музеї та оглянути зал народних промислів Холодноярського регіону. Тут розташований філіал «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», співробітники якого нададуть вам професійну інформацію щодо народознавства Холодноярського краю. Поруч з музеєм розташована кам'яна церква Усп. Пр. Богородиці 1861 р., розповідь про її історію познайомить туристів з цікавими сторінками духовної культури українських селян середини ХІХ ст.

В **Івківцях** розташований туристсько-етнографічний пізнавально-розважальний комплекс «Зерноленд» з етнографічним музеєм, відтвореним віт-ряком 1906 р., комплексом козацьких розваг та різноманітними етнологічними майстер-класами. Він є основою т.з. «тематичного села», де відвідувачі зможуть не лише ознайомитися з експозицією музею, а й власноруч виготовити папір, виліпити горщик, зробити ляльку-нитянку, приготувати козацькі коржі, попрацювати за прядкою чи на ткацькому або токарному верстаті, постріляти з лука та арбалета тощо [8, с.294-295].

У **Суботові** розташований дуже цікавий етнографічний об'єкт – музей «Українська хата ХІХ – початку ХХ ст.». Розміщений він на замчищі Богдана Хмельницького і відтворює житло селянина середнього достатку (у правій більшій половині) та майстерню суботівського гончаря (у лівій меншій половині). Тут же варта уваги відтворена криниця ХVІІІ ст. Пропонуємо відвідати також «Три криниці» – пам'ятку історії та природи, де можна послухати цікаві фольклорні оповідання про село і пам'ятку. На околиці села можна оглянути й старовинний вітряк.

Окрім цього, в селі знаходиться відома Іллінська церква 1653 р. – усипальниця Богдана Хмельницького. Варті уваги в селі ще два заклади: корчма «У пані Ольги» в українському народному стилі, яка розміщена у давній хаті ХІХ ст. і має в своєму оформленні багато автентичних побутових речей, та міні-готель «Гетьманська корчма», який оформлений у стилі палацу ХVІІ ст. і має діючий водяний млин та музей. В приміщенні останнього також можна побачити багато унікальних предметів селянського та міщанського побуту козацької доби кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Окрім цього, в Суботові діє тематичне село «Забавлянки, ігри і розваги старого Суботова», програма якого містить безліч етнографічних заходів – відродження народних свят, різноманітні майстер-класи, знайомство з іграми і розвагами наших предків. Отже, домовившись заздалегідь, туристична група може долучитися до етнографії Чигиринського краю не лише під час екскурсій, а й у ході цікавої ігрової діяльності [9, с. 125–126].

У **Чигирині** єдине місце, де експонуються етнографічні експонати, це – музей Богдана Хмельницького. В його постійній експозиції в кількох залах можна ознайомитися з народним побутом чигиринців ХVІІ – ХVІІІ ст. за численними музейними предметами. Крім цього, у виставковому залі музею

часто експонуються виставки, присвячені традиційній культурі українського народу XVII – XIX ст. та відродженню Голоківського гончарного осередку в гончарні НІКЗ «Чигирин». За наявністю часу пропонуємо відвідати і гончарну майстерню заповідника, де туристи на власні очі побачать процес гончарування та дізнаються про щорічні Всеукраїнські форуми, на які приїжджають гончарі з усієї України.

У **Стецівці** можна оглянути перші об'єкти музею млинарства просто неба, який створюється і де будуть представлені дерев'яні вітряки різних регіонів Середнього Подніпров'я, та туристсько-етнографічного комплексу «Козацький хутір», який також створюється і в якому туристи зможуть не тільки побачити традиційну культуру українського народу, а й пожити у відтворених автентичних умовах українського села XIX ст. за його устоями, звичаями та обрядами. Комплекс створюється, але вже сьогодні тут можна оглянути дерев'яну церкву Св. Миколая, будинки священика і старости села, шинок та ін. [1, с. 47–48; 7, с. 292].

Більшість названих об'єктів Суботова, Чигирин, Стецівки та Медведівки входять до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

На шляху між Чигирином та Черкасами, біля **с. Худоліївка**, розташований дерев'яний вітряк кінця XIX – початку XX ст., на який варто звернути увагу туристів.

У **Черкасах** є кілька музейних експозицій, присвячених етнографії українського народу. У Черкаському обласному краєзнавчому музеї – окремий відділ етнографії, у двох великих залах якого можна не тільки ознайомитися, а й детально вивчити матеріальну і духовну культуру мешканців Черкащини в XIX – пер. пол. XX ст.

У Черкаському художньому музеї у кількох залах відділу декоративно-прикладного мистецтва та іконопису виставлені етнографічні матеріали, тому під час його відвідання можна також доторкнутися до витоків народної культури та мистецтва Черкащини. Окрім цього, в музеї часто експонуються персональні виставки черкаських майстрів народного мистецтва України.

У Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького радимо відвідати Музей рушника, де туристи побачать не лише унікальну колекцію рушників, а й народного одягу, кераміки тощо. Тут вони дізнаються про науково-дослідну лабораторію «Етнологія Черкаського краю» та наукову етнологічну школу [11].

За наявністю часу варто відвідати і Галерею народного мистецтва, яка працює у Черкасах з 2015 р. Тут можна дізнатися про відомих майстрів народного мистецтва Черкащини минулого та сьогодення, оглянути виставку, що експонується, ознайомитися з фото- та відеоматеріалами інших виставок.

Радимо також відвідати садибу-музей під відкритим небом «Райський куточок», яка є одним із цікавих етнографічних об'єктів та єдиним місцем в Черкасах, де можна поринути у світ українського старовинного побуту в природному середовищі.

Після відвідання музеїв міста Черкаси (усіх або за вибором), пропонуємо переїхати на лівий берег Дніпра до села Вереміївка Чорнобаївського району.

У **Вереміївці** туристи відвідують «Козацькі землі України» – перший в Україні приватний історико-етнографічний музей-скансен, заснований у 2004 р. Володимиром Недяком, уродженцем села. Він являє собою модель козацького хутора сер. XVII – XVIII ст. На 25 га землі тут розміщені: «Хутір козацького полковника Тараса Бульби», «Чумацький постій Хведора Мигаля», велика кам'яниця під полкову скарбницю в стилі козацького бароко поч. XVIII ст. Остання є головним корпусом музею, в якому будуть експонуватися не лише козацькі скарби, а й етнографічні матеріали, зібрані не лише на Чорнобаївщині, а й в усіх куточках України. Сьогодні їх можна побачити в окремих хатах скансену [13].

Повертаємося на правий берег Дніпра і рухаємося до **с. Мошни** Черкаського району. Тут вартий уваги житловий будинок заїжджого двору міщанина Нагановського, в якому зупинявся Тарас Шевченко у 1859 р. під час останньої подорожі до України. У 2014 р. будинок відреставровано і в ньому розміщено музей Т. Г. Шевченка. Його відвідання дасть туристам можливість ознайомитися з оригінальними меблями, хатнім начинням, рушниками, іконами XIX ст., а також побачити інші будівлі заїжджого двору, які відтворені за описами та малюнками XIX ст. Пропонуємо відвідати розташовану в селі Преображенську церкву 1840 р., збудовану за наказом володаря села графа В. С. Воронцова, а також оглянути будинок сільської лікарні кін. XIX ст. та дерев'яний будиночок поч. XX ст. (арх. Вл. Городецький) як зразки громадських будівель українського села [4, с. 142–149].

У **Каневі**, куди туристи прямують далі, розташований музей народно-декоративного мистецтва, в залах якого можна ознайомитися з окремими напрямками народної культури – гончарством, плетінням з соломи та лози, одягом, рушниками та ін. Тут можна також побачити різноманітні вироби, що висвітлюють розвиток сучасного народно-декоративного мистецтва України.

На Чернечій горі у 1991 р. відбудована хата 1884 р. наглядача могили Т. Г. Шевченка І. О. Ядловського. Вона має назву «Тарасова світлиця» і в ній повністю відтворений побут української хати кін. XIX – поч. XX ст. Ця музеєфікована експозиція дає, як і хата в Суботові, унікальні можливості для проведення навчальної, пізнавальної, виховної роботи серед учнівської молоді Черкащини та інших регіонів України. Під Чернечою горою варто оглянути відбудовану у 2012 р. дерев'яну каплицю та збудовану у 2014 р. дерев'яну козацьку церкву Покрови Пр. Богородиці. Будучи в Каневі, неможливо оминати могилу і музей Т. Г. Шевченка, а також – Успенський собор XII ст. Їх відвідання та отримана інформація в ході екскурсій стане добрим доповненням до загальної картини матеріальної і духовної культури українського народу Середньої Наддніпрянщини. Більшість канівських об'єктів входять до складу Шевченківського національного заповідника.

Зацікавленим туристам можна запропонувати відвідати й **с. Трахтемирів** (28 км від Канева), де розташовувався відомий козацький монастир та шпиталь, а сьогодні тут можна побачити унікальні надмогильні пам'ятки Трахтемирівського козацького цвинтаря як зразки кам'яної ритуальної архітектури XVIII – XIX ст. Можна також побувати в **с. Прохорівка**, де відтворена дерев'яна Іллінська церква 1709 р., описана М. В. Гоголем у романі «Вій». Також тут, на Михайловій горі знаходиться могила відомого діяча української науки і культури Михайла Максимовича, який багато років мешкав у селі та, зокрема, вивчав етнографію і фольклор цього краю. В селі проживав і похований український політик та кінорежисер Юрій Ілленко, в творчості якого також знаходимо етнографічну тематику [5, с. 187–195].

Із Канівського району рушаємо до Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У **Стеблеві** розташований літературно-меморіальний будинок-музей письменника І. С. Нечуя-Левицького, а у **Квітках** – меморіальний музей композитора К. Г. Стеценка, які входять до складу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. Розташовані вони у будинках XIX ст. Їх експозиції відтворюють побут українських родин, але не селян, а представників української інтелігенції. І саме цим вони цікаві, адже дозволяють простежити єдність та різницю між побутом різних прошарків українського суспільства. У першому музеї також відтворено куточок селянської хати з побутовими речами земляків письменника. У смт Стеблів можна оглянути й двоповерховий білостінний флігель – житлове помешкання родини Головинських, відомих меценатів й прихильників мистецтва, у якому гостював Т. Г. Шевченко. У селі Квітки інтерес викликають старовинний вітряк та криниця.

У **Корсунь-Шевченківському** в історичному музеї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, що розташований у будівлях колишнього палацу Лопухіних-Демидових, у шостій залі відтворена світлиця української хати кін. XIX – поч. XX ст., яка знайомить відвідувачів з побутом та духовною культурою Корсунщини. Вона займає невелику площу, але дуже змістовна та приваблива для відвідувачів. Неподалік музею, у картинній галереї заповідника експонуються виставки виробів майстрів народно-декоративного мистецтва минулого і сьогодення. Неподалік, у **с. Виграїв**, у Музеї козацької слави є зали з етнографії та селянського побуту, які також можна оглянути при наявності часу.

Для туристів, що цікавляться культурною православною архітектурою українського села XVIII – XIX ст., можна запропонувати огляд дерев'яних церков: Преображенської 1783 р. в **с. Кірове**, Свято-Воздвиженської 1901 р. в **с. Кошмак** [3, с. 546].

Далі рухаємося через Лисянський район до Звенигородського району Черкаської області. У **Лисянці** розташовані історико-етнографічний комплекс «Тарасова криниця» та районний історичний музей. На території комплексу можна оглянути криницю-журавель, пам'ятник молодому Тарасу, кузню, в якій відтворена побутова етнографічна експозиція із життя селян XIX ст. В

музеї розміщено цікаву етнографічну експозицію з численними предметами селянського побуту ХІХ – початку ХХ ст.

У **Порадівці** знаходиться історико-етнографічний комплекс, створення якого почалося у 2005 р. Сьогодні на його території знаходяться: декоративний вітряк, дерев'яна церква Віри, Надії, Любові та їх матері Софії, дзвіниця, кілька альтанок, ресторанний комплекс, крамниця. В одному з приміщень планується створення музейної експозиції з етнографії Середньої Наддніпряни. За наявності часу можна оглянути й дерев'яний храм Покрови Пр. Богородиці 1775 р. з типовими рисами козацької архітектури в с. **Верещаки** та кам'яну церкву Різдва Богородиці 1832 р. в с. **Журжинці**, а також дерев'яний вітряк початку ХІХ ст. в с. **Хижинці**, з якого свого часу в «Пирогово» під Києвом перенесена сільська комора [3, с. 546].

У **Моринцях** відвідувачі обов'язково оглядають відтворені у 1989 р. хату діда поета Якіма Бойка, у якій народився поет, хату Копія, де жила деякий час родина Шевченків, та чумацьку хату. Ці хати відносяться до тих унікальних музеєфікованих комплексів, які повністю відтворюють умови життя українських селян у ХІХ ст. Тому тут можна у повному обсязі вивчити матеріальну та духовну культуру українського народу на прикладі автентичних предметів побуту та хатнього начиння. Саме такі етнологічні об'єкти особливо цікаві вітчизняним та іноземним туристам, адже вони дають яскраві враження та об'єктивну уяву про витоки традиційної національної культури. Варті на увагу також каплиця Св. Тарасія, діюча кузня, Попова копанка і клуня, які відтворені в селі на поч. ХХІ ст. У виставковому центрі туристам пропонуються тематичні виставки, пов'язані з Т. Г. Шевченком та діяльністю сучасних майстрів народно-декоративного мистецтва. В селі можна відвідати (чи зупинитися на відпочинок) дві садиби зеленого туризму «Кобзарєва колиска» і «Тарасові шляхи», окремі гостеві кімнати яких оформлені в стилі традиційної української хати ХІХ ст. з автентичними побутовими предметами.

У **Шевченковому** є дуже цікавий етнографічний об'єкт – відтворена у 1989 р. хата батьків Тараса Шевченка 1782 р. В селі знаходиться й інша унікальна пам'ятка – автентична хата дядка П. Богорського ост. чв. ХVІІІ ст., в якій Тарас деякий час жив після смерті батьків та навчався малюванню. Додаткові матеріали з етнографії українського народу можна побачити і під час відвідання літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка, експозиція якого наповнена різноманітними предметами побуту пер. пол. ХІХ ст., що оточували майбутнього поета в дитинстві.

У **Будищах** зберігся будинок, льох та господарче приміщення маєтку Енгельгардта, у якого служив козачком Тарас Шевченко. В будинку планується створити музей поміщицького побуту ХІХ ст. Під час відвідання села туристи обов'язково побачать ще одну цікаву етнографічну пам'ятку – автентичний дерев'яний вітряк ХІХ ст.

Всі названі об'єкти в селах Моринці, Шевченкове і Будище Звенигородського району входять до Національного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка», один із відділів якого розташований також у **смі Вільшана** Городищенського району. Тут працюють два музеї – «Історії села» та «Вільшанська світлиця», експозиції яких мовою музейних предметів яскраво розповідають про матеріальну і духовну культуру українських селян ХІХ ст. Тож пропонуємо туристам відвідати і їх.

У **Звенигородці** у районному краєзнавчому музеї частина експозиції присвячена показу народних промыслів та побуту мешканців Звенигородщини в ХІХ – пер. пол. ХХ ст. Його відвідання дає додаткові відомості про особливості традиційної культури Звенигородського краю [1, с. 81–84].

Зауважимо, що в ході подорожі етнографічними об'єктами Звенигородщини туристи не зможуть оминати численні пам'ятки і пам'ятні знаки, що пов'язані з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка, адже їх неможливо відокремити від культури українського народу, яскравим представником якого був поет.

Зацікавленим культурною архітектурою Середнього Подніпров'я радимо відвідати такі дерев'яні храми: Свято-Георгіївську церкву в **с. Мизинівка** поч. ХХ ст., церкву І. Богослова в **с. Стебне** 1885 р., Свято-Вознесенську церкву в **с. Водяники**, збудовану на поч. ХХІ ст., але вона максимально наближена до козацьких церков ХVІІ ст. і має іконостас в стилі українського бароко, а поруч з нею знаходяться кілька дерев'яних вітряків. В селі також можна відвідати відбудовану Миколаївську церкву за зразком 1737 р., яка є гордістю мешканців Водяників [3, с. 547].

Далі через територію Тальнівського району рухаємося до міста Умані, районного центра. У **Тальному** в мисливському будинку графа П. Шувалова (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) розміщений відомий Музей історії хліборобства (сьогодні – на реекспозиції). Дуже велика частина його експозиції якраз присвячена господарству і традиціям землеробської праці, домашнім ремеслам та побуту українського народу. Цікавими етнографічними об'єктами є будинок «народного дому» («чайний будиночок») та ще кілька старовинних цегляних будинків як зразки міської громадської та приватної архітектури поч. ХХ ст. Цікавим для огляду буде і цегляний водяний млин-фортеця в **с. Корсунка**.

Далі, на шляху до Умані, туристи будуть проїжджати через **с. Легезине**. Тут розміщений Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура». І хоча він є археологічним заповідником, в його діяльності етнографічний напрям займає важливе місце: тут відроджуються календарні свята за давніми обрядами, проводиться толока за народними звичаями, відбуваються майстер-класи з гончарства, писанкарства, лялькарства, малярства та ін., проходять тематичні лекторії, організуються арт-проекти з традиційного мистецтва і фольклору. Одна зала музею є краєзнавчою, в ній експонуються виставки народознавчої тематики. З 2011 р. заповідник спільно з музеєм Івана Гончаря проводить щороку в кінці червня святкування «Купайло

в Легедзиному», під час якого туристи відвідують майстер-класи із вивчення купальських пісень та плетіння віночків, майстерні традиційних ремесел навчають усіх бажаючих соломоплетіння, гончарства, ткацтва, виготовлення ляльки з сіна і трави, а також птахів з квітів та іграшок із дерева. Весь день триває ярмарок традиційного народного мистецтва. Отже, якщо заздалегідь домовитись, і тут можна отримати багато додаткової інформації за тематикою подорожі [12].

В Умані, яка славиться своєю «Софіївкою», є три об'єкти, що цікаві нам. Це – Уманський краєзнавчий музей та два його відділи: музей культури та побуту Уманщини і художній музей (картинна галерея). У їхніх експозиціях представлені предмети побуту сільського і міського населення, вироби різних народних ремесел і промислів, український одяг, вироби сучасних майстрів народно-декоративного мистецтва та інші музейні експонати, які досить повно характеризують культуру сільського та міського населення Уманщини ХІХ – поч. ХХ ст. В Уманському державному педагогічному університеті ім. П. Тичини діє науково-дослідна лабораторія «Етнологія Черкаського краю», відвідання якої розкриє перед туристами сучасний стан навчання та наукових досліджень з етнології Черкащини [10].

При наявності часу радимо замовити хоча б невеличку екскурсію по об'єктах громадської і приватної архітектури ХVІІІ – поч. ХХ ст., які в Умані об'єднані в рамках Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань». Адже традиційна українська культура, що найбільше та найдовше зберігалася в селах, була нерозривно пов'язана з міською культурою. Тож для повноцінного знайомства з етнологією українського народу за можливості необхідно залучати різноманітні джерела, в тому числі й архітектурні пам'ятки українських міст, особливо громадські споруди – лікарні, народні дома, школи, бібліотеки, крамниці, млини, кузні та ін. Радимо завітати і до Майстерні діда Панаса і Тараса, що діє при заповіднику і має на меті відродження народного мистецтва Уманщини.

Невід'ємною частиною громадської архітектури українського села, важливою складовою духовного життя українців, з якими були пов'язані майже усі народні календарні свята ХІХ – поч. ХХ ст., були дерев'яні і кам'яні храми ХVІІІ – поч. ХХ ст.

В деяких селах Уманського району збереглися до нашого часу такі культові споруди, отже, за бажанням можна відвідати найцікавіші з них: Св. Трійці в с. Пугачівка 1761 р., Покрови Пр. Богородиці в с. Родниківка 1766 р., Покровську в с. Рижавка сер. ХІХ ст., Св. Параскеви в с. Собківка 1870 р., Св. Параскеви в с. Родниківка і Максимівка кін. ХІХ – поч. ХХ ст., Петропавловську в с. Дмитрушки кін. ХІХ – поч. ХХ ст., Покровську в с. Кочержинці поч. ХХ ст., ін. [3, с. 547].

В с. Коржова збереглася унікальна історична і культурна пам'ятка – цегляний водяний млин, який і зараз може бути взірцем використання відновного джерела енергії. Всередині млина створена музейна експозиція, а

сам млин став основою тематичного села «На гостини до старого млина». Окрім екскурсії, для туристів тут проводять різноманітні майстер-класи з виготовлення ляльки-мотанки, гончарних, солом'яних, ткацьких виробів. А в **с. Пугачівка** діє ще одне тематичне село «Чарівна ниточка», де туристам відкриваються секрети давнього ремесла – ниткопрядіння з різних видів сировини. Отже, за бажанням можна відвідати ці тематичні села і власноруч доторкнутися до різних народних промислів [9, с. 127–128].

З вищенаведеного переліку етнологічних об'єктів, що розташовані в населених пунктах на туристичному маршруті, можна зробити певні висновки.

Пам'ятки і об'єкти етнологічної спадщини краю досить численні, тому можуть бути предметом окремої етнологічної подорожі для зацікавленої аудиторії. Вони є досить різноманітними і включають: музейні експозиції державних та приватних музеїв, музеєфіковані об'єкти – хати з повним або частковим відтворенням традиційного побуту українських селян, туристсько-етнографічні комплекси та села, скансени, музеї під відкритим небом, окремі об'єкти етнологічної спадщини – вітряки, криниці, млини, дерев'яні та кам'яні церкви, громадські споруди села, зразки міської архітектури тощо. Відвідання пам'яток і об'єктів етнологічної спадщини Черкащини дають можливість познайомитися та вивчити на науковому рівні побут, всі галузі господарства та всі напрями матеріальної і духовної культури українського народу ХІХ – поч. ХХ ст. – землеробство, скотарство, мисливство, рибальство, бджільництво, гончарство, прядильно-ткацький, деревообробний промисел, виготовлення та вишивку одягу і рушників, золотарство та багато інших. Завдяки різноманітним етнологічним майстер-класам в тематичних селах, що діють в окремих селах на маршруті, туристи зможуть власноруч доторкнутися до культурної спадщини, спробувати свої сили у виготовленні ляльки-мотанки, писанки, глиняного горщика, паперу, солом'яного чи ткацького виробу тощо.

Звертаємо увагу, що у 1970-х рр. кілька унікальних етнологічних об'єктів ХVІІІ – ХІХ ст. було перенесено із сіл Черкаської області до Національного музею народної архітектури і побуту України «Пирогово» під Києвом. Завдяки цьому вони добре збереглися і сьогодні достойно представляють етнологічну спадщину нашого краю на всеукраїнському рівні. Серед них: хати-садиби із сіл Рижавка Уманського району, Шевченкове Звенигородського району, Яснозір'я Черкаського району, Хрещатик Черкаського району, Старі Бабани Уманського району, Почапінці і Неморож Звенигородського району; хата священика із села Мизинівка Звенигородського району; комори із сіл Хижинці Лисянського району та Сухини Корсунь-Шевченківського району; церковно-парафіяльна школа із села Лоташеве Тальнівського району; сільська управа із села Млієва Городищенського району; церква Св. Параскеви із села Зарубинці Монастирищенського району; шинок із села Бабанка Уманського району. На садибах біля хат відтворені господарські споруди, характерні для нашого краю, серед яких: надвірна комора, погріб (погрібник, льох), засіка для зерна і борошна, саж для відгодівлі свиней, хлів для свійської худоби, повітка для господарських знарядь, повітка-воловня, клуня, криниця, тин, ворота, перелаз та ін. Внутрішній інтер'єр хат наповнений автентичними знаряддями праці,

народним одягом, тканими килимами, ряднами, настільниками і скатертинами, тканими і вишитими рушниками, простим і мальованим посудом, виробами із дерева, народними картинами й іконами, музичними інструментами [3, с. 548].

Джерела та література:

1. Нераденко Т. М. Золота підкова Черкащини. Туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України / Т. М. Нераденко. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 108 с.
2. 10 подорожей Черкащиною для учнівської молоді України / [під ред. Т. М. Нераденко]. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – 206 с.
3. Нераденко Т. Етнологія України: навчальна програма та ілюстрований довідник для секції «Етнологія» Малої академії наук України / дослідницько-експериментальний напрям : навч.-метод. вид. / Тетяна Нераденко. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2020. – 652 с.; 190 с. іл.
4. Нераденко Т. Історія, культура і природа Черкащини на туристичних маршрутах регіону. Перша частина / авт.-упоряд. Тетяна Нераденко. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 204 с.
5. Нераденко Т. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал : краєзнавче наук.-попул. вид. / авт.-упоряд. Тетяна Нераденко. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2018. – 498 с.
6. Нераденко Т. Етнологія України : навч. програма і навч.-метод. посібник секції етнології Черкаського територіального відділення Малої академії наук України. Дослідницько-експериментальний напрям / Тетяна Нераденко. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2017. – 395 с., іл.
7. Нераденко Т. М. Чигиринщина в туристично-краєзнавчому потенціалі Черкащини / Тетяна Нераденко // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 2019 р.). – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 290–293.
8. Нераденко Т. «Тематичні села» на Чигиринщині / Тетяна Нераденко, Катерина Борисова // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 2019 р.). – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 293–296.
9. Нераденко Т. «Тематичні села» на Черкащині / Тетяна Нераденко, Катерина Борисова // Краєзнавство Черкащини. – 2019. – № 13. – С. 120–136.
10. <http://www.k2k.org.ua/index.php/uk/ck-menu/11-ekskck/430-zernolend>
11. <http://cdu.edu.ua>: Сайт Черкаського національного університету Богдана Хмельницького
12. <https://honchar.org.ua/events/kupajlo-v-lehedzynomu/>
13. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Козацькі_землі_України_\(музей\)/](https://uk.wikipedia.org/wiki/Козацькі_землі_України_(музей))

МАТЕРІАЛИ ІІІ-ОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Кам'янський історичний музей

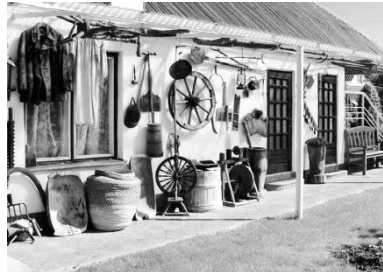
«Козацький хутір» в с. Стецівка

Музей рушника ЧНУ ім. Б. Хмельницького

Музей-садиба «Райський куточок»

Лисянський історичний музей

Хата чумака в с. Моринці

Вітряк «Зерноленду»

Черкаський обласний краєзнавчий музей

Черкаський художній музей

Музей-скансен «Козацькі землі України»

Хата Копія в с. Моринці

Хата батьків Т. Шевченка в с. Шевченкове

Українська хата в с. Суботів

Канівський музей народно-декоративного мистецтва

Церква Св. Трійці 1761 р. в с. Пугачівка
Музей-садиба «Райський куточок»

Тарасова світлиця в Каневі

Музей культури і побуту в Умані

УДК 908 : 37.091. 39(477.46)(091)

Олена ТРОЩИНСЬКА,
молодший науковий співробітник

Олександр ЧЕПУРНИЙ,
*завідувач відділу науково-освітньої роботи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В НАУКОВО-ОСВІТНІЙ РОБОТІ НІКЗ «ЧИГИРИН»

Музеї та заповідники є тими соціальними інституціями, які формують історичну пам'ять народу, що є надзвичайно важливим у тих складних умовах, в яких сьогодні перебуває Україна. Для формування розуміння цінності історико-культурної спадщини важливою є її популяризація, залучення пам'яток до туристичних маршрутів. Чигиринщина, завдяки своєму історичному значенню, є привабливим для туристів регіоном Центральної України. Її пам'ятки пов'язані з різними періодами національно-визвольної боротьби українського народу за свою державність та ідентичність: Українською національно-визвольною революцією 1648–1676 рр., гайдамацьким рухом XVIII ст., Українською революцією 1917–1921 рр., а саме діяльністю Холодноярської організації.

Популяризація пам'яток історико-культурної спадщини в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» відбувається, в першу чергу, через проведення екскурсій. Крім того знайомство з пам'ятками Чигиринщини проходить через інші види науково-освітньої діяльності: заняття, виставки, музейні ігри, квести.

Туристично-екскурсійний ресурс НІКЗ «Чигирин» включає п'ять музеїв: Б. Хмельницького та археології в м. Чигирин, історичний у с. Суботів, краєзнавчий у с. Медведівка, етнографічний у с. Стецівка. Історико-культурну цінність становлять і самі приміщення окремих музеїв. Так, музей археології в Чигирині знаходиться в будівлі кінця XIX – початку XX ст., яка є пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний номер 4510-ЧК). У 1980-х рр. тут розміщувалась експозиція Чигиринського краєзнавчого музею. З 2000 р. це приміщення передане на баланс НІКЗ «Чигирин» (рішення Чигиринської районної ради № 11/7 від 29.02.2000). Експозиція археологічного музею створена у 2005 р. і охоплює період від кам'яного віку до епохи Київської Русі.

Музей Богдана Хмельницького, відкритий у 1995 р., розміщується в головному двоповерховому корпусі повітової управи («Присутственних місць»), відтвореної за кресленнями початку XIX ст. (автори проекту – архітектори С. Кілессо та М. Андрущенко). Постійна експозиція в музеї створена в 2006 р. Музейна колекція налічує близько 2000 експонатів, головне місце в ній займають пам'ятки козацької доби. За рік музей відвідує близько 20 тис. осіб.

Крім музейних установ, туристичний потенціал заповідника становлять і інші об'єкти. На території НІКЗ «Чигирин» знаходяться 30 пам'яток та об'єктів культурної спадщини: 11 – історії, 10 – архітектури, 5 – археології, 3 – ландшафту і 1 – монументального мистецтва. З них чотири – пам'ятки національного значення: Замкова гора в м. Чигирин, церква Святого Іллі з дзвіницею, місце усипальниці Б. Хмельницького та городище чорноліської культури в с. Суботів.

Синтез пам'яток історії, культури та природних об'єктів робить Чигиринщину привабливою для відвідувачів. За останні роки їх кількість становить близько 120 тис. осіб щорічно. Враховуючи особливості місцевої туристичної інфраструктури та відстань до найближчих великих міст (Києва, Дніпра, Черкас, Полтави, Кропивницького), більшість екскурсійних турів розраховані на одноденну подорож Чигиринським краєм. І саме об'єкти, які входять до найпопулярнішого туристичного маршруту Чигирин – Суботів – Холодний Яр, викликають найбільший інтерес. До найбільш відвідуваних пам'яток у складі заповідника належать Замкова гора в Чигирині, Іллінська церква в с. Суботів, 1000-літній дуб Максима Залізняка в урочищі Холодний Яр.

Замкова гора, пам'ятка ландшафту, історії, архітектури національного значення, знаходиться в центральній частині Чигирини і є її домінантою. У XVI – XVII ст. на горі розташовувалась фортеця. «Польський історик Людвік Кубаля на підставі люстрації 1622 р. досить високо оцінює укріплення Чигирини: замок стоїть на скелястій горі, має три вежі, до нього веде Спаська брама. Довкола замку стоїть дерев'яний паркан з паль, замок обведений ровом, у котрому вода з Тясмина. ... Є глибокий колодязь» [3, с. 17].

За часів гетьманування Б. Хмельницького Чигирин стає гетьманською резиденцією, фактичною столицею Української козацької держави. Маємо опис Чигиринської фортеці Павла Алепського, який відвідав Чигирин у 1656 р. разом зі своїм батьком Антіохійським патріархом Макарієм: «...цитадель не має собі рівних у всій країні козаків своєю висотою, величиною гори, на якій вона збудована, своєю обширністю, багатством вод і боліт, які її оточують. З цієї причини вона є дуже потужною, але нині є зруйнованою» [3, с. 371].

В період Руїни Чигирин неодноразово зазнавав ворожих нападів і тому наступники Б. Хмельницького укріплюють чигиринську фортецю. Найбільшої перебудови вона зазнала за часів гетьманування Петра Дорошенка. В 1678 р. фортеця була значно укріплена за проектом інженера Патріка Гордона, коли була добудована Нова фортеця (кронверк).

В 1677–1678 рр. фортецю двічі брало в облогу турецьке військо. Ці військові кампанії увійшли в історію під назвою «Чигиринські походи». Після кількатижневої облоги 120-тисячним турецьким військом влітку 1678 р. Чигирин був захоплений, а фортеця зруйнована.

В другій половині XVIII – XIX ст. на Замковій горі діяв кам'яний кар'єр, де добували пісковик на жорна для млинів та будівельних потреб. Це призвело до зміни ландшафту гори. В 50-70-х рр. XX ст. Замкову гору було заліснено хвойними та листяними породами дерев.

Сьогодні на Замковій горі розташовані пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва: пам'ятник Богдану Хмельницькому (1973, охоронний номер 1574-Чк), пам'ятний знак «Кам'яний хрест» (1912, охоронний номер 1538-Чк), сходи з підпірною стінкою (1912, охоронний номер 618-Чк), бастіон Дорошенка (частина Чигиринської фортеці), відтворений у 2005–2007 рр. на автентичних підмурках (охоронний номер 619-Чк). Під час екскурсій відвідувачі знайомляться з історією Замкової гори та її пам'ятками, дізнаються про події, що тут відбувалися, видатних особистостей, які пов'язані з цими подіями, милуються панорамою, яка відкривається з вершини Замкової гори. Щороку гору відвідують близько 25 тис. осіб.

Найвпізнаванішою пам'яткою Чигиринщини є церква Святого Іллі в с. Суботів (охоронний номер 230039-Н), єдина автентична споруда Чигиринського краю, що збереглася з часів Б. Хмельницького. Храм споруджено коштом Б. Хмельницького у 1651–1656 рр. Це була не лише культова споруда, а й частина оборонної системи замку у с. Суботів, на що вказують більш ніж метрової товщини стіни і два яруси бійниць. За літописами, саме в Іллінській церкві був похований видатний гетьман у 1657 р., оскільки храм будувався як родинна усипальниця. Невідомо, чи домовина гетьмана залишилася на місці поховання. Є версія, що в 1664 р. на Суботів здійснив напад польський загін на чолі зі Стефаном Чарнецьким, коли було спалено значну частину Суботова. В роки Руїни та в подальший час приміщення церкви поволі руйнувалося та занепадало. За клопотанням священика Романа Орловського храм було відреставровано у 1862–1869 рр. [4, с. 61–62].

В той же період «...замість дерев'яної дзвіниці побудували згодом (1874)... кам'яну, з'єднавши її з церквою кам'яним коридором. Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років» [5, с. 508]. В Суботові двічі побував Т. Шевченко (1843, 1845), який неодноразово згадував його в своїх творах (поезії «Великий льох», «Стоїть в селі Суботові», «Розрита могила» та малюнки «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Кам'яні хрести в Суботові»). За часів радянської влади церква як культовий заклад не діяла. З 1990 р. у церкві поновлено богослужіння.

Протягом останніх двох років значно зріс інтерес до Іллінської церкви в Суботові у зв'язку з новим етапом археологічних досліджень щодо встановлення місця можливого поховання Богдана Хмельницького в храмі. Всередині Іллінської церкви та на прилеглий території проводилась серія геофізичних досліджень. Після ретельної обробки зібраних даних та історичних відомостей дослідниками визначені місця, де може бути поховання Б. Хмельницького [1, с. 51–52].

Крім Іллінської церкви, в Суботові відвідувачі знайомляться із автентичними залишками кам'яниці Хмельницьких (XVII ст., охоронний номер 4515-Чк), кам'яними хрестами (XVIII ст., охоронний номер 4516-Чк), українською хатою (поч. XIX ст., охоронний номер 1557-Чк). За рік пам'ятки Суботова відвідує близько 30 тис. осіб.

Увагу туристів привертають і інші культові споруди Чигиринщини: церква Петра і Павла (2007) та каплиця Святої Покрови (1995) у Чигирині, Успенська церква (1864) у Медведівці, Свято-Троїцька церква (1804, пам'ятка архітектури національного значення) Мотронинського монастиря та храм Петра Багатостраждального (Калнишевського) (2015) в Холодному Яру.

Найпопулярнішим туристичним об'єктом Чигиринщини протягом останніх років є пам'ятка ландшафту дуб Максима Залізняка на х. Буда (охоронний номер 123-Чк). Дерево, якому понад 1000 років, є одним із найстаріших дерев України та входить в десятку найбільших вікових дерев Європи. Його висота – 30 м, обхват стовбура на висоті 130 см – 9 м. Зважаючи на поважний вік, дуб потребує постійного догляду. Періодично проводиться видалення сухих та хворих гілок, підживлення кореневої системи дуба, обробка проти шкідників та хвороб. Основні гілки стовбура закріпили системою «Кобра». Зважаючи на те, що дуб М. Залізняка є одним із найбільш відвідуваних туристичних об'єктів (близько 35 тис. осіб за рік), важливою є підтримка життєдіяльності дерева, тобто захист ґрунту від витоуптування відвідувачами, збереження трав'яного покриву біля нього і забезпечення умов безпеки для туристів [2, с. 267–270]. З цією метою біля дуба облаштовано оглядовий майданчик, посаджено природний паркан навколо дерева із грабового живоплоту та встановлено невисоку дерев'яну огорожу, відновлено трав'яний покрив, що дає можливість приймати відвідувачів без нанесення шкоди пам'ятці.

Увагу туристів на Чигиринщині приваблюють і інші природні об'єкти, серед яких «Три криниці» в с. Суботів, заказник «Білосніжний», де на площі близько 50 га зростає підсніжник складчастий, джерела «Дзюркало», «Онуфрієвське» в лісовому урочищі Холодний Яр, центральна частина якого є пам'яткою природи національного значення.

Крім екскурсійної діяльності, популяризація пам'яток історико-культурної спадщини в НІКЗ «Чигирин» відбувається через інші форми науково-освітньої роботи. Однією з найпоширеніших форм є проведення занять для школярів. Науковцями заповідника розроблено освітню програму для дітей «Чигиринщина. Історія рідного краю», окремий розділ якої «Стежками заповідника» знайомить з історико-культурною спадщиною краю, природо-заповідним фондом. Часто такі заняття проводяться на території або біля пам'ятки та мають інтерактивний характер.

Однією з важливих форм популяризації пам'яток Чигиринщини є виставкова діяльність. Протягом останнього часу в НІКЗ «Чигирин» було проведено тимчасові виставки: «Люди і пам'ятки», що була присвячена пам'яткам Чигиринщини та людям, які займалися пам'яткоохоронною діяльністю; ««Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: 1989–2019», основна частина якої була присвячена пам'яткам заповідника; «Первоцвіти Холодного Яру», та ін.

«Одним із ефективних способів залучення до музеїв дитячої аудиторії є використання в музейній діяльності ігрових елементів. Саме тому значна увага співробітників закладу приділяється розробці музейних ігор, що направлені на

реалізацію одного з основних завдань закладу – популяризацію історико-культурної спадщини та базуються на наукових напрацюваннях співробітників заповідника» [6, с. 153]. Протягом останніх років співробітниками заповідника розроблено та створено гру-ходилку «В пошуках гетьманського скарбу», що знайомить маленьких відвідувачів з визначними місцями нашого краю, кубики «Дивокрай» із зображеннями пам'яток, гру-меморі «Відома й невідома Чигиринщина», для якої використано фото пам'яток, мегапазл «Скарби Чигиринщини», створений на основі малюнка А. Діденко.

Важливу роль сьогодні відіграє присутність музейного закладу в інформаційному просторі. Одним із найсучасніших методів популяризації пам'яток є використання офіційного сайту та сторінок в соціальних мережах. Так, у 2015 р. на сторінці заповідника у Фейсбуці протягом року публікувалися дописи про найвідоміші пам'ятки Чигиринщини і найцікавіші експонати музеїв Б. Хмельницького та археології під хештегом #Тематичний_день. Вже два роки поспіль НКЗ «Чигирин» бере участь в акції #MuseumWeek, однією з основних тем якої є культурна спадщина та колекції, публікуючи у Фейсбуці та Твіттері дописи про пам'ятки нашого краю.

Використання соціальних мереж стало особливо актуальним в умовах сьогодення, коли формат багатьох заходів перейшов в онлайн режим у зв'язку з поширенням COVID-19. З метою популяризації пам'яток Чигиринщини та залучення більшої кількості читачів до сторінки заповідника у соціальній мережі Фейсбук було створено спеціальні рубрики під хештегом #Пізнавальний_карантин, які знайомили з історико-культурною спадщиною нашого краю.

Так, у рубриці #Пізнавальний_карантин #Подорожні_нотатки читачі знайомилися зі спогадами та враженнями відомих істориків, письменників, художників, українців та іноземців, які в різний період відвідували пам'ятки Чигиринщини. Протягом трьох місяців було опубліковано 105 дописів, охоплення аудиторії – 57160.

Рубрика #Пізнавальний_карантин #Дитячий_музейний_простір знайомила маленьких читачів та їхніх батьків з цікавими пам'ятками, музейними колекціями, природними об'єктами заповідника у пізнавально-ігровій формі через використання розфарбовок, ребусів, загадок, анаграм, кросвордів, пазлів (44 дописи, охоплення – 24576).

Рубрика #Пізнавальний_карантин #День_пам'яток була присвячена маловідомим серед широкого загалу пам'яткам Чигиринщини (6 дописів, охоплення – 13400).

Велику зацікавленість викликала рубрика #Кременчуцьке_море, що була присвячена історії створення Кременчуцького водосховища та переселенню жителів придніпровських сіл із зони майбутнього затоплення.

Величезний інтерес читачів до названих рубрик є свідченням того, що такі форми роботи цікаві та потрібні, особливо в умовах карантинних обмежень, коли далеко не всі можуть відвідати Чигиринщину.

Популяризація історико-культурної спадщини Чигиринського краю через різні форми науково-освітньої роботи відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості, сприяє розумінню її цінності та збереження.

Джерела та література:

1. Лазуренко В. М. В пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 76 с.
2. Легоняк Б. В. Результати обстеження дуба Максима Залізняка томографом дзеркальним «Picus 3» / Б. В. Легоняк, І. В. Чепурна // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VI наук.-практ. конф., (9–10 листоп. 2017 р.). – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2017. – С. 267–327.
3. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. А. Мицик. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
4. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: путівник. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2013. – 100 с.
5. Біляшівський М. Суботовская церковь: (К рисунку) / М. Біляшівський // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – Сент. – С. 506–508.
6. Трощинська О. І. Співпраця з освітніми закладами: з досвіду науково-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / упоряд. Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашіна // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали VII наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 2019 р.). – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – 300 с.

УДК 902:069.5](477.46)

Тетяна НЕРАДЕНКО,
кандидат історичних наук,
методист відділення «Історія»
Черкаського обласного відділення Малої академії наук України

**МУЗЕЙНІ ЕКСПОЗИЦІЇ
В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ПОДОРОЖІ ЧЕРКАЩИНОЮ**

Археологічна подорож Черкащиною – «**Стежками сивої давнини /подорож археологічними пам'ятками Черкащини/**» – розроблена за загальним маршрутом авторської подорожі для учнівської молоді України «Золота підкова Черкащини» [1, с. 10–14], має той самий маршрут, від Кам'янки до Умані, але охоплює найвідоміші об'єкти давньої історії і культури Черкаського краю, пам'ятки археології, що мають виняткове значення для давньої історії та культури України.

Нагадаймо, що на території Черкащини відомо багато різноманітних археологічних пам'яток. Сьогодні в Археологічній інспекції управління культури та охорони культурної спадщини Черкаської обласної державної адміністрації зареєстровано 3326 археологічних пам'яток, які з

внутрішньоконкомплексним підрахунком становлять 8833 археологічних об'єктів. Серед них відомі такі види пам'яток: 7203 – кургани, 1259 – поселення, 137 – городища, 50 – ґрунтові могильники, 180 – інші пам'ятки (печери, підземні ходи, льохи, вали, святилища, замчища, майдани, зольники, скарби та ін.).

Кургани належать до епохи міді-бронзи (III-II тис. до н.е.) та скіфського часу (VII – IV ст. до н. е.). Поселення відносяться до багатьох історичних періодів: палеоліт – 4, мезоліт – 6, неоліт – 11, енеоліт – 251, епоха бронзи – 154, ранньозалізний вік – 188, зарубинецька культура – 54, черняхівська культура – 255, раннє середньовіччя – 58, період Київської Русі та Литовської доби – 42, доба пізнього середньовіччя – 43, багатошарові – 123, невизначені – 50. Городища відносяться до: епохи бронзи – 2, чорноліської культури – 14, скіфського часу – 18, зарубинецької культури – 5, ранньослов'янське – 1, періоду Київської Русі – 36, козацької доби – 43, багатошарові – 5, невизначені – 13. Серед ґрунтових могильників відомі такі: пізній палеоліт – 1 поховання, епоха бронзи – 6, ранньозалізний вік – 3; зарубинецька культура – 5, черняхівська культура – 17, ранньослов'янський час – 1; давньоруський період – 7, литовська доба – 2, пізнє середньовіччя – 8 [2, с. 3].

28 пам'яток занесені до Державного реєстру пам'яток національного значення: городище пивихинської та зарубинецької культур на горі Василиця в м. Черкаси, курганна група поблизу с. Неморож Звенигородського району, городище Київської Русі біля с. Каленки Золотоніського району, поселення ранньоскіфського часу «Тарасова Гора» поблизу села Жаботин Кам'янського району, городище «Княжа Гора» періоду Київської Русі в м. Канів, городище енеоліту, бронзи, зарубинецької культури «Пилипенкова Гора» в м. Канів, городище Київської Русі «Дівич-Гора» біля с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського району, «Велике і Мале скіфські городища» в м. Канів, Успенський (Георгіївський) собор XII ст. в м. Канів, городище скіфського часу «Долудаїв городок» біля с. Ліплява Канівського району, стоянка пізнього палеоліту в с. Межиріч Канівського району, залишки літописного міста Заруб між селами Зарубинці і Монастирок Канівського району, городище Київської Русі і пізнього середньовіччя в м. Корсунь-Шевченківський, земляне укріплення «Змієвий вал» поблизу с. Комарівка Корсунь-Шевченківського району, городище скіфського часу біля с. Журжинці Корсунь-Шевченківського району, городище скіфського часу та періоду раннього середньовіччя «Пастирське» поблизу с. Пастирське Смілянського району, городище скіфського часу «Шарпівське» поблизу с. Пастирське Смілянського району, поселення трипільської культури «Веселий Кут» поблизу сіл Веселий Кут, Лащова, Попужинці Тальнівського району, курганна група біля с. Лоташеве Тальнівського району, поселення трипільської культури «Майданецьке» біля с. Майданецьке Тальнівського району, городище пізнього середньовіччя біля с. Максимівка Уманського району, група зольників білогрудівської культури біля с. Синиця Христинівського району, курганна група біля с. Яснозір'я

Черкаського району, багат шарове городище «Мотронинське» та курганна група скіфського часу в Холодному Яру, городище білогрудівської та чорноліської культур біля с. Суботів Чигиринського району, городище літописного міста Римова біля с. Бурімка Чернобаївського району, городище Київської Русі біля с. Клищенці Чернобаївського району [2, с. 302–304].

Зауважимо, що лише поодинокі археологічні пам'ятки включені в туристичні маршрути Черкащиною. Те саме можна сказати і про музейні експозиції з археології Черкащини.

Тому, як професійний археолог, що має багаторічний досвід туристично-екскурсійної діяльності, ми розробили тематичну подорож, яка включає відомі археологічні пам'ятки та музейні експозиції з археології Черкащини [3, с. 87–116].

Сьогодні вашій увазі пропонується інформація про основні археологічні музейні експозиції, які включені в нашу подорож «Стежками сивої давнини /подорож археологічними пам'ятками Черкащини/».

Кам'янський історичний музей – розташований у місті Кам'янка за адресою: 20800, Черкаська область, Кам'янський район, м. Кам'янка, вул. Декабристів, 5. Музей є відділом Кам'янського державного історико-культурного заповідника та розташований у колишньому будинку сестри П. І. Чайковського, де композитор жив під час свого перебування в

Кам'янці. Археологічна експозиція розташована у залі стародавньої історії краю. Колекцію археологічних знахідок почав збирати з 1981 р. Ю. Ю. Ляшко, який сьогодні є директором Кам'янського історичного музею. У фондах музею зберігається понад 1500 експонатів з археології, близько 500 з них будуть експонуватися в оновленій експозиції музею. Відвідувачі заповідника і музею зможуть побачити матеріали з палеолітичної стоянки Трояново, з поселення трипільської культури поблизу м. Городище, з поселень бронзової доби біля сіл Баландино і Вербівка, із розкопок кургану ямної культури біля м. Кам'янка, з Лубенецького городища чорноліської культури, з пам'яток скіфського часу – Мотронинського і Пастирського городищ, поселень біля сіл Михайлівка, Жаботин, Баландино. Окрасою музею є колекції із скіфського кургану біля села Жаботин (розкопки О. Бобринського) та кургану «Червона Могила» біля села Флярківка (розкопки Г. Ковпаненко). Цікаві знахідки знайомлять з черняхівською культурою регіону. Вони походять з поселень, розташованих поблизу сіл Михайлівка, Завадівка, Райгород, Баландино. Привертає увагу колекція крем'яних знарядь палеолітичної доби, розписний посуд трипільської культури, зразки зброї скіфського часу, велика збірка прикрас та речей ранньозалізного віку, зброя, побутові речі та кераміка доби пізнього середньовіччя, велика нумізматична колекція [2, с. 258; 4, с. 189].

Музей археології НКЗ «Чигирин» – розташований у місті Чигирин за адресою: 20900, Черкаська область, Чигиринський район, м. Чигирин, вул. Першотравнева, 30. Музей є відділом Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Відкритий у 2006 р. у будинку кінця XIX ст. Над науковою концепцією музею працювали В. І. Полтавець, Т. М. Нераденко, Н. С. Кузьмич, О. В. Білецька, С. С. Бессонова. При відборі об'єктів показу керувалися принципами історико-культурної значущості, ступеня збереженості, масштабами археологічних розкопок та ступенем вивчення археологічної пам'ятки. Це дозволило максимально розкрити особливості побуту та культури жителів стародавніх поселень і городищ, котрі відіграли неабияку роль у формуванні української нації. У чотирьох залах музею розміщені такі розділи: «Історія дослідження пам'яток археології Чигиринського району та їх охорона», «Первіснообщинний лад на території краю», «Доба бронзи та раннього заліза», «Давні слов'яни на території краю». Ці розділи репрезентують пам'ятки часів неоліту, енеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку, періоду стародавніх слов'ян. Особливо яскраво представлені знахідки з таких відомих археологічних пам'яток, як неоеолітичне поселення Молюхів Бугор, Суботівське білогрудівсько-чорноліське городище, Мотронинське городище скіфського часу. В експозиції можна також побачити глиняний посуд із зарубинецького могильника біля села Суботів, посуд, елементи вбрання і прикраси із пам'яток черняхівської, пеньківської та Лука-Райковецької культур біля сіл Мельники, Стецівка, Вітове та ін. На археологічній карті Чигиринщини 337 пам'яток краю: 295 курганів, 28 поселень, 6 городищ, 4 підземні споруди, 1 майстерня по виготовленню крем'яних знарядь та 1 кам'яна стела. Заслугове на увагу експозиція, присвячена видатному українському археологу О. І. Тереножкіну, який зробив величезний внесок у наукове вивчення археологічної спадщини Чигиринщини. В музеї експонується понад 500 археологічних знахідок, фонди заповідника у групі збереження «Археологія» становлять понад 30 тис. експонатів. Постійно демонструються нові археологічні надходження. Музей відповідає всім вимогам сьогодення, має сучасне технічне оснащення, комплексно і систематизовано висвітлює стародавню історію регіону від часів появи на його землях людини до епохи Київської Русі. На матеріалах музею вдало розкривається значення збереження, охорони та дослідження археологічної спадщини краю в інтересах національно-культурного відродження України [2, с. 256; 5, с. 193–200; 4, с. 294–295].

Музей Богдана Хмельницького в Чигирині – розташований у місті Чигирин за адресою: 20900, Черкаська область, Чигиринський район, м. Чигирин, вул. Грушевського, 26. Є відділом Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Був відкритий у 1995 р. під час святкування 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. Сучасна експозиція оформлена у

2005 р. Музейне зібрання налічує близько 2000 експонатів. Серед них – унікальні археологічні колекції XVII – XVIII ст.: глиняний посуд, козацька зброя, спорядження, нумізматики, побутові речі та ін. Майже в кожній залі музею виставлені археологічні знахідки відповідно до теми експозиції. Так, у першій залі, де висвітлюється становище Наддніпрянської України в кінці XVI – на початку XVII ст., відвідувачі знайомляться зі знаряддями праці, предметами побуту, особистими речами мешканців краю цього часу із археологічних пам'яток Чигиринщини. У другій залі, де розповідається про дитинство, навчання та родину Богдана Хмельницького, можна побачити археологічні знахідки із розкопок родового маєтку гетьмана у Суботові: дитячі іграшки, різноманітний ужитковий посуд, пічні кахлі, будівельні матеріали, зразки жіночого одягу та ін. У третій, четвертій та п'ятій залах, які репрезентують Б. Хмельницького як воєначальника європейського масштабу та знайомлять з тактикою і стратегією гетьманського війська, відвідувачі ознайомляться з різноманітною зброєю, яка була знайдена в Чигирині і Суботові. Це – гарматні ядра, наконечники списів та стріл, бойові сокири, козацькі чекани, бойова гиря та багато іншого. Привертає увагу колекція глиняних люльок. У шостій залі мовою музейних експонатів розповідається про Чигирин як давній козацький осідок та гетьманську резиденцію. В її експозиції вашій увазі пропонують унікальні археологічні знахідки, що походять із розкопок останніх років в Чигирині. Це – коробчасті кахлі з унікальною орнаментациєю, імпортований скляний посуд, предмети озброєння, глиняний посуд та інші речі. В інших залах музею можна ознайомитися з унікальною збіркою монет, що походять із розкопок або надійшли до музею як випадкові знахідки. Окрасою цього фрагменту є скарб монет у глиняному горщику із с. Вітове. Музей є центром науково-дослідницької та виставкової роботи, тут проходять наукові конференції, виховні заходи, зустрічі з видатними людьми та ін. [2, с. 257; 5, с. 201–203; 4, с. 295].

Черкаський обласний краєзнавчий музей – розташований у місті Черкаси за адресою: 18000, Черкаська область, м. Черкаси, вул. Слави, 1. Дві експозиційні зали музею відносяться до археологічного відділу. Відкриті 1985 р. Експозиція першої зали починається з появи первісної людини на території краю, знайомить з найвідомішими археологічними культурами та

пам'ятками Черкащини – від середнього палеоліту до сарматського періоду ранньозалізного віку. Відвідувачі музею побачать цікаві й унікальні археологічні знахідки зі стоянки первісних мисливців на мамонтів у селі Межиріч, з неонеолітичного поселення Молюхів Бугор, з неолітичного поселення Старосілля. Окрасою музейної експозиції є знахідки з трипільських поселень Майданецьке, Тальянки, Доброводи, Веселий Кут та ін. Добу бронзи ілюструють археологічні колекції кам'яних сокир, крем'яних серпів, глиняних пряслиць, кам'яних «вигладжувачів» із Чехівки, Чапаєвки, Жовниного, Новоселиці, Байбузів, Сміли, Моринців та ін. Відвідувачі музею мають унікальну можливість побачити знахідки із Носачівського кургану кіммерійського часу, із скіфських курганів, розкопаних біля смт Стеблів, сіл Придніпровське, Гладківщина, Синявка, Флярківка та ін. Більшість із них представлена оригінальними експонатами. Завершується зала показом інвентарю із сарматського поховання біля с. Баштечки. Розповідь про археологічне минуле Черкащини доповнюють діорами: стоянка первісних мисливців на мамонтів у с. Межиріч, трипільське поселення біля с. Майданецьке. В центрі зали до уваги відвідувачів – поховання скіфського воїна, що було перенесене після розкопок біля с. Гладківщина. Експозиція другої зали знайомить з археологічними культурами з рубежу н.е. до XIII – XIV ст.: зарубинецької, черняхівської, пеньківської, райковецької, періоду Київської Русі. До уваги відвідувачів найцікавіші археологічні знахідки з таких найвідоміших археологічних пам'яток, як зарубинецьке та ранньослов'янське поселення біля с. Монастирок, черняхівське поселення біля с. Леськи, черняхівські могильники «Черкаси-Центр» та поблизу с. Маслово, Пастирське городище та Мартинівський скарб VI – VII ст., Княжа Гора – давньоруське місто Родень (з діорамою худ. А. О. Казанського), кочівницькі поховання біля смт Драбів. В залах музею та вестибюлі постійно демонструються тематичні виставки з нових надходжень. Археологічні фонди становлять понад 11 тис. предметів, з них експонується близько 1500 знахідок [2, с. 254; 4, с. 494].

Музей археології Середньої Наддніпрянщини ЧНУ ім. Б. Хмельницького – розташований у місті Черкаси за адресою: 18031, Черкаська область, м. Черкаси, б-р Шевченка, 81. Розташований у навчально-науковому інституті історії та філософії Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Заснований у 2000 р. разом з Археологічною лабораторією, яка повинна була забезпечувати

музей новими експонатами. Почавшись з 3-4 музейних предметів, сьогодні музей археології містить експонати усіх епох і більшості археологічних культур від раннього палеоліту до XVIII ст. з території Черкащини та прилеглих регіонів Середньої Наддніпрянщини. Окрасою музею є зразки

мамонтвої фауни, експонати з нововідкритої і найдавнішої в Черкаській області стоянки Ясівка, ранньомезолітична колекція з «Дніпровця», посуд, знаряддя праці та пластика трипільської культури, колекція бойових сокир (друга в області) культур епохи бронзи. Увагу відвідувачів музею привертають посуд і прикраси ямної, катакомбної, багатопружкової, білозерської культур, а також предмети озброєння скіфського, давньоруського та козацького часу, колекція знахідок з черняхівського могильника «Черкаси-Центр». Деякі експонати музею не мають аналогів у жодному з музеїв області. Цікавими є й етнографічні відповідники археологічних артефактів, що виставлені в музеї. В експозиції музею експонується лише незначна кількість археологічних знахідок, більшість із них зберігається у фондах, які на сьогодні налічують понад 35 тисяч знахідок. Серед них – цікаві матеріали із розкопок ямного поселення Десятини, ямних курганів краю, з пізньосередньовічного поселення Леськи-Мис, із затоплених водами Дніпра поселень Чапаєвка-VIII, IX (культура багатопружкової кераміки), Кучугури V-IX (пізньозарубинецька культура), Леськи-I, Чехівка-I (черняхівська культура), Придніпровська-I (ямна і чорноліська культура) та ін. Започатковано науковий архів, бібліотеку, фототеку музею. Формуються допоміжні колекції: палеонтологічна, нумізматична, боністична, етнографічна, антропологічна, археозоологічна. Збираються матеріали до творчих біографій археологів і фахівців, що зробили внесок у розвиток археології краю – О. Діденко, В. Стефановича, І. Гірника та ін. Щорічно на базі музею проводяться сесії археологічної секції Черкаського осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка. На базі експонатів музею в Україні і за кордоном опубліковано понад два десятки наукових статей, студентами навчально-наукового інституту історії та філософії ЧНУ імені Б. Хмельницького пишуться курсові та дипломні роботи [2, с. 255; 5, с. 217–220; 4, с. 295].

Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини – створений рішенням Черкаської міськради в березні 2016 р. Експозиція тимчасово розміщується в кінотеатрі «Україна» в центрі Черкас. Основна колекція музею, що налічує десятки тисяч експонатів, – археологічна, зі знахідками усіх епох і усіх культур з території Середньої Наддніпрянщини,

починаючи з неандертальців (130 тис. р.т.) і закінчуючи козацьким часом і пам'ятками XVIII – XX ст., як викопними, так і предметами української традиційної культури, котрі показують безперервність і наступність розвитку культури Середньої Наддніпрянщини. Також є нумізматична і боністична групи збереження, невелика, але досить цікава допоміжна палеонтологічна колекція, найдавніші з експонатів якої датуються віком близько 300 млн. років тому. Надворі біля музею планується влаштувати лапідарій – виставку масивних кам'яних виробів (жорна, стели, кам'яні баби тощо), а також

музеєфікувати 4 праслов'янські городища віком 2 тис. років у Черкасах, 2 середньовічні замчища й інші археологічні об'єкти, що нині знаходяться в межах заповідної зони «Черкаські берегові схили». Ще однією філією стане експозиція в Кабінеті археології ЧНУ імені Б. Хмельницького. Сформовано невеличкий колектив музею із 5 осіб, котрий займається систематизацією, описом колекцій, реставрацією експонатів, готує матеріали для постійно діючої виставки, котра згодом ляже в основу майбутньої експозиції музею. Лише за три місяці вдалося збільшити колекцію музею ще на 5 тис. знахідок, зокрема і завдяки численним добровільним помічникам та жертводавцям. У списках здавачів експонатів нині – понад 220 прізвищ, меценатів – понад 30 осіб, добровільних помічників музею – понад 200 осіб [6; 4, с. 484–485].

Канівський історичний музей – розташований у місті Канів за адресою: 19000, Черкаська область, Канівський район, м. Канів, вул. Леніна, 15. Створений у 1991 р. як філія Черкаського обласного краєзнавчого музею. Його першим директором був Б. Петропавловський, а його експозицію становили виключно археологічні знахідки. Серед них найбільшу увагу відвідувачів привертала величезні трипільські зерновики. У 1998 р. музей увійшов до складу Канівського міського музейного об'єднання, а у 2003 р. підпорядкований Канівському міськвиконкому. Сьогодні у фондах музею зберігається близько 7 тис. експонатів. В основному це матеріали з археологічних розкопок та розвідок, що проводилися на території Канівщини в різні роки. Серед них варта особливої уваги величезна колекція керамічних виробів, починаючи з нового кам'яного віку (VI – IV тис. рр. до н. е.) і закінчуючи гончарним посудом XX ст. Унікальними в цій збірці є різноманітна колекція столового і кухонного посуду трипільської культури (IV – III тис. до н. е.) та цінна колекція клейм на денцях гончарного посуду періоду давньоруської держави (IX – XII ст.). Серед інших експонатів музею – крем'яні та кістяні знаряддя праці періоду палеоліту, трипільської культури, бронзового віку; залізні та бронзові вироби скіфського часу та давньоруської держави; бронзові, мідні, срібні та скляні прикраси різних епох тощо. На особливу увагу заслуговують срібні та бронзова фібули-застібки зарубинецької культури (II ст. до н. е. – I ст. н. е.). Основними видами діяльності музею є: науково-дослідна робота – збір та систематизація матеріалів на теми: «Голодомор 1932–1933 років на Канівщині», «Наші славні земляки»; публікації в місцевій пресі з питань краєзнавства; виставкова робота – організація виставок, присвячених визначним датам в історії Канівщини, колекцій краєзнавців, художніх виробів місцевих майстрів; науково-освітня робота – екскурсії по експозиції музею та уроки-екскурсії по виставках, присвячених визначним датам в історії

Канівщини; фондова робота – збереження фондових матеріалів та поповнення фондів музею новими надходженнями місцевого значення; наукові розвідки – пошук та опитування свідків голодомору 1932–1933 рр. на Канівщині; збір свідчень про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.; збір місцевого фольклору та етнографії. Велика частка цієї роботи торкається й археологічного розділу музею, колекції якого вимагають свого вивчення і популяризації [2, с. 260; 4, с. 193].

Корсунь-Шевченківський історичний музей – розташований у місті Корсунь-Шевченківський за адресою: 19400, Черкаська область, Корсунь-Шевченківський район, м. Корсунь-Шевченківський, острів М. Коцюбинського, 4. Музей є відділом Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. Музей відкрито у

1981 р. Експозиція розміщена в шести залах загальною площею 302 кв. м, де представлено понад 2 тис. експонатів. Перша зала присвячена історії Корсунщини від найдавніших часів до кінця XVIII ст., у 2006–2008 рр. в залі пройшла реекспозиція. Тож сьогодні відвідувачі музею можуть оглянути сучасну експозицію з археологічної минувшини краю, яку висвітлюють понад 400 музейних предметів. Цікавими експонатами археологічного розділу є речі трипільців, кіммерійців, скіфів, ранніх слов'ян, періоду Київської Русі тощо. Викликають інтерес й експонати, пов'язані з епохою Речі Посполитої, козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст., Національно-визвольної війни, доби Руїни та гайдамацького руху. Серед археологічних знахідок цінними експонатами є: кістки викопних тварин – лося, оленя, мамонта, тура, що знайдені в м. Корсунь-Шевченківський, селах Квітки та Карашина; колекція кам'яних сокир із сіл Буда-Орловецька, Виграїв, Переможці та ін.; глиняна антропоморфна пластика і культовий посуд трипільської культури із сіл Кіченці, Миропілля, Квітки, Деренковець; речі із кіммерійського поховання, розкопаного поблизу села Квітки – кінське спорядження, бронзовий казан, глиняний посуд; предмети скіфського часу із курганів скіфської знаті, досліджених поблизу смт Стеблів – залізні наконечники копій, меч, кинджал, бронзові та кістяні вістря стріл, бронзовий казан, глиняний посуд; сердолікове намисто та глиняний посуд із черняхівського жіночого поховання біля села Саморідня; залізні знаряддя праці та предмети побуту із ранньослов'янських поселень поблизу сіл Сахнівка та Миколаївка; залізна зброя періоду пізнього середньовіччя з міста Корсунь-Шевченківський; золоті та срібні речі зі скарбу XVII ст. із села Бровахи. Відповідальна за археологічний розділ Корсунь-Шевченківського історичного музею –Л. Г. Овсієнко, заступник директора Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника [2, с. 259; 4, с. 221–222].

Музей поселень-гігантів трипільської культури в с. Легедзине – розташований у селі Легедзине за адресою: 20453, Черкаська область, Тальнівський район, с. Легедзине. Музей є відділом Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Розташований на другому поверсі адміністративного приміщення заповідника.

Знаходиться на стадії створення. В експозиції можна ознайомитися з трипільськими поселеннями-гігантами, які входять до складу заповідника і є найбільш відомими і дослідженими пам'ятками на території Черкащини. Це – поселення Веселий Кут, Тальянки, Майданецьке, Доброводи та ін. В експозиції мовою музейних предметів йдеться про історію відкриття та дослідження цих пам'яток, демонструються основні результати їх багаторічних розкопок, експонуються найцікавіші знахідки. Експозиція побудована за принципом показу основних категорій і видів археологічних знахідок: керамічний комплекс, знаряддя із каменю і кременю, вироби з кістки та рогу тощо. Особливу увагу відвідувачів привертають зразки трипільської кераміки. Це – різноманітний мальований посуд (від великих зерновиків до мініатюрних кубочків), модельки жител і модельки саночок, антропоморфна і зооморфна пластика тощо. Неабиякий інтерес викликає й фрагмент глиняної площадки, який відтворений в одній із зал музею. Він являє собою скупчення глиняної обмазки, що залишається від трипільських жител після їх загибелі у вогні. Складовою музею є експозиція просто неба, розташована поруч. Тут, за результатами розкопок, відтворено два трипільські будинки – одно- та двоповерховий. В першому буде розміщено трипільську гончарну майстерню, в якій планується налагодити випуск сувенірної продукції – копій трипільського посуду та пластики. В другому планується відтворити інтер'єр трипільського двоповерхового житла, відомого за розкопками поселення Тальянки. В майбутньому заплановано створити «археологодром»: відбудувати кілька трипільських жител з відтворенням внутрішнього інтер'єру, в одному з них – розмістити «трипільське кафе», де відвідувачів музею будуть частувати трипільськими стравами, відомими за результатами розкопок трипільських поселень. Під час відвідання музею вашій увазі запропонують перегляд відеофільмів про трипільську культуру та її поселення-гіганти на Черкащині у кінозалі, яка є складовою частиною приміщення музею. Наряду зі створенням постійно діючої експозиції, заповідник організовує тимчасові виставки в залах музею та на запрошення – в інших музеях України. У фондах музею зберігається понад 30 тис. експонатів із 46 трипільських поселень України [2, с. 261; 4, с. 296].

Уманський краєзнавчий музей – розташований у м. Умань за адресою: 20300, Черкаська область, Уманський район, м. Умань, вул. Жовтнева, 31. Історія музею та його археологічної колекції починається у 1906 р., коли в Умані був створений гурток аматорів старовини за ініціативи відомого краєзнавця Д. Щербаківського. Офіційно відкритий у гімназії ім. Б. Грінченка. Організатором та першим директором музею був П. Курінний – відомий український археолог і музеєзнавець. Музей мав п'ять відділів, один з них – археологічний, в якому збиралися унікальні колекції з території Уманщини. Серед науковців музею в різні роки працювали археологи та справжні поціновувачі сивої давнини – Х. Ящуржинський, М. Якимович, Г. Храбан, П. Безвенглинський, В. Стефанович, О. Діденко та інші. Сучасна археологічна експозиція починається з показу знахідок із пам'яток пізнього палеоліту. Вони походять із сіл Кути, Бабанка, Володимирівка і датуються 5 тис. рр. тому. Яскраво представлена в музеї трипільська культура на Уманщині. Починається вона з показу двох величезних зерновиків з ур. Паньків під Уманню 1948 р. знаходження. А далі відвідувачі знайомляться з роговими та кістяними знаряддями праці, виробами з кременю та міді. Центральну частину експозиції про Трипілля становлять зразки антропоморфної та зооморфної пластики, ритуальний трипільський посуд. Доба бронзи займає невеликий фрагмент експозиції, але тут можна побачити рідкісні археологічні знахідки і яскраві музейні предмети – глиняні горщики ямної, середньодніпровської, білогрудівської культур, кам'яні сокири та молоти, кістяне намисто та прикраси із ямних поховань, бронзові кельти тощо. Надзвичайно цікаві експонати розповідають про скіфський період в історії краю. Серед них – колекція античного посуду із відомих курганів, розкопаних А. Бидловським на початку ХХ ст. біля села Новосілки. Далі увазі відвідувачів пропонуються знахідки із черняхівських, ранньослов'янських та давньоруських пам'яток Уманщини. Справжньою окрасою музейної експозиції є підрозділ, що знайомить з археологією доби українського козацтва. Серед знахідок з відомої Уманської фортеці та випадкових предметів варті уваги: скарб ХVІ – ХVІІІ ст. із села Мала Маньківка, який був знайдений на місці колишнього православного монастиря; предмети козацької зброї та побуту – шабля, пояс, люльки та ін. [2, с. 262; 4, с. 457].

Джерела та література:

1. Нераденко Т. Історія, культура і природа Черкащини на туристичних маршрутах регіону. Перша частина / авт.-упоряд. Тетяна Нераденко. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 204 с.
2. Нераденко Т. М. Археологія Черкащини : посібник-довідник / Т. М. Нераденко. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2011. – 307 с.: іл.
3. 10 подорожей Черкащиною для учнівської молоді України / [під ред. Т. М. Нераденко]. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2011. – 206 с.

4. Нераденко Т. Словник-довідник з археології Черкащини : наук.-довід. краєзнавче вид. / Тетяна Нераденко. – Черкаси : ФОРМ Чабаненко Ю. А., 2016. – 650 с.: іл.
5. Нераденко Т. Археологія Чигиринщини / Тетяна Нераденко. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2012. – 506 с.: іл.
6. Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infomist.ck.ua/u-cherkasah-stvoryly/>; <http://prostir.museum/ua/post/37440>

УДК 726.5 (477)

*Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

**«БРАТСЬКА МОГИЛА КОЗАКІВ І МИРНИХ ЖИТЕЛІВ МІСТА
ЧИГИРИН (КАПЛИЦЯ)» – ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»**

*А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Т. Г. Шевченко Вірш спомин
«Сон (Гори мої високі)»*

Перша гетьманська столиця ще з початку XVII ст. була прикрашена сакральними спорудами. З середини 90-х рр. XX ст. незалежна Україна на своїх теренах розпочала відроджувати та зводити церкви. Зокрема, в Чигирині були освячені: 1995 р. – каплиця Покрови Пресвятої Богородиці (УПЦ КП), 2004 р. – соборна церква в ім'я Казанської ікони Божої матері (УПЦ МП), 2007 р. – храм Святих апостолів Петра і Павла (УПЦ КП), 2014 р. – церква Миколая Чудотворця (УПЦ КП), 2019 р. – храм Успіння Пресвятої Богородиці (УПЦ).

З 1596 по 1796 рр. на місці каплиці Святої Покрови знаходилися три Спасо-Преображенські церкви. На сьогодні (липень 2020 р.) у фондах Центрального державного історичного архіву м. Київ віднайдене лише єдине креслення однієї зі Спаських церков, яке дає можливість стверджувати, що вона була тридільною триверхою [28, 13].

Згідно із кресленням та зображенням Спасо-Преображенський храм мав восьмигранну наву, гранчастий вівтар та такий самий бабінець. Три його верхи або бані увінчували хрести [28, 14]. За однією з версій, остання Спаська церква була розібрана за «ветхостю» [20, 150] у 1796 р. За другою, – Преображенський храм перестав існувати у зв'язку з побудовою повітової

управи «присутсвенных мест» у 1802 р. [28, 13]. На початку ХХІ ст. на місці престолу Свято-Преображенської церкви була збудована огорожа, яка захищала святе місце від плюндрування [28, 14]. Вже у 1809 р. на місці храму стали копати рови під фундаменти повітової управи та знаходили кістяки небіжчиків. Завдяки діяльності єпископа Чигиринського Іринія та митрополита Київського Серапіона (Александровського) було зупинено нищення місць стародавнього погосту [28, 14]. Тому повітову управу розмістили майже в середині майбутньої торгово-адміністративної площі [19, 20]. У ХІХ ст. на місці Свято-Преображенського храму встановили відповідний пам'ятний знак [28, 14].

У 1911–1915 рр. на території, яка належала Преображенському храму, стояв будинок, в якому знаходилася «Сапожная мастерская» [29, 180], вивіску якої бачимо на світлині № 41 власника «Фотографії...» [29, 181] Міхаеля Ківовича Сквірського. Сама будівля майстерні зображена невідомим автором на світлині початку ХХ ст. Вона була розміщена майже поряд з двоповерховим флігелем Присутствених місць. Через дорогу, за адресою Софіївська, № 28, видніється кам'яне приміщення «Издание фотографии, книжного и писчебумажного магазина...» [29, 181], а вглибині кварталу недобудована «Черкаська синагога» [30, 79]. Ці світлини є власністю місцевого колекціонера С. Потапенка.

З 50-90-х рр. ХХ ст. в будівлі, де колись знаходилася майстерня, розмістилася ремонтна група Комбінату комунальних підприємств, подвір'я якого виходило на присадибну ділянку місцевого жителя Олександра Кривенка.

У 1989 р. на хвилі зростання національно-визвольного руху дирекцією новоствореного Державного історико-культурного заповідника було запропоновано провести підготовку 400-річного ювілею гетьмана Б. Хмельницького. Питання вшанування пам'яті великого гетьмана через Чигиринський райком Компартії України, виконком районної Ради народних депутатів постало перед обласними органами влади, а згодом і перед ЦК Компартії України та урядом республіки. У 1990 р. на розгляд Ради Міністрів УРСР був поданий проект постанови «Про заходи, спрямовані на збереження пам'яток історії, культури та природи і розвиток соціально-культурної сфери м. Чигирин і Чигиринського району». Вже 24 червня 1991 р. Президією Верховної Ради було підтримане звернення Черкаської обласної Ради народних депутатів про відзначення ювілею гетьмана і дано розпорядження Кабінету Міністрів розробити відповідні заходи. 3 жовтня 1991 р. Кабінет Міністрів прийняв постанову № 243 «Про заходи щодо соціального розвитку і впорядкування пам'яток і історичних місць м. Чигирин і Чигиринського району», в якій було визначено обсяг робіт по облаштуванню населених пунктів Чигиринщини. Ці документи певною мірою впливали на долю нашого краю та Чигиринського ДІКЗ. На роботи було виділено 116,24 млн. крб. (в цінах 1991 р.) [21, 129]. Згідно з урядовими постановами частина коштів була

спрямована на проведення археологічних досліджень, реставрацію і відродження пам'ятників історії і культури в першій гетьманській столиці.

З 1989 по 1994 рр. в Нижньому місті проходили археологічні дослідження, які проводили науковці: Інституту археології АН України, Київського філіалу Науково-дослідного інституту теорії містобудування і архітектури, а також ДІКЗ. В різні роки дослідженнями керували: кандидати історичних наук П. Горішній, В. І. Клочко, Ю. В. Павленко, кандидат архітектури С. К. Кілессо, доктор історичних наук М. П. Кучера [21, 129]. 21 червня 1990 р. група під керівництвом завідувача народного музею м. Чигирин В. П. Арутіна на глибині 30 см виявила залишки фундаменту якоїсь споруди, можливо Свято-Преображенської церкви [15, арк. 5]. Поруч з нею знаходилися дві підлоги, дерев'яна майже зовсім зотліла, а цегляна була дуже потерта. Їхній стан свідчить про досить тривалий час функціонування [15, арк. 6]. Згідно із християнськими канонами біля кожної сакральної споруди завжди знаходився цвинтар, де проводились поховання священників та членів їхніх родин. Тому не випадково із західного боку фундаменту сакральної споруди, на глибині 145 см, було виявлено кістяк людини в скорченому вигляді. У розкопі № 1, де знаходилися підлоги церков, знайдені залишки двох людських скелетів без труп і один розкиданий людський скелет. Всі поховання орієнтовані на захід [15, арк. 7].

У польовому сезоні 1993–1994 рр. було продовжено археологічне дослідження цвинтаря Свято-Преображенських церков, які тут існували з кінця XVI по XVIII ст. Площа дослідженого цвинтаря – 1200 кв. м. На його території археологи відкрили 263 поховання, що датуються XVII ст. Після проведення антропологічних досліджень вчені зробили висновок, що на цвинтарі були поховані в основному жінки і діти, а на кістяках чоловіків чітко видно сліди від сильних ударів шаблею чи іншою холодною зброєю. В деяких чоловічих черепках археологи знаходили свинцеві кулі. Слід зазначити, що чоловіки мали дуже міцну будову кістяка з добре розвиненим рельєфом м'язів, що свідчить про велике навантаження за життя. Тобто на цвинтарі були поховані також козаки, які загинули під час оборони Чигирини протягом XVI – XVII ст. Під час розкопок було встановлено, що цвинтар мав три періоди функціонування. Найдавніші поховання розміщувалися на глибині 120-130 см, а пізніші знаходилися на 30-40 см [14, 121–122]. Фундаменти Спаської церкви були засипані тільки на початку XXI ст. Матеріали археологічних досліджень та кістяки людей були перевезені в будівельний вагончик, який стояв на подвір'ї Чигиринського державного історико-культурного заповідника, який на той час розміщувався на вулиці Леніна, № 89. Саме там і проводились антропологічні дослідження кістяків небіжчиків.

У 1993 р. відділом пам'яток історії і культури Чигиринського ДІКЗ була проведена велика робота по відводу земель. За Генеральною схемою зон охорони була визначена площа – 1161,7 га. На початку 90-х р. XX ст. будівництво каплиці в Чигирині благословив Містоблюститель Патріаршого

престолу Філарет УПЦ (КП). Протягом 1994–1995 рр. він неодноразово відвідував першу гетьманську столицю та консультував науковців «...при її проектуванні та будівництві» [18, 4].

Архівні матеріали містять інформацію, що в 1994 р. «За рахунок державних капітальних вкладень проводилося будівництво Будинку присутственних місць в м. Чигирині, обсяг виконаних робіт склав 5,2 мільярдів карбованців» [6, арк. 13].

На початку 1995 р. Кабінет Міністрів України запланував виділити на будівництво «комплексу присутственних місць 50 млрд. крб, каплиці – 2,2 млрд. крб.» [3, арк. 52]. На «присутственні місця із місцевого бюджету – 15 млрд. крб. Із резервного фонду Кабінету Міністрів України – 35 млрд. крб. На каплицю – 2,2 млрд. крб. із резерву фонду Кабінету Міністрів України» [4, арк. 55]. У першому кварталі планувалося використати тільки 2 тис. 500 крб. [2, арк. 15]. Більше всього заплановані кошти були перераховані в ІІ–ІІІ кварталах 1995 р.

Навесні 1995 р., в Нижньому місті, поряд з розкопом фундаменту церкви в ім'я Преображення Господнього розпочалися роботи по зведенню невеликої будівлі, яка в християнстві має назву «каплиця». Каплиця латинською мовою означає «sarpella» [26, 3], зменшувальна форма – «сарра» [26, 3] – плащ-накидка з каптуром. За легендою – верхній одяг Святого воїна Мартина Турського, який вважається покровителем Франції [26, 3].

Проект каплиці був розроблений дійсним членом Української академії архітектури С. К. Кілессо та кандидатом архітектури М. П. Андрущенком. Каплиці бувають різними як за архітектурою, так і за типом. У них відсутній єдиний притаманний для будівництва сакральних споруд стиль. В каплицях немає вітваря, тому їх і не розміщують, як храми і церкви, вітварем на схід [27, 12]. Ця каплиця належить до типу каплиць-пам'яті, які зводять на місцях храмів, котрі, за певних умов, неможливо було відродити. Зокрема, кресленик однієї зі Спасо-Преображенських церков був знайдений у фондах ЦДІА м. Київ кандидатом історичних наук В. Перервою тільки в 2019 р. [28, 13]. Каплиці майже завжди будують на територіях, які мають статус особливих духовних місць. Мурована будівля каплиці в Чигирині орієнтована на вулицю Грушевського, що веде до сходів на Замкову гору [17, 76]. У плані каплиця є чотирикутником з внутрішніми розмірами 4,0 x 4,5 м з абсидою. Абсида мала R-1 м. Товщина стін абсида – 0,51 м. Габаритні розміри каплиці дорівнюють 9,45 м x 5,32 м. Висота до карнизу невелика – лише 4,7 м [17, 76].

В архітектурному вирішенні каплиці використано пластично насичені барокові форми. Головний фасад споруди визначає великий двоярусний фронтон з волютами та іконою Покрови Пресвятої Богородиці. Ікона знаходиться під металевою сінню та виконана в техніці мозаїки [17, 76]. Сюжет ікони має одноярусну композиційну побудову. В центрі ікони Богородиця зображена в ризах рожевого кольору та з блакитним омофором в руках. По обидві сторони німбу Богородиці літери «МР» «ОУ» (скорочений напис грецькою Матір Божа). В каплицю ведуть три сходи, а через засклені

двері добре простежується її інтер'єр та кіот, у верхній та нижній частинах якого розміщені дві дерев'яні ікони Покрови різних сюжетів.

Сюжет ікони, яка розміщена у верхній частині кіота, деталізує архітектурні елементи і має триярусну композицію. Верхній ярус представляє зображення Миколи Чудотворця та архангела Михаїла. Німби святих увінчали написи: «СХРЇСТ Николай» та «С.АРХСТРІЪ МІХАІЛЛЪ». На середньому ярусі Богородиця постає на легкій хмаринці, над її головою напис «ИЗСВЛЮИ ПЃРЮ ЛЮД И МОА. ИЃХД ГАГ.» По обидва боки німба Божої матері – грецькі літери «MP» «OU». Матір Божа покриває своїм рожевим мафорієм (ризи) козацьку кінноту. В руках у Богородиці золотавий омофор (довга широка тканина з хрестом, яку носять єпископи під час богослужіння), він тут виконує функцію поля з достиглою пшеницею, по якому рухається озброєний загін вершників у кількості шести чоловік. Нижній третій ярус прикрашений клейнодами Запорізької Січі – булавами, пірначами та синіми, малиновими, жовтими, блакитними прапорами.

Сюжет нижньої ікони кіота має двоярусну композиційну побудову. Верхній ярус ікони прикрашає Богородиця з піднятими догори руками. Божа мати одягнена в ризи багряного кольору. Німб Богородиці випромінює сонячне сяйво. На нижньому ярусі зображені три озброєні козаки на конях, які рухаються по сіро-коричневому полю вліво. Ікони створив художник Василь Цимбал [18, 4]. Поряд в ексedрамах (напівкруглих нішах) радіусом 0,15 м [17, 76]. встановили дерев'яні фігури шанованих святих запорізького козацтва, архангела Михаїла та Миколи Чудотворця. У виготовлені фігур святих і різьбленого кіота з липи каплиці Покрови Пресвятої Богородиці брала участь група черкаських художників і різьбярів під керівництвом І. Фізера [17, 77]. У 1995 р. дерев'яний кіот планували покрити сусальним золотом, але в 2009 р. його використали на покриття нового іконостасу храму Святого пророка Іллі с. Суботів.

На бокових фасадах (південному і північному) каплиці знаходяться вікна, які симетрично розміщені одне напроти одного. Вікна та засклені двері укріпили металевими ґратами (решітками). Будівлю покрили мідною бляхою та увінчали надбаневим кованим хрестом і металевим колом з променями (сонце). На головному (східному фасаді) встановили металевий хрест з частковим покриттям під золото, який відноситься до типу якірного [31, 30]. Угорі зображення сонця, унизу – півмісяця [12, 156]. У XVII ст. майже всі козацькі церкви були прикрашені хрестами на півмісяці, зокрема і січові Покровські церкви запорізьких козаків [25, 27]. Тому головний фасад каплиці Покрови також увінчав надбаневий кований хрест з горизонтальним півмісяцем [25, 27]. В хресті типу якірний подається комбінація трьох символів: хреста, кола (сонця) і півмісяця [16, 138]. Сонце – символ християнської православної віри запорізьких козаків, а півмісяць був символом ворогів запорожців – турків і татар [12, 156]. За іншою версією, півмісяць, що міститься в нижній частині хреста-якоря, є символом Божої

матері [31, 30]. Західний фасад каплиці увінчало металеве сонце, в сакральній геральдиці воно вважається символом народження Ісуса Христа із тіла діви Марії [16, 138]. Ікону Покрови, виконану в техніці мозаїка, сіннь, хрест, елемент декору «сонце» та решітку на вікна і на засклені двері виготовила фірма «Ларо» м. Черкаси; головний архітектор – А. Ю. Ніколенко. Автор креслень і малюнків – академік архітектури С. К. Кілессо [23].

На будівництві каплиці роботи виконували будівельно-монтажне управління № 27 акціонерного товариства «Черкасибуд» (Ю. Н. Пелих та В. І. Лозинський) [13, 2], мале підприємство «Звенигора» (М. Брусило), будівельне управління № 424 (М. В. Мудрицький), Чигиринське виробниче управління житлово-комунального господарства (Д. Н. Авраменко) [18, 3]. У 1995 р. постійним гостем на будівельних майданчиках Чигирин був архітектор С. К. Кілессо, за спогадами очевидців, барокові фронти на каплиці він вималював власноручно [22].

У першому кварталі 1995 р. «..на спорудження присутственних місць виконано робіт на суму 8,8 мільярда карбованців» [7, арк. 199], а за перше півріччя цього ж року «...на спорудження комплексу присутственних місць, за рахунок державних капітальних вкладень, виконані роботи на суму 26,1 мільярда крб.» [8, арк. 206]. За дев'ять місяців на спорудження музейного комплексу було використано 108,5 мільярда карбованців [10, арк. 149].

Аналізуючи архівні матеріали, доходимо висновку, що за 1994–1995 рр. на спорудження музейного комплексу було використано 113,7 млрд. крб.

Протягом осені 1995 р., біля каплиці на території, яка мала площу 200 кв. м, були виконані роботи, зокрема «мощення з дрібної розмірної тротуарної плитки та висів газонних трав» [27, 3]. Їх майже цілодобово здійснювали працівники Чигиринського житлового господарства.

Виконавчий комітет Чигиринської міської Ради народних депутатів Рішенням № 10-144 від 10.10.95 р. постановив «провести громадянську панахиду по перепохованню древніх жителів міста.

У зв'язку з завершенням зовнішніх робіт по музею Б. Хмельницького та закінченням підготовчих і оздоблювальних робіт у каплиці-усипальниці у м. Чигирин відбудеться важливе перепоховання останків з міського цвинтаря в новозбудовану каплицю:

1. 14 жовтня 1995 р. провести громадянську панахиду перепоховання останків древніх жителів міста.

2. Залучити до організації проведення громадської панахиди ВУЖКГ, Будинок культури, національний історико-культурний заповідник, торгово-виробничу фірму «Вікторія».

3. Запросити до проведення церковної панахиди та здійснення церемонії освячення каплиці-усипальниці Українську православну церкву Київського патріархату.

4. Головному бухгалтеру Гержині Л. П. здійснити фінансування витрат, пов'язаних з проведенням урочистої церемонії» [5, арк. 245]. Постанову

своїми підписами затвердили: Голова Виконкому І. В. Писаренко; Секретар Виконкому А. Касьяненко» [5, арк. 245].

11 жовтня 1995 р. благочинний Чигиринського району о. Василь (Месеча) УПЦ (КП) освятив новозбудовану сакральну споруду в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці [24]. Незважаючи на те, що впродовж 1648–1676 рр. Чигирин – перша гетьманська столиця УКД Війська Запорізького – ніколи не мав Свято-Покровських храмів, саме у XVII – XVIII ст. активними промоутерами шанування Богородиці виступають козаки, які особливим пієтетом розвивають культ Покрови. В цей час свято Покрови Пресвятої Богородиці стає одним із найголовніших на Запорізьких Січах. На них будують в її ім'я 13 сакральних споруд. Козаки завжди молилися до Покрови і за Покрову охорону, оборону і захист Пресвятої Богородиці, та просили заступництва у її сина Ісуса Христа. Так історично склалося, що під омофором (покровом) Богородиці український народ завжди йшов до спільних дій, єдності і козацького побратимства, тому громадськість, науковці, очільники районної та обласної адміністрації спільно з Українською Православною церквою (КП) в столиці гетьмана Б. Хмельницького вирішили мати сакральну споруду в ім'я Святої Покрови. За дорученням адміністрації НІКЗ «Чигирин», напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці, на виробничій базі закладу столяр Шевченко О. П. виготовляв та фарбував дерев'яні домовини. Всього їх було виготовлено 10, в переддень козацького свята наукові співробітники закладу помістили в них фрагменти та кістяки небіжчиків, знайдені на цвинтарі Спаської церкви [22].

14 жовтня 1995 р. на майдані біля недобудованого музею Б. Хмельницького зібралися учасники урочистої церемонії, зокрема керівники області, району та міста Чигирин, військовослужбовці. Серед присутніх були учасники самодіяльних колективів районного Будинку культури, запрошені колективи з Черкас та Києва: ансамбль духової музики «Канон», гурт авторської пісні «Козак Мамай та брати січовики» [13, 1], пересічні чигиринці та гості міста, які прибули в столицю Б. Хмельницького з багатьох регіонів України. Під звуки тулумбасу розпочалося дійство, про яке оголосив Голова Чигиринської міської ради І. В. Писаренко – перепоховання убитих козаків, померлих священнослужителів Спасо-Преображенської церкви та жителів міста Чигирин в крипту каплиці Святої Покрови Пресвятої Богородиці [13, 1]. Із мікрофону на весь Чигирин линули слова поетеси Л. Костенко:

«Козацька тверджа,
древній Чигирине,
Уламок слави серед цих полів.
Усе святе, усе неповториме,
Усе чекає невимовних слів...
Тут запеклася кров мого народу...»

В цей час головною вулицею міста рухалась траурна процесія. Попереду йшли козаки Чигиринського полку, несучи схилений державний прапор

України та Хрест з чорною стрічкою, а також козацькі клейноди, вінки, квіти. За ними рухалися юнаки, одягнені в національний одяг, на плечах тримаючи домовини, покриті червоними китайками. Процесія завершила свій хід біля каплиці, освяченої в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. До учасників церемонії звернулися голова обласного оргкомітету по відзначенню 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, заступник голови облвиконкому А. І. Кузьмінський, старійшина українського козацтва Г. Ф. Смілянець, голова обласної спілки краєзнавців П. П. Соса, архієпископ Черкаський і Чигиринський Нестор УПЦ (КП), голова Чигиринської районної Ради народних депутатів і райдержадміністрації В. В. Яременко. Єпископ Черкаський і Чигиринський Нестор та благочинний Чигиринського району о. Василь відслужили чин відпівання і погребіння (похоронну службу) небіжчикам Спаського цвинтаря [24]. Після богослужіння козаки помістили в крипту каплиці 10 дерев'яних домовин [18, 1].

24 жовтня 1995 р. Чигиринська районна рада прийняла Рішення № 137 «Про призначення державної комісії для прийняття в експлуатацію побудованого музейного комплексу в м. Чигирин» [9, арк. 109]. Комісія складалася із 12 членів. Голова комісії: Ключник В. І. – заступник голови районної ради народних депутатів з виконавчої роботи [9, арк. 109]. Рішення затвердили та підписали Голова районної ради В. Яременко; керівник секретаріату М. Валовенко [9, арк. 110]. Майже через місяць, 20 листопада 1995 р., «В зв'язку з закінченням будівництва комплексу присутственних місць в м. Чигирині» [11, арк. 202], Виконавчий комітет Чигиринської районної ради затвердив акт Державної приймальної комісії «...про введення в експлуатацію комплексу присутственних місць...» [11, арк. 202].

Згідно із розпорядженням обласної державної адміністрації № 129 від 12 березня 1996 р. об'єкт культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (каплиця)» був взятий на державний облік та було визначено категорію пам'ятки [28, 1]. «Вид – Історичний, Тип – Споруда, Категорія пам'ятки – місцевого значення. Охоронний номер пам'ятки № 4319. Об'єкт утворений: У 1995 р., до святкування 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького» [27, 1].

В липні 1999 р. Черкаська обласна державна адміністрація і Управління капітального будівництва безкоштовно передали на баланс вартості НІКЗ «Чигирин» «комплекс присутственних місць (музей) в м. Чигирині, в який входить і каплиця Святої Покрови» [1, арк. 25]. Згідно із Актом передачі під № 148 від 20.11.95 р. вартість благоустрою приміщень комплексу дорівнювала 19, 999,99 грн. [1, арк. 25].

На початку ХХІ ст. адміністрація НІКЗ «Чигирин» замовила Державному науково-дослідному інституту теорії та історії архітектури і містобудування Генеральний план розвитку НІКЗ «Чигирин». 9 жовтня 2001 р. науково-проектна документація була розроблена та завірена директором інституту М. М. Дьоміним та генеральним архітектором проекту М. П. Андрущенком. На 13 аркуші другого тому Генерального плану розвитку НІКЗ «Чигирин»

група архітекторів: М. Андрущенко, В. Ленченко, М. Гончаренко, Т. Жаворонкова, В. Марголіна вмістили креслення каплиці Святої Покрови та комплексу «Присутствених місць» (музей Б. Хмельницького) [27, 3], а також відвели та позначили охороні зони, зокрема «Братської могили козаків і мирних жителів міста (каплиці)», яка ввійшла в охоронну зону пам'ятки ландшафту НІКЗ «Чигирин» Замкова гора [27, 2]. Генеральний план розвитку НІКЗ «Чигирин» був затверджений міністерством культури і мистецтв України «лист 10-6146/18 від 26 листопада 2002 р.» [27, 3].

У 2005 р. НІКЗ «Чигирин» замовив ПП «Ларо» (м. Черкаси) Паспорт об'єкта культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (каплиця) та його Облікову картку» [27, 1]. В листопаді 2005 р. «Паспорт та облікову картку склав: Головний архітектор ПП «Ларо» Ніколенко А. Ю.» [27, 5]. Паспорт та облікову картку Пам'ятки історії місцевого значення своїми підписами затвердили Голова Державної служби охорони культурної спадщини М. М. Кучерук та Начальник служби охорони культурної спадщини Черкаської обласної державної адміністрації М. О. Суховий [27, 5].

Згідно із Паспортом об'єкта культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (каплиця)» на 2005 р. «... знаходилася в задовільному технічному стані. Площадка каплиці знаходиться біля території музею Б. Хмельницького у підніжжя Богданової гори. Площа біля каплиці дорівнює 200 кв. м. Територія каплиці є частиною території пам'ятки «Присутствених місць» [27, 3]. З 1995 р. каплиця Святої Покрови була обладнана інженерними електромережами. На її головному (східному) фасаді встановили світильник, світло від якого падало на двері-вітраж та сходи каплиці. Наказом МКТ України від 18.02.2009 р. № 100/0/16-09 пам'ятка історії місцевого значення «Братська могила козаків і мирних жителів (каплиця)» була занесена до Державного реєстру з охоронним номером 4319-Чк. 12 січня 2011 р. був підписаний охоронний договір між Службою охорони культурної спадщини Черкаської адміністрації та адміністрацією НІКЗ «Чигирин» для контролювання пам'яткоохоронної роботи на території пам'ятки історії місцевого значення «Братської могили козаків і мирних жителів (каплиця)» [27, 3].

15 жовтня 2005 р. з нагоди 410-ї річниці від дня народження Б. Хмельницького у Чигирині пройшли урочистості, в яких взяли участь представники уряду, секретаріату Президента, народні депутати, керівники Черкащини, делегації всіх областей України [13, 1]. В цей день біля каплиці Святої Покрови представники сучасного українського козацтва зібралися на свою першу Всеукраїнську велику козацьку раду. Перед ними виступив голова ради Українського козацтва при Президентові України, заступник Міністерства надзвичайних ситуацій Станіслав Аржевітін, який за дорученням Гетьмана України В. Ющенка виголосив вітання з річницею славного сина українського народу та запевнив присутніх, що і сьогодні козаки сповнені рішучості розбудувувати вільну, незалежну неньку Україну. Тут же в

козацькому колі відбулося урочисте вручення нагород представникам українського козацтва, а також церемоніал посвяти в козаки Чигиринського полку студентів коледжу та старшокласників місцевих шкіл. Після цього духівники сучасного українського козацтва молитовно благословили козаків на благі починання [13, 2].

Протягом 25 р. технічні працівники НКЗ «Чигирин» здійснювали косметичний ремонт каплиці Святої Покрови. У 2006–2009 рр., завдяки Державній програмі «Золота підкова Черкащини», яка була затверджена Кабінетом Міністрів України НКЗ, «Чигирин» проводив численні роботи по збереженню пам'яток культурної спадщини. Зокрема, каплицю побілили вапном і пофарбували засклені двері та металеві решітки, а також провели ремонт сходів та плитки на площадці біля неї.

З 1995 по 2010 рр. на храмове престольне свято в каплиці Покрови Пресвятої Богородиці священнослужителі УПЦ (КП) служили литію (поминальну службу) 263 небіжчикам, які були поховані на цвинтарі Спасо-Преображенських церков протягом XVI – кінця XVIII ст. [24].

Влітку 2019 р. на головному (східному) фасаді каплиці була встановлена охоронна дошка з написом: «Пам'ятка історії. Братська могила козаків і мирних жителів (каплиця). 1995 р. Охоронний № 4319-Чк. Охороняється державою. Пошкодження карається законом».

Каплиця Покрови Пресвятої Богородиці своєю архітектурою прикрашає першу гетьманську столицю УКД Війська Запорізького, а також є пам'яткою історії місцевого значення НКЗ «Чигирин».

Джерела і література:

1. Архів НКЗ «Чигирин». – Спр. 7. – Арк. 25.
2. Архівний відділ Чигиринської районної державної адміністрації (далі – АВ ЧРДА). – Р-2503. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 15.
3. АВ ЧРДА. – Р-2503. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 52.
4. АВ ЧРДА. – Р-2503. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 55.
5. АВ ЧРДА. – Р-2503. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 245.
6. АВ ЧРДА. – Р-539. – Оп. 3. – Спр. 1553. – Арк. 13.
7. АВ ЧРДА. – Р-539. – Оп. 3. – Спр. 1554. – Арк. 199.
8. АВ ЧРДА. – Р-539. – Оп. 3. – Спр. 1555. – Арк. 206.
9. АВ ЧРДА. – Р-539, Оп.3, Спр.1556, Арк.109-110.
10. АВ ЧРДА. – Р-539. – Оп. 3. – Спр. 1556. – Арк. 149.
11. АВ ЧРДА. – Р-539. – Оп. 3. – Спр. 1556. – Арк. 202.
12. Варивода Л. Старожитності січової Покровської церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею / Л. Варивода // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. –К., 2001. – Т. 6. – С. 156.
13. «Гей, літав орел» // Чигиринські вісті. – 2005. – № 81 (11753). – 19 жовтня. – С. 1–2.
14. Горішній П. А. Археологічні дослідження в Чигирині / П. А. Горішній // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси : Сіяч, 1995. – С. 121–122.
15. Горішній П. А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції за 1990 р. / П. А. Горішній. – Арк. 5–7.
16. Энциклопедия символов / сост. В. М. Рошаль. – М. : АСТ; СПб : Сова, 2007. – С. 138.

17. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю / С. К. Кілессо. – К. : Техніка, 2000. – С. 76–77.
18. Кривець О. Віддали шану пращурам / О. Кривець // Чигиринські вісті. – 1995. – № 83 (10743). – 18 жовтня. – С. 1–4.
19. Логвин Г. Чигирин-Суботов / Г. Логвин. – К., 1954. – С. 20.
20. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси : Відлуння, 1997. – С. 150.
21. Мартинова Г. З історії Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / Г. Мартинова // Історичний феномен Чигиринського краю : матеріали наук.-практ. конф. Нац. іст.-культ. заповідника «Чигирин», (3–4 жовт. 2001 р.) – С. 129.
22. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Лазоренка В. І., 1962 р. н., м. Чигирин.
23. МПД автора: – Записано від архітектора Ніколенка А. Ю., 1952 р. н., м. Черкаси.
24. МПД автора: – Записано від протоієрея Василя (Месеча) ПЦУ, 1952 р. н., м. Чигирин.
25. Мойсеєнко В. Хрест із півмісяцем – вічні символи / В. Мойсеєнко. – К. : Оранта. Майстерня книги, 2006. – С. 27.
26. Мокрий В. Церква в житті Українців. – Львів, Краків, Париж : Просвіта, 1993. – С. 3–12.
27. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Братська могила козаків і мирних жителів міста (каплиця)». – 2005. – С. 1–5.
28. Перерва В. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кін. XVIII – поч. XX ст.) / В. Перерва. – Біла Церква : видавець Олександр Пшонківський, 2019. – С. 13–14.
29. Харченко Л. Поштові листівки початку XX ст. із видами Чигирини (за матеріалами фондів Національного історико-культурного заповідника Чигирин) / Л. Харченко // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали наук.-практ. конф., (30 верес.–1 жовт. 2010 р.). – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 180–181.
30. Харченко Л. Чигирин у листівках М. Сквірського: Черкаська синагога / Л. Харченко // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали наук.-практ. конф., (21–22 листоп. 2019 р.). – Черкаси : Вертикаль, 2019. – С. 79.
31. Щелоков А. А. Увлекательная геральдика. Факты, легенды, открытия в мире гербов и наград / А. А. Щелоков. – М. : Эксмо, 2007. – С. 30.

УДК 908(477:46):930.25"1947"

*Надія КУКСА,
Почесний краєзнавець України,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

СТАРОЖИТНОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ В СТУДІЯХ ПЕРШОЇ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ АКАДЕМІЇ АРХІТЕКТУРИ УРСР 1947 р.

У другій половині липня 1947 р. на Чигиринщині працювала перша комплексна експедиція науково-дослідних інститутів Академії архітектури УРСР (начальник – архітектор Ю. П. Нельговський, науковий керівник – кандидат архітектури П. Г. Юрченко) у складі провідних архітекторів країни

В. Д. Волкова, Ф. А. Грінченка, Г. Н. Логвина, А. М. Пшеничного, В. П. Самойловича, Д. Н. Яблонського. Завданням експедиції, – як зазначено у Звіті, – був збір матеріалів щодо архітектури Середнього Подніпров'я з колгоспного будівництва і будівництва райцентрів, пам'яток архітектури, народної творчості у галузі будівництва і художніх промислів [1, 2].

Зі Звіту, що зберігається у фондах Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного, дізнаємося про особливості організації, обладнання, режиму роботи членів експедиції. Графік роботи був надзвичайно напруженим та інтенсивним. Робочий день розпочинався о 7 год. ранку і закінчувався о 21-22. Група працювала у польових умовах впродовж 24 днів без вихідних. Архітектори ночували у наметах на березі річок, вздовж яких здебільшого і пролягав шлях автомобіля експедиції. Цікавим моментом є те, що заздалегідь не були точно визначені населені пункти і об'єкти, де мали проводитися обстеження. Рекогносцирування населеного пункту, вибір об'єкта і розподіл завдань проводився начальником і науковим керівником експедиції. Архітектору В. П. Самойловичу було доручено вести щоденник робіт експедиції.

Зокрема, було відзнято на плівку різних розмірів 900 кадрів. Виконано 300 аркушів обмірів об'єктів архітектури, замальовок та акварелей [1, 4].

Зі звіту довідуємося, що члени експедиції провели обстеження найбільш цікавих з точки зору архітектури об'єктів Чигиринщини.

Як свідчать записи у щоденнику експедиції, 27 липня 1947 р. дослідники прибули до Чигирини, оглянули його старожитності, приватні садиби, де виявилися будівлі, що були цікавими для них як пам'ятки архітектури. Було проведено обстеження продукції гончарних артілей та придбано кілька зразків продукції художньої кераміки («миска») [1, 11].

Півтори доби знамі архітектори провели у Суботові. Група розділилася на дві частини. Старожили пам'ятали церкву Святого Пророка Іллі ще без дзвіниці (дзвіниця зведена у 1872 р.), покритою гонтом і навіть очеретом.

Архітектори Г. Логвин, А. Пшеничний, Д. В. Яблонський, П. Юрченко проводили обміри усипальниці гетьмана Б. Хмельницького. Результати їх плідної праці вражають. Було виконано моно- та поліхромні архітектурні рисунки, креслення об'єктів архітектури, що зацікавили дослідників, та прилеглої до них території. На кожному з малюнків наявний автограф виконавця, тому без особливих зусиль ми змогли визначити авторів кожної роботи. Виняткову цінність має велика кількість фотознімків з різних ракурсів, що дозволяють уявити, в якому стані перебували об'єкти й навколишній простір.

Дослідники спілкувалися з місцевими мешканцями, зокрема з настоятелем храму о. Димитрієм Квартальновим, садиба якого знаходилася на замчищі – місці колишньої садиби Хмельницьких. Священник розповів, що кілька років тому на місці садиби Хмельницьких було випадково виявлено залишки фундаментів, які виявилися настільки міцними, що селянам не вдалося розбити їх з метою використання каменю для господарських потреб місцевого

колгоспу, а тому подальшу руйнацію автентичних підмурків було призупинено [2].

З ім'ям гетьмана місцеві мешканці пов'язували і кам'яну бабу [3, 240–244], що знаходилася у центрі села, та три криниці із старезною вербою [4, 257–259].

Інші члени експедиції впродовж 27-28 липня проводили обстеження об'єктів народної архітектури Суботова. Було проведено велику кількість обмірів, замальовок народного житла – старого і сучасного, окремих деталей, інтер'єрів, меблів, зразків вишивки тощо [1, 12]. Прислужитися сучасним дослідникам народної архітектури можуть особливості місцевого будівництва, занотовані у щоденнику експедиції: «В селі Суботові цікаві великі нависання солом'яної або очеретяної покрівлі. Ці нависання з фасаду і двох торців досягають 0,90–1, 10 м. У окремих випадках зустрічається облаштування покритої галерейки вздовж фасаду («піддашок»). Характерною рисою очеретяної покрівлі є жердини, які укладаються, як правило, у нижній її частині і прикріплюються дротом або прибиваються цвяхами. Поширення очерету у цій місцевості (Суботів, Деменці, Лубенці) пояснюється великою кількістю його у заплаві р. Тясмин [1, 13].

Увагу фахівців привернула одна з особливостей декору внутрішнього інтер'єру селянських хат – оздоблення коминів печей, груб рельєфним орнаментом із зображенням рослин, птахів, розеток. Сам рельєф досягається шляхом нанесення тієї чи іншої форми на стіну, викладену із цегли-сирцю [1, 13].

Вранці 28 липня експедиція знову повернулася до Чигирина, де було продовжено обстеження містечка. Спостереження дослідників, занотовані у щоденнику, дозволяють нам відчутти атмосферу післявоєнного Чигирина.

Зокрема, у щоденнику зауважено, що нового будівництва практично не спостерігається. Околиці Чигирина забудовано будинками селянського типу, за своїм характером наближеними до села Суботова. Досить багато очеретяних покрівель, які за формою практично не відрізняються від солом'яних.

Характерною для чигиринських хат є «підсвітка» фасадів у блакитний чи синявий тон [1, 13]. Тут, очевидно, говорить про підведення глиною зазначених відтінків стін будинків. Задня (північна, у локальній народній термінології «глуха» – прим. авт.) стіна побілена рідко, частіше обмазана рудою глиною [1, 13].

Учасники експедиції обстежили також «кам'яну гору» де замальовали пам'ятники Семену Палію і Северину Наливайку.

Дослідники відзначають, що у Чигирині функціонує низка артільей, які займаються художнім промислом: артіль з вишивання – «Художекспорт», артіль із виготовлення плетених меблів – «Им. 27 лет РККА» (РСЧА – робітничо-селянська Червона Армія – прим. авт.) (Деревокомбінат). Вишивання поширене також і в інших селах Чигиринщини: Галаганівці, Головківці, Стецівці.

Вранці 29 липня експедиція виїхала в бік Кременчука.

У Стецівці було зроблено короткотривалу зупинку, проте з точки зору планування і архітектури жител і художніх промислів, – як зазначено у щоденнику, – село великого інтересу не становить. Тут було проведено обміри декількох деталей (лиштви до дверей).

Було відзначено, що в багатьох селах району наявна велика кількість хат із піддашками.

Наступну довготривалу зупинку дослідники зробили у містечку Новогеоргіївську (Крилові).

Наприкінці Звіту роботи експедиції було розроблено висновки з рекомендаціями, як надалі ефективніше організовувати подібні експедиції. Було враховано як позитивні, так і негативні моменти, що мали місце під час роботи загону. Одним із найбільш цікавих, на нашу думку, є висновок, що учасники наступних експедицій повинні підготувати низку доповідей з основних питань архітектури сучасного будівництва й історії архітектури, які необхідно зачитувати у селах. Бажано мати у розпорядженні декілька десятків примірників типових проектів колгоспного й індивідуального міського житла, які можна було б запропонувати для втілення на місцях. Консультаціям будівництва і поширенню наукових знань слід приділяти особливу увагу і під час роботи наступних комплексних експедицій [1, 6]. Це було особливо на часі, адже продовжувалася відбудова після спустошень, яких зазнав край після Другої світової війни.

На жаль, цей доробок групи провідних українських архітекторів так і залишився недостатньо затребуваним. Їх матеріали можуть прислужитися геодезістам, геофізикам, архітекторам, історикам. Світлини та ексклюзивний ілюстративний матеріал – для публікацій, виставок, документальних фільмів. Користуючись нагодою, подаємо для публікації добірку світлин та малюнків учасників експедиції.

Найбільшу кількість акварелей та світлин виконав архітектор і мистецтвознавець Григорій Логвин.

Джерела та література:

1. Комплексная экспедиция 1947 года. Отчет и дневник. – Фонди Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного. – С. 1–14.
2. Кукса Н. Доля руїн замку родини Хмельницьких в Суботові / Н. Кукса // Україна козацька. – 2008. – № 7–10.
3. Кукса Н. Кам'яна баба в Суботові. Спроба атрибуції / Н. Кукса // Археологія: спадок віків : матеріали Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. – К., 2011. – С. 240–244.
4. Кукса Н. Пам'ятки ландшафту Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»: Три криниці / Н. Кукса // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 6. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 90-річчю Волинського краєзнавчого музею, (м. Луцьк, 14 черв. 2019 р.). / упоряд. Є. Ковальчук, М. Мігас. – Луцьк, 2019. – С. 257–259.

Богданова церква в Суботіві. Вигляд з півдня.
Малюнок архітектора Г. Логвина. 1947 р.
З фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Кам'яні хрести. Малюнок архітектора Г. Логвина.
1947 р. З фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.
Публікується вперше.

Богданова церква в Суботіві. Вигляд з північного сходу. Малюнок архітектора
Г. Логвина. 1947 р. З фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного. Публікується вперше.

Богданова церква в Суботіві. Вигляд з південного заходу.
Малюнок архітектора Д. Яблонського. Логвина. 1947 р.
З фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного. Публікується вперше.

Олександр МУШТА,

завідувач літературно-меморіальним музеєм

О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського

Кам'янського державного історико-культурного заповідника

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ПАРАФІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ (Черкаський район, Черкаська область)

На тлі визначної події сучасної української історії – утворення помісної Православної церкви України (далі – ПЦУ) – значно актуалізується регіональна хронологія становлення її базових осередків. Як ми знаємо, основним «осередком» нової церкви стали парафії Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ КП) та Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Проте заснування та функціонування цих православних релігійних конфесій на початку 1990-х рр. відбувалось у складних умовах, що пояснювалось як значними соціально-економічними негараздами в Україні, так і безпосереднім тиском нинішньої країни-окупанта Російської Федерації та її «структурного підрозділу» – Російської православної церкви (далі – РПЦ).

З огляду на таку ситуацію, історія утворення національних релігійних конфесій, у тому числі й на місцях, вимагає прискіпливого аналізу дослідників заради розуміння цінності появи незалежної православної церковної організації та, відповідно, важливості суспільно-політичних передумов, що цьому посприяли. Ця стаття якраз і покликана розкрити вищеназвані тенденції на терені одного із населених пунктів Кам'янського краю на Черкащині.

Першою до лав української національної православної конфесії – УПЦ КП – на території Кам'янщини долучилася громада с. Михайлівка. Цей процес, звісно, був тривалим, виснажливим і непростим у цілому.

Історія утворення Михайлівської парафії УПЦ КП невіддільно пов'язана із постаттю настоятеля сільської церкви Святого Архістратиґа Михаїла (іл. 1) – отця Олександра. Нідзельський Олександр Андрійович народився 11 грудня 1967 р. у с. Лосятин Тернопільської області. Його родичі й предки в другому та третьому поколіннях були священнослужителями, монахами, церковними керівниками, тому було очевидно, що, маючи такі сімейні традиції, він так чи інакше пов'яже своє майбутнє із церковно-релігійним життям. Проте наголосимо, що мету стати священником як самоціль О. А. Нідзельський перед собою не ставив, оскільки на все є воля Божа [5].

Слід зазначити, що релігійне світобачення та мислення майбутнього очільника православно-церковної громади було б неможливим без особливої аури його рідного батьківського краю. Село Лосятин знаходиться лише за 5 км від легендарної Почаївської лаври, куди постійно сходилось багато вірян. У

сім'ї, природно, плекалися церковні традиції, відзначалися християнські свята, читалися молитви та ін. І все це відбувалося за офіційно проголошеної політики державного атеїзму. Риторичне запитання: як могла скластися така парадоксальна ситуація?

В цьому контексті слід виокремити кілька аспектів. По-перше, населення Західної України є переважно віруючим та набожним. Ці традиції передавались із покоління в покоління, й насильницькими методами вибити віру в Бога, що практикувала радянська окупаційна влада, було просто неможливо. По-друге, територія Галичини й Волині на 20 років менше відчувала на собі жахіття комуністичної експансії. Польська держава, яка переважно володіла цими землями, не чинила такого тиску на релігійне життя українців, тому, відповідно, традиції вірування не припинилися та зміцніли. Пізніше, коли у 1939 р. СРСР окупував західноукраїнські землі, вже тривала страшна Друга Світова війна, після завершення якої настала злиденна повоєнна розруха, тому якимось тоді було не до церкви (тим паче, що з 1943 р. Й. Джугашвілі-Сталін офіційно дозволив її функціонування). По-третє, великий вплив на збереження релігійного життя у краї мав тривалий збройний опір націоналістів ОУН-УПА проти радянської окупації та, зокрема, особлива охорона ними церкви. Всі ці обставини в сукупності привели до того, що, незважаючи на офіційну заборону й різного роду гоніння, церковно-релігійна діяльність у багатьох населених пунктах Західної України, особливо сільських, де-факто існувала, хоча нібито й нелегально. Все це створило сприятливе тло для релігійно-християнського виховання Олександра Нідзельського та визначило в майбутньому його покликання [1].

В дитинстві та юному віці О. Нідзельський відвідував церкву, слухав службу Богу, відзначав релігійні свята, однак при цьому про духовну кар'єру ще не замислювався. Після закінчення школи він відбув до лав Збройних сил, де у складі центральних груп військ у Чехословаччині прослужив два роки. Після демобілізації у 1988 р., недовго пробувши вдома, юнак у наступному 1989 р. переїжджає до Черкас. Сюди ще раніше на посаду обласного благочинного тоді ще єдиної РПЦ направили його рідного дядька, архімандрита Якова (Панчука). Відповідно, О. Нідзельський вирішив виконувати послуг у храмі Різдва Божої Матері (м. Черкаси), де звершував службу архімандрит Яків. Уже на той момент, детально все обміркувавши, не раз відвідавши церкви і монастирі, Олександр Нідзельський зробив свій вибір – вирішив стати священником. Попередній план його дій був такий: виконуючи послуг у церкві, вступити до одного з вищих духовних навчальних закладів. Однак, як часто буває, не так сталося, як гадалося [5].

Через зміну внутрішніх і зовнішніх орієнтирів комуністичної імперії СРСР, викликаних офіційним курсом «Перебудови» М. Горбачова, з середини 1980-х рр. поволі зменшувались релігійні утиски і заборони, відбувався поступовий відхід від політики диктатури атеїзму. Особливо це стало помітно після святкування на державному рівні 1000-ліття хрещення Київської Русі у

1988 р. Після таких несподіваних «помпезних» урочистостей, з дозволу центрального партійного керівництва, фактично в більшості населених пунктів, у яких збереглися культові споруди, відновлювалася діяльність релігійних громад [1].

Однак відразу поставала проблема кадрів – повсюдно не вистачало священнослужителів. Хоч в СРСР і діяли всі ці роки в надскладних умовах дві духовні семінарії (у Москві та Санкт-Петербурзі), їхніх випускників було, звісно, обмаль, щоб покрити мережу тисяч парафій. На фоні таких обставин тодішній предстоятель Українського екзархату РПЦ митрополит Філарет (Денисенко) дає розпорядження здійснити рукопокладення на священницький сан послушників і учнів при церквах, відправляти їх на відновлені парафії, але з обов'язковим навчанням (заочно) у вищих духовних закладах. Саме під цей припис керівництва і потрапив О. Нідзельський. Він був висвячений у Києві наприкінці 1989 р. і вже як отець Олександр храму Різдва Божої Матері (м. Черкаси, вул. Соборна) у 1990 р. отримав направлення очолити парафію РПЦ у с. Михайлівка Кам'янського району Черкаської області, де якраз помер старий священник Леонід Гордасевич [5].

Взагалі історія Михайлівської парафії новітньої доби насичена і пізнавальна. Храм Архістратиґа Михаїла будувався у селі впродовж 1884–1888 рр. Згодом, 1903 р., приміщення розширили. Церква була зведена у вигляді хреста з п'ятьма куполами та дзвіницею. Вона являла собою рідкісний зразок народної дерев'яної архітектури з елементами романтизму. Храм вражав своєю досконалістю, красивими і стрімкими пропорціями, довершеністю форм і симфонією пластики, гармонійно стрімким пориванням у небо купола і дзвіниці, увінчаних визолоченими кулями і хрестами, а його дзвін було чути в багатьох навколишніх селах.

Богослужіння в церкві правилось до 1920 р., коли за рішенням Михайлівської ради селянських депутатів храм закрили. Відтоді служба припинилася, хоча саме приміщення комуністи тоді не наважилися чіпати. Однак ненадовго. Навесні 1935 р., у вирі жорстокої антицерковної кампанії більшовиків, тут була остаточно ліквідована православна релігійна громада. Місцеві активісти-комсомольці у кількості близько 20 осіб звалили з Михайлівського храму хреста, потім скинули баню, а мідний дзвін вивезли до Кам'янки на переплавку. З приміщення церкви повиносили ікони, побили вікна з кольоровим склом, пограбували та розтягли різні предмети культу. Було зруйновано також дзвіницю, з купола здерли бляху, верх розібрали до висоти стін, зелену покрівлю вшили куликами. Після варварського знищення у будівлю завезли колгоспне збіжжя, поставили віялки, перетворивши приміщення на зерносклад [2, 326–330].

Діяльність парафії відновилась у ході нацистської окупації 1941–1944 рр. За свідченням сучасників, німецьке військове командування особисто клопотало щодо відкриття церкви та всіляко сприяло у її функціонуванні [6].

З поверненням комуністичної влади у Михайлівку місцевий храм не закрили й він продовжив працювати. Звичайно, діяти доводилось у суворох

обмеженнях і за жорсткого контролю з боку місцевої влади, але релігійне життя тут все ж було, і це факт. Проводилися православно-церковні служби, святкові й традиційні богослужіння, хрещення та ін. Звісно, що в понівечений (з 1935 р.) храм ходили лише окремі сміливці, люди старшого віку або ті, кому не було чого втрачати. Партійним, комсомольцям чи держслужбовцям, школярам, однозначно, сюди дорога була закрита, якщо вони, звісно, хотіли залишитися на посадах. За церквою відповідні органи стежили і її прихожан добре знали. Однак, попри всі ці утиски, завдяки і людям, і священникам, православна громада у Михайлівці діяла, й при цьому дуже непогано. Усі ці роки тут навіть звучав відновлений церковний хор [3].

З кінця 1940-х – до 1980-х рр. у храмі змінилося кілька священників. Спочатку правив службу о. Микола (Цергалій), потім – о. Єфімій, згодом останнього замінив о. Павло (Горницький), а за ним вже був о. Олександр (Богородицький). У 1956 р. парафію очолив о. Іоанн (Ніколенко). Іван Якович Ніколенко був священником у с. Михайлівка впродовж 25 років. За час свого тривалого «правління» йому навіть вдалося провести ремонтні роботи у храмі, до чого активно долучилося місцеве населення [4]. У 1982 р. отця Іоанна замінив на священницькій ниві о. Василь (Плиска). Його перша освітня спеціальність – будівельник, тому за час перебування на чолі парафії він розгорнув велику модернізацію храму. Зокрема було зроблено підлогу, відремонтовано вітвар, перероблено іконостас, оббито церкву ДСП, все пофарбовано та удосконалено, лише не поставлено зруйновані куполи. Масштабні ремонтні роботи, які священник виконував своїми руками, ще й нині можна побачити у зовнішньому й внутрішньому оздобленні храму [6].

Наприкінці 1980-х рр. очільником парафіяльної громади замість о. Василя (Плиски) став о. Леонід (Гордасевич). Цьому священникові за відмову відречення від церкви присудили 25 років каторжних робіт на Колімі. Після повернення із заслання він, незважаючи на всі складнощі, знову пішов на службу Божу. І от, мешкаючи в Черкасах, наприкінці 1980-х рр. Л. Гордасевич почав приїжджати до Михайлівки, де його призначили священником. У 1990 р., під час однієї з поїздок із обласного центру до села, він помер в автобусі. На місце о. Леоніда і призначили о. Олександра (Нідзельського) [5].

Зазначимо, що, зважаючи на усталене православно-церковне життя в с. Михайлівка, існування тут хору, невеликої, але стабільної кількості прихожан, традиційних для церкви богослужінь і атрибутів, можна стверджувати, що о. Олександр (іл. 2) потрапив у сприятливе середовище для реалізації своєї місіонерської діяльності. Ще більше цьому посприяв відхід від релігійних утисків і скасування офіційної політики войовничого атеїзму. Тобто умови праці на релігійному поприщі тут склалися досить непогані, лише б внутрішня державна політика допомагала своїм «попутним віянням». Однак у цьому контексті на початку 1990-х рр. виникли величезні проблеми.

З фактичним дозволом партійного керівництва легалізувати релігійну діяльність, у 1988 р. швидко відновила Українська греко-католицька церква

(УГКЦ), в наступному 1989 р. відродилися парафії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). На цьому фоні постало питання щодо місця і ролі Українського екзархату РПЦ, від якого власне відходили парафії у нові чи відновлені релігійно-церковні організації в Україні. Найбільшим прихильником незалежного існування української православної структури РПЦ був очільник екзархату митрополит Філарет (Денисенко). Впродовж 1990–1992 рр. він провів велику підготовчу, організаційну, практичну та просвітницьку роботи для визнання незалежності УПЦ. Однак, звичайно, РПЦ не бажала втрачати впливу в Україні, тому, коли діяльність митрополита Філарета перейшла дозволени для них межі, вище керівництво РПЦ позбавило його сану митрополита, і на Харківському соборі 27 травня 1992 р. за вказівкою з Москви новим предстоятелем РПЦ в Україні та митрополитом Київським було обрано Володимира (Сабодана) [1].

Митрополит Філарет не визнав рішення Харківського собору і разом із єпископом Почаївським Яковом (Панчуком), який також не був на з'їзді у Харкові, висвятили двох нових архієреїв. Всі вони, разом із представниками кліру УАПЦ, 25-26 червня 1992 р. у Києві, за ініціативою митрополита Філарета, провели Всеукраїнський Православний Собор, який і проголосив утворення нової релігійної організації – УПЦ КП. Згаданий вище єпископ Яків був рідним дядьком Олександра Нідзельського. Звичайно, що такі родинні зв'язки, зважаючи на його сферу діяльності, не могли не вплинути на подальшу долю отця Олександра.

За вказівкою з Москви в Україні місцеве керівництво РПЦ (якому на поч. 1990-х рр. надали статус митрополії з назвою Українська православна церква Московського патріархату – УПЦ МП) почало здійснювати відвертий тиск на парафії та священників з метою недопущення їхнього переходу до лав УПЦ КП чи УАПЦ. Натхненним прихильником ідеї «єдності» РПЦ в Україні був керівник Черкаської єпархії РПЦ, митрополит Софроній (Дмитрук). Після проголошення УПЦ КП та зважаючи на діяльну участь у цьому процесі єпископа Якова (Панчука), Софроній почав тиснути на свого безпосереднього підлеглого – отця Олександра, вимагаючи від нього відречення від дядька, не визнаючи законності його сану. Проте о. Олександр (Нідзельський) відмовився йти проти свого родича та наставника, зумовивши цим для себе нелегку долю. Залишаючись у підпорядкуванні РПЦ, настоятель Михайлівської парафії постійно зазнавав тиску і всіляких переслідувань з боку Черкаської єпархії, як неугодний. З ним зустрічалися, проводили «профілактичні» бесіди, погрожували вислати з Михайлівки у дальні села тощо. Подібні переслідування продовжувалися протягом кількох років на початку 1990-х. Однак, звичайно, вічно так тривати не могло [5].

За таких обставин, через свою щиросердність і відданість справі, о. Олександр заслужив велику повагу серед населення. Тому його паства завжди підтримувала свого настоятеля як у radoщах, так і в бідах. Взагалі у Михайлівці існує повір'я: якщо священник приходить сюди, то залишається у парафії до кінця. На фоні подій, після виникнення конфліктної ситуації між

керівником Черкаської єпархії Софронієм та отцем Олександром через зазначену вище та інші суміжні причини, місцеві мешканці, звісно, підтримали свого священника. Вони їздили з ним кілька разів до Києва, щоб домогтися від вищого духовного керівництва залагодження цієї проблеми й недопущення подальшої ескалації конфлікту. Однак усі ці візити не приносили жодного результату. І тоді громада села, щоб остаточно розставити всі крапки над «і», вирішила організувати загальні парафіяльні збори Михайлівки, на які запросили і митрополита Софронія. Ця подія відбулася наприкінці зими 1997 р. [2, 331].

Для того щоб уникнути будь-яких провокацій, парафіяльне зібрання вирішили проводити не у храмі, а в сільському Будинку культури. Пам'ятаючи про невдалу спробу переходу Кам'янської Свято-Миколаївської парафії до лав УПЦ КП у 1993 р., коли саме Софроній відіграв чи не найважливішу роль, люди розуміли, що керівництво Черкаської єпархії не можна пускати до культової споруди. Це пояснювалось тим фактом, що клірики, скориставшись своїм духовним саном, можуть тут призначити нового настоятеля храму. Цей розрахунок, по-суті, виявився пророчим, визначивши долю зборів.

Після приїзду до Михайлівки на зібрання 5 лютого 1997 р., Софроній зі своїми підлеглими відразу вирушив у напрямку церкви. Проте тут люди завчасно накинули на всі двері замки й, зустрівши «почесну делегацію», запросили всіх до Будинку культури. Єпархіальні очільники повідомили, що такі збори у світському приміщенні є нелегітимними і відмовились іти до людей. Софроній дорогою перечепився й упав, а по приїзді в Черкаси повідомив, що його побили. В результаті парафіяльне зібрання провели без обласного керівництва, що в принципі не завадило визначити давно очікуване рішення [2, 331].

Думка про приєднання до Української церкви визрівала у михайлівчан уже давно. Особливо дошкульним питанням у цьому контексті була мова богослужіння, яка в храмах РПЦ була церковнослов'янською. Ситуація із Софронієм та його ігнорування думки людей ще більше посприяли прийняттю остаточного рішення. Як наслідок, голосами 500 – «за» і 3 – «проти» сільська громада Михайлівки проголосила перехід православно-церковної парафії до УПЦ КП [6].

Після такого рішення о. Олександр поїхав до Києва, де зареєстрував громаду, відмітився у Черкасах в єпархіальних органах та вніс відповідні зміни в статут храму. Згодом він отримав офіційний наказ від митрополита Філарета про нове призначення настоятелем парафії Святого Архістратига Михаїла у с. Михайлівка. Саме таким чином на теренах Кам'янського району офіційно виникла перша парафія УПЦ КП.

Звичайно, що після утворення української національної релігійної громади з боку представників РПЦ (УПЦ МП) та під їхнім впливом почалися різного роду цькування та конфлікти. Серед населення почали поширюватися міфи, що нібито УПЦ КП – це католики, що в Михайлівській церкві винесуть

ікони, змінять всі книги, стануть проводити богослужіння українською мовою (що в цьому протизаконного – невідомо), а о. Олександр замість хреста на шії буде носити якийсь «медальйон». На фоні такої небилиці трапився один конфуз. Священник поїхав у с. Куликівка для відспівування покійника. Коли він одягався у свою ризу, місцеві бабусі почали прямо «витріщатися», очікуючи, що ж він все-таки одягне на шию. Звісно, як годиться православному священнику, накинувши хреста, о. Олександр повернувся до жіночок і сказав: «Ніякого «медальйону» на мені не шукайте. Якби він на мені був – це означало б, що я єпископ, і на такій процесії ви мене точно не побачили б» [5].

Ледь не «вовком», вороже і до примітиву відсторонено ставилися до о. Олександра і його парафії священники РПЦ (УПЦ МП). Михайлівську церкву, коли якимось чином сюди заїжджали, вони обминали десятою дорогою, помічаючи настоятеля храму, показово відвертали голову, навіть не усвідомлюючи, що саме себе вони виставляють на сміх. Очільник Михайлівської парафії дав чітку вказівку – ніколи не питати людей у храмі про їхню конфесійну приналежність. Більше того, він був завжди готовий надати можливість представникові РПЦ провести в церкві богослужіння. Звичайно, ніхто з них на це чомусь не згоджувався. Щоправда, одного разу майже вдалось. Священник РПЦ Черкаської єпархії родом із Михайлівки таємно попросив о. Олександра надати можливість провести богослужіння. О. Нідзельський погодився, але сказав, щоб той був готовий до втрати свого сану, оскільки о. Олександр був впевнений, що близьке оточення цього священника відразу донесе в Черкаси про такий непослух. Зваживши всі «за» і «проти», представник РПЦ вирішив відмовитися від свого наміру.

Ще один кричущий епізод ворожого ставлення представників РПЦ до української парафії стався дещо пізніше. У одного зі священників РПЦ, який був родом із Михайлівки, загинув родич в аварії. На прохання сім'ї та з дозволу о. Олександра труну з тілом покійника до приїзду зазначеного вище священника-родича занесли до церкви. Однак прибулі представники РПЦ категорично відмовилися відспівувати загиблого у храмі УПЦ КП, хоча о. Олександр, як завжди, був не проти, забезпечивши всі умови.

Чи то так збіглося, чи так було потрібно, але вже невдовзі після переходу до Київського патріархату Михайлівський храм відновив свою повноцінну композиційну побудову – на церкві встановили купол. Як було сказано раніше, цей православний архітектурний атрибут було знято у 1935 р. у ході проведення комуністами антирелігійної кампанії. Відтоді у переробленому на зерносклад храмі з'явилося тимчасове покриття, яке поступово перетворилося на постійне. Розмови про відновлення «даху» на будівлі велися ще з кінця 1980-х рр., але далі слів справи не доходили. З призначенням настоятелем парафії о. Олександра ситуація поволі зрушилася з місця.

Спочатку він звернувся до свого єпархіального очільника Софронія (на той час вони були ще в одній конфесії), який знався на архітекторській справі. Проте, як і його попередники, о. Олександр отримав лише обіцянки. Потім

настоятель парафії консультувався щодо цього питання вже з обласною світською владою. Однак складений чиновниками кошторис робіт був просто непідйомним – 25 000 руб. Далі, коли почалися конфлікти на фоні становлення української національної релігійної громади, процес теоретичної підготовки дещо сповільнився, хоча і не припинився [5].

Після переходу Михайлівської парафії до лав КП й остаточного завершення періоду релігійної невизначеності питання відновлення купола на церкві знову активізувалось. Отець Олександр звернувся щодо цієї проблеми до черкаських архітекторів. Після обстеження храму вони зробили невтішний висновок: дерев'яна церква (будівля була саме з цього матеріалу) не витримає нової надбудови. Проте о. Олександр не впав духом і почав шукати нові шляхи. Через О. Гевела (власника пилорами) та В. Туза він вийшов на будівельну бригаду із Галичини. Ці люди приїхали до Михайлівки, зробили відповідні заміри й визначили загальний фронт роботи. Всі розрахунки й побажання вони виклали настоятелю парафії.

Зрозумівши можливість і реальність досягнення кінцевої мети, о. Олександр попросив допомоги в людей. І, незважаючи на скруту 1990-х рр., більшість людей не залишилися байдужими. Через сина михайлівчанина Івана Нечипоровича Овсієнка, який був командиром військової частини, домовилися про вантажівку, котра перевезла дошки і балки. Цю сировину обрізали і постругали на Кам'янському спиртзаводі, про що, звісно, також завчасно домовились. Пальне на всі транспортні роз'їзди оплатив Михайлівський колгосп під керівництвом М. Г. Ковтуна. До всього цього долучилися прості мешканці, які копійка до копійки вносили пожертви. В 1997 р. були великі проблеми з коштами, але на храм михайлівчани віддали останнє. Зокрема, з дворів зібрали картоплю, яка тоді добре вродила, і продали на базарі. На отримані від продажу гроші утримували майстрів, які біля церкви клепали купол. Врешті-решт, у грудні 1997 р. омріяний і вистражданий роками сферичний дах, який задля безпеки зробили легшим (5,5 тонн), аніж потрібно для такої конструкції, був готовий.

Однак з першого разу купол на храм, на жаль, не встановили. Стріла на крані вантажівки Кам'янського спиртзаводу була закороткою, щоб вмонтувати новий дах. Зважаючи на це, через голову Черкаської ОДА А. С. Даниленка із заводу «Азот» прислали більшу автівку з краном. Як наслідок, 25 грудня 1997 р. новий купол таки було вмонтовано. По суті, ця подія ознаменувала офіційне відновлення храму Святого Архістратиґа Михаїла (УПЦ КП). Надалі (й понині) церква (іл. 1), завдяки громаді на чолі з о. Олександром, постійно оновлюється і модернізується, перетворившись на одну із візитівок Кам'янського краю [2, 332].

Різні благодійники і сьогодні продовжують оздоблювати церкву із середини. Зокрема, у листопаді 2019 р., завдяки небайдужим мешканцям – Іщуку Миколі Миколайовичу та Борису Сергію Олексійовичу – у храмі Архістратиґа Михаїла під куполом були оббиті позолотою картини [5].

У 1990-х роках, після того, як у 1989-му офіційно відродилася УАПЦ, у Кам'янському районі почали відновлюватися православні парафії, закриті тут ще у 1930-х рр. Так, зокрема, почали діяти Кам'янська Покровська, Тимошівська, Лузанівська та Вербівська православні громади (останні дві перейшли з лав УПЦ МП). Однак на початку 2000-х рр. ситуація змінилась. Очевидно, що через брак вищої ієрархії УАПЦ на Черкащині, відсутність сталого зв'язку з центральним керівництвом і водночас інтенсивний та плавний розвиток УПЦ КП постала ідея об'єднання українських національних церковних громад в одну течію. Принципових розбіжностей між парафіями УАПЦ і УПЦ КП не було, вони пропагували українську православну ідеологію, тому, в умовах переважаючої кількості церков РПЦ, об'єднання було просто необхідним для загального розвитку та координації зусиль. Як наслідок, у результаті великої підготовчої та ідеологічної роботи, що здійснила матушка Олександра Решетняк (дружина покійного о. Олексія – настоятеля Свято-Миколаївської парафії у Кам'янці), за сприяння о. Олександра всі вищезазначені парафії перейшли до лав УПЦ КП. Відповідно, О. Нідзельський, за наказом вищого духовного керівництва, став благочинним (координатором парафій) УПЦ КП у Кам'янському районі. Наприкінці 2000-х рр. до УПЦ КП долучилася парафія у мікрорайоні «Чмижина» у Кам'янці, а у 2015 р. – парафія с. Ревівка [7].

Всі означені громади (у загальній кількості сім парафій) з 2019 р. офіційно ввійшли до складу новоутвореної помісної Православної Церкви України. Відповідно, о. Олександр став благочинним уже єдиної ПЦУ. Однак він проводить богослужіння не лише в рідній Михайлівці, а й у с. Вербівка та с. Лузанівка. З 2017 р. з Лузанівки виїхав отець Степан, який обслуговував і сусідню Вербівку, тому доводиться о. Олександрові, щоб задовольнити релігійні потреби віруючих, періодично виїжджати й туди. Взагалі нині на сім парафій ПЦУ є лише три священники. Так, настоятель храму Святих Рівноапостольних Петра і Павла (м. Кам'янка) о. Давид (Чікаїдзе) (прибув сюди за направленням у 2013 р.) обслуговує власне свою та парафію с. Тимошівка, а очільник Кам'янської Покровської церковної громади о. Петро (Скіцка) проводить богослужіння у рідному йому храмі Покрови Пресвятої Богородиці, у мікрорайоні «Вокзал» та у с. Ревівка [8].

Такою була історія становлення і розвитку першої православно-церковної парафії УПЦ КП (нині – ПЦУ) в Кам'янському районі. Як бачимо, шлях до утворення національної релігійної громади був досить непростим, супроводжувачись різними штучно нав'язаними ідеологічними перепонами міжконфесійного характеру та міждержавного за суттю змісту. Перехід Михайлівської парафії до лав КП був би, звісно, неможливим і без постаті її настоятеля цього періоду, родинні зв'язки якого, у дотично-опосередкованому відношенні, безпосередньо і вплинули на процес. Однак, звичайно, без активної громадської позиції мешканців с. Михайлівка поява українського національного релігійного осередку в населеному пункті не відбулася б. Тому саме завдяки небайдужим людям та їхній підтримці свого священика у Михайлівці з'явилася національна церковна парафія. В цьому контексті дуже

доцільно звучать слова з Євангелія, які часто повторює о. Олександр: «Марно старається господар, коли думає, що не Бог буде, а він!» Так, саме з допомогою вищих духовних сил у Кам'янському краї утворилась істинна українська православна парафія.

Джерела та література:

1. Історія Української православної церкви Київського патріархату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/45457/
2. Конарева-Овсієнко Т. Село над Прусянкою / Т. Конарева-Овсієнко. – К. : Генеза, 2017. – 2-ге вид., доп. і випр. – 496 с.
3. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Спогади Голуб Тетяни Іванівни, 1950 р. н., мешканки м. Кам'янка, Кам'янського району, Черкаської області.
4. МПДА. – Спогади Іванової Любові Іванівни, 1947 р. н., мешканки м. Кам'янка, Кам'янського району, Черкаської області.
5. МПДА. – Спогади Нідзельського Олександра Андрійовича, 1967 р. н., мешканця с. Михайлівка, Кам'янського району, Черкаської області.
6. МПДА. – Спогади Орищенко Олександри Олексіївни, 1949 р. н., мешканки м. Кам'янка, Кам'янського району, Черкаської області.
7. МПДА. – Спогади Решетняк Олександри Григорівни, 1936 р. н., мешканки м. Кам'янка, Кам'янського району, Черкаської області.
8. МПДА. – Спогади Скічки Петра Івановича, 1979 р. н., мешканця м. Кам'янка, Кам'янського району, Черкаської області.
9. МПДА. – Спогади Чікаїдзе Давида, 1984 р. н., мешканця м. Кам'янка, Кам'янського району, Черкаської області.

Список ілюстрацій

Іл. 1. Церква Святого Архістратига Михаїла (с. Михайлівка, фото Г. О. Юрика)

Іл. 2. О. Олександр (Нідзельський) – настоятель Михайлівської парафії ПЦУ

УДК 904:930.1[737 (477)]

*Анатолій ШОСТОПАЛ,
історик, нумізмат, заступник голови правління
громадської організації «Черкаський колекціонер»*

НОВІ НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Україна багата на нумізматичні знахідки. Використання монет на українських землях має багатотисячолітню історію. Зі зміною історичних періодів змінювались надходження монет на наші землі. Монети античного періоду (грецькі та римські) поступалися візантійським, західноєвропейським, арабським. За Київської Русі відбулося нетривале карбування власних монет. Пізніше використовувались монети тих держав, до складу яких входили українські землі. Періодично карбувались монети і на теренах України. Тому маємо на сьогодні велику кількість знахідок античних, середньовічних та пізніших монет.

Нові знахідки монет, як поодиноких, так і у складі монетних чи монетно-речових скарбів, доповнюють наші історичні знання, можуть підтвердити або спростувати висунуті раніше теорії. Кожна знахідка монети чи скарбу несе в собі певну інформацію для істориків, археологів, нумізматів. Завдяки таким знахідкам науковці отримують можливість робити припущення чи висновки, які саме монети потрапляли на наші землі у конкретні історичні періоди, як вони використовувались, які монети були більш популярними та інше.

Наприклад: гіпотеза, висловлена ще радянськими науковцями про те, що римські денарії, які надходили в період існування так званої черняхівської культури, концентрувалися виключно у правлячій верхівки племен, у наш час відхилена завдяки великій кількості поодиноких знахідок таких монет, що свідчить про більш широке використання монет багатьма представниками черняхівських племен. Адже до недавнього часу у переважній більшості знаходили саме скарби римських монет, що створювало картину про певну концентрацію грошових номіналів. Майже на кожному поселенні черняхівської культури відзначено знахідки римських монет, хоча між науковцями і надалі тривають дискусії стосовно того, чи був на той час повноцінний грошовий обіг в ареалі черняхівської культури, чи все ж таки римські монети мали обмежене використання. Нові знахідки дають можливість для більш детального аналізу використання римських монет черняхівськими племенами.

Науковці-нумізмати у своїх дослідженнях до кінця ХХ ст. могли оперувати нумізматичними знахідками, зробленими археологами під час розкопок чи випадково знайденими пересічними громадянами та переданими ними до державних закладів або описаними у місцевій пресі.

У Російській імперії існувала Археологічна комісія, до якої надходили усі знайдені артефакти, зокрема й монети. Комісія при детальному розгляді і опису знахідок вирішувала, що з ними робити – чи віддати у музей (залежно від історичної чи матеріальної цінності знахідки направлялися від місцевого чи губернського музею до Ермітажу), чи повернути тому, хто знайшов. Досить часто малоцінні, на їх думку, монети просто переплавлялись у зливки.

Від останніх років ХХ ст. і донині завдяки масовому поширенню металодетекторів кількість монетних знахідок на теренах України значно зросла, і в першу чергу, кількість поодиноких знахідок, які раніше було значно важче виявляти. Правомірність використання таких знахідок науковцями у своїх дослідженнях ставить певні проблеми. Археологи згідно зі своїми етичними принципами закликають не використовувати у наукових дослідженнях знахідки, зроблені за допомогою металодетекторів. Приклеївши різні ярлики любителям металодетекції, вони категорично відхиляють знайдені артефакти. Мовляв, якщо такі артефакти вийняті з культурного шару, то втрачається їх історична й археологічна цінність. Така позиція дуже дивує. Якщо випадкова знахідка монети чи навіть монетного скарбу й втрачає частково археологічну значущість, то це ніяк не впливає на її нумізматичну цінність. Кількість нумізматичних знахідок за останні 20–25 років знаходиться на досить високому рівні. Факт залишається фактом, і не потрібно його ігнорувати. Адже, якщо ігнорувати, не фіксувати ці знахідки, то вони дійсно втрачають цінність як археологічні об'єкти. Тобто втрачається можливість аналізу монет як грошових одиниць на визначених територіях, як артефактів, характерних певним періодам. А з часом таких знахідок ставатиме все менше. І не використані сьогодні можливості можуть негативно відобразитися на історичній науці. Однак, незважаючи на все, нумізматична цінність знайдених

монет зберігається. Завдяки новим знахідкам виявляються нові типи монет, їх різновиди, визначаються місця та особливості карбування.

Питання законності використання металодетекторів у пошуку різних археологічних артефактів ми залишимо для законотворців. Тут лише можна відзначити різні підходи до цього питання у країнах Європи – від категоричної заборони металопошуку в Італії (дозволяється такий вид діяльності лише на пляжах) до більш ліберальних законів у Великобританії, де металопошук дозволений на більшості території країни, за винятком окреслених археологічних поселень, але з обов'язковим показом знайдених артефактів відповідним органам (як правило, місцевим музеям). При значній історичній цінності музеї мають першочергове право викупу таких артефактів.

В Україні проект закону про обмеження пошуку археологічних артефактів з використанням металодетекторів декілька років тому пройшов перше читання у Верховній Раді та був направлений на доопрацювання. Тому, поки відповідний закон не прийнятий, діє принцип: «Що не заборонено – те дозволено». Водночас певні сподівання покладаються на ратифікацію Нікосійської конвенції, підписаної Україною 11 вересня 2017 р., яка відкрита для підписання будь-якою країною світу та спрямована на запобігання і боротьбу з незаконним обігом та знищенням культурних цінностей. Вона також має на меті сприяти міжнародному співробітництву для боротьби з такими злочинами. У цій Конвенції, що є єдиним міжнародним договором, присвяченим саме криміналізації незаконної торгівлі культурними цінностями, закріплено низку злочинів. Ідеться, до прикладу, про крадіжки, незаконні розкопки, ввезення і вивезення, а також незаконне придбання і продаж предметів, що мають культурну цінність [7].

До створення відповідної законодавчої бази бажано не втратити можливості наукового опрацювання нових нумізматичних знахідок. Тому значна частина істориків, науковців, що займаються дослідженнями в сфері нумізматики або питаннями, пов'язаними з нумізматикою, займають більш зважені позиції, використовуючи і нові знахідки монет, які надають їм для опрацювання. Так, К. Мизгін досліджує знахідки античних монет в ареалі черняхівської культури; Г. Бейдіним проведено розвідку знахідок боспорських монет на Лівобережжі України; Р. Саввов досліджує монети і грошовий обіг XIV – XV ст.; К. Хромов та І. Хромова, Ю. Зайончковський вивчають монети Джучидів і наслідування джучидським монетам; А. Крижанівський дослідив продукцію львівського монетного двору XIV – поч. XV ст. і видав каталог монет Галицької Русі [1]; А. Бойко-Гагаріним написано дисертацію та проводяться подальші дослідження виробництва фальшивих монет на території України; В. Орлик вивчає монети хрестоносців, зокрема й знайдені на Україні; О. Бакалець досліджує грошовий обіг Поділля у різні історичні періоди; А. Шостопадом проводиться фіксація, опис нових нумізматичних знахідок на території Черкаської області [5]; О. Огуй досліджував грошовий обіг Буковини [3]. Окремі нумізматичні дослідження проводили О. Погорілець, О. Надвірняк, О. Анохін, О. Литвинчук, О. Алфьоров, Ю. Ляшко та інші. При цих дослідженнях використовувались і

використовуються як більш ранні нумізматичні знахідки, що зафіксовані у науковій літературі, так і нові знахідки, які у переважній більшості були знайдені пошуковцями-любителями та стали доступними для науковців. Саме завдяки новим знахідкам було відкрито ряд невідомих до цього часу монет, що дало змогу по-новому подивитися на певні історичні події. Особливо це відноситься до монет XIV – XV ст. Адже від того періоду до нашого часу дійшло не так багато археологічних артефактів та наративних джерел, і тому нумізматичні знахідки стають важливим джерелом вивчення цього періоду.

Нові нумізматичні знахідки, які потрапили у поле зору науковців та мають підтвержене походження з конкретної території, можуть дати досить вагому історичну інформацію, підтвердити або відкинути висловлені раніше наукові гіпотези, чи й привести до нових відкриттів. Як приклад, – знахідка двох монет у 2004 р. дала змогу відкрити факт карбування монет подільськими князями Коріатовичами у місті Смотрич, першій столиці Подільського князівства [4]. У 2007 р. був відкритий ще один тип монет Костянтина Коріатовича, на яких його було зазначено як «господаря Поділля» [6]. Р. Саввов, перший дослідник цих монет, відзначає, що дотепер уже знайдено більше сотні «подільських грошків», зокрема близько десятка на території Черкаської області. Останнє твердження має досить вагоме значення для підтвердження гіпотези, висунутої В. Ластовським і Д. Куштаном, про підпорядкування у XIV ст. правобережної частини сучасної Черкащини князям Коріатовичам та можливе заснування саме ними міста Черкас як найбільш східного форпосту Подільського князівства [2, с. 188].

Таким чином, незважаючи на певні умовності, перед істориками, науковцями, нумізматами-любителями стоїть завдання, по можливості, фіксувати нумізматичні знахідки, незважаючи на те, звідки надходить інформація, аби тільки вона була точною і правдивою, аналізувати та вводити їх у науковий обіг. Від цього збагатиться нумізматика й історія в цілому.

Джерела та література:

1. Крижанівський А. Монети Галицької Русі XIV – XV століть / А. Крижанівський. – Л., 2019. – 172 с., іл.
2. Куштан Д. Археологія та рання історія Черкас / Д. Куштан, В. Ластовський. – К.–Черкаси : Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с.: іл.
3. Огуй О. Чернівці та околиці: Грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть / О. Огуй. – Чернівці: Рута, 2007. – 144 с.
4. Погорілець О. Монета подільського князя Костянтина / О. Погорілець, Р. Саввов // Нумізматика і фалеристика. – К., 2004. – № 3. – С. 24–29.
5. Шостопал А. Скарби Черкащини / А. Шостопал. – Черкаси : Андрощук П. С., 2007. – 121 с.: іл.
6. Шостопал А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі / А. Шостопал // Нумізматика і фалеристика. – К., 2007. – № 3. – С. 24–26.
7. Охоронна археологічна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrpohliad.org/news/ohoronna-arheologichna-sluzhba-ukrayiny-ogoloshuye-nastup-na-skarboshukatstvo.html>

*Олександр ВЕТРОВ,
почесний краєзнавець України, м. Кам'янка*

З ІСТОРІЇ ВОДЯНОГО «ЗЕЛЕНОГО МЛИНКА» В КАМ'ЯНЦІ: СЕНСАЦІЙНА ЗНАХІДКА

До 195-річчя з часу початку спорудження «Зеленого млинка»

Водяні млини з'явилися дещо раніше від вітряків і відомі з джерел від середини XIII ст., але аж до XVI ст. їх було мало, і у більшості борошно мололи й надалі на жорнах (крім дрібних ручних, також більших, що оберталося силою коней або волів). Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів припадає на першу половину XIX ст. [1].

Для стаціонарного млина вибирали місце, де на річці була можливість загатити греблю і подавати воду до вертикального колеса-привода, закріпленого на горизонтально встановленому валі. Колесо оберталося, оберталося й вал і через систему передач запускав у рух механізм молотби зерна. Такі водяні млини залежно від системи привода (подачі води до колеса) поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах із нижнім боєм, що називалися підсубійними, підсубійниками, підслідниками, колесо-привод оберталося під тиском течії, а в млинах із верхнім боєм – коречних, корчаках – воно урухомлювалося водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Подальший принцип дії механізму однаковий для всіх типів млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надавало руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала оберталося верхнє жорно. Спідній камінь не рухався. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Увесь механізм молотби зерна встановлювали на невисокому помості.

У цьому році минає рівно 195 років із часу початку спорудження «Зеленого млинка». Це єдиний старинний історико-архітектурний пам'ятник м. Кам'янка, який має точну дату початку будівництва й оригінал документа про нього.

У фондах Державного архіву Черкаської області серед масиву документів Кам'янської економічної контори Давидових за 1825 р. знаходиться «Контракт с каменщиками на постройку Екатерининской мельницы». За змістом він мало відрізняється від подібних документів сучасної епохи:

«1825 года июля 10 дня мы нижеподписавшиися Калужской губернии казенные крестьяне Василий Гаврилов и Ермолай Дмитриев договорились с Каменской экономической господина полковника Василия Львовича Давыдова конторой в том, что обязались мы построить своими мастеровыми самою прочною и чистою работою, в местечке Каменка возле Екатерининского пруда кирпичную мельничку, на указанном месте...»

Мы должны вырыть своими работниками для фундамента яму, какая глубиною пять аршинов и положить фундамент из камня нашими работниками набитого, каково быть 10-ть саженой и на том фундаменте вымуровать мельницу... Мельница сия вышины должна быть 9,5 аршинов, ширина посередине 8 аршин.

Стены же должны муроваться от низа вверх на шесть аршин, в два с половиной, а выше шести в два кирпича, возле оной сделать кругом колоны шестнадцать и выштукатурить... За всю выше писанную работу платит нам помянутая контора денег восемьсот рублей ассигнациями и дает для наших работников квартиру с отоплением и стряпуху. От конторы в задаток при подписании сего контракта получили пятьдесят рублей, в чем и подписуемь за неумением грамоты знаком креста.

Василий Гаврилов.

Ермолай Дмитриев» [2].

Н. Бунинъ. Историческая мельница въ м. Каменнѣ Киевской губ., гдѣ Шервудъ раскрылъ заговоръ южно-русскихъ Декабристовъ.

Будувався млинок два роки. Він являє собою круглу цегляну двоповерхову башту на високому кам'яному фундаменті з парними пілястрами по фасаду першого поверху. Перекритий млинок дерев'яним куполом і залізним сферичним дахом, що закінчується декоративною прикрасою. Перекриття першого поверху дерев'яне, підлога цегляна [3].

Обміри пам'ятника в натурі повністю збігаються із зазначеними у контракті. Пізніше млинок стали іменувати «Зеленим» за кольором даху. Після розгрому повстання декабристів у народних переказах (і в родині Давидових) за пам'ятником закріпилася назва «Млинок Декабристів». У 20-х роках ХХ ст. в офіційних документах ще інколи зустрічалася назва «Млинок Шервуда».

У млинку становить інтерес сама споруда. Вона унікальна – бо не має аналогів. Ураховуючи, що садибно-паркове будівництво на поч. ХІХ ст. велося

комплексно, і господарські будівлі вирішувалися в одному ключі з основними спорудами, можна говорити про те, що водяний млинок набув не властивої для нього форми круглої башти і архітектурних деталей, що належать до класичного стилю саме в зв'язку з вищесказаним, оскільки традиційна і найбільш розповсюджена форма подібних побудов – прямокутна. Він органічно ввійшов в архітектурний ансамбль поміщицької садиби.

Водяний млин, побудований за проектом декабриста В. Л. Давидова, являє собою цегляну споруду, типу двоярусної ротонди на високому пристінному цоколі, з плоским куполом двоякої кривизни, завершеним вазоном. У пропорційному ладі пам'ятника прийнято співвідношення висоти до його діаметра 1 : 1. Вільне розташування споруди в парку, оглядовість з усіх боків зумовили ротондальну композицію, де перший ярус розчленований вісьмома парними пілястрами тосканського ордера, що несуть високий антаблемент. Прямокутний вхід веде до зали з круглою колонадою, освітленою по периметру круглими вікнами, яким на фасаді відповідають такі ж круглі ніші. Барабан верхнього ярусу прорізаний чотирма симетрично розташованими напівциркульними вікнами, завершений карнизом простого профілю та великого виносу. Пам'ятник – унікальний витвір господарського призначення в стилі провінційного класицизму [4, 248].

Тривалий час призначення цієї споруди обговорювалося і заперечувалося багатьма дослідниками. Цікаву версію висував професор Українського державного університету дослідник-археолог Г. Я. Стеллецький. Указуючи на належність В. Л. Давидова до масонства, Стеллецький припускав, що саме ідеї масонства спонукали господаря садиби створити спеціальне приміщення для засідання організаторів «Общества благоденствия», і башта була споруджена за образом масонського знака, вишитого в членів ложі на білому фартухі: «храм премудрості» у вигляді круглої башти.

Масонський храм-башта мав притвор, до якого вели сім східців, які символізували сім смертних гріхів, їх «каменярь» повинен був уникати. Одночасно вони нагадували про сім наук, які член ложі повинен був вивчати [5, 171].

Треба зауважити, що будь-яких документальних підтверджень тому, що тут відбувалися таємні наради, не існує. Це свідчить про те, що, збираючи матеріал про Кам'янку, автори багатьох статей використовували поширену форму народної творчості. Тобто інформація отримувалася від людей загалом сторонніх або ж нащадків тих, хто жив у кінці ХІХ ст. і по-своєму переказував почуте від своїх рідних чи знайомих... Тому свідчення, узяті за основу багатьма літераторами, не можна визнавати достатньо обґрунтованими.

Таким чином, можна зробити наступний висновок: твердження Г. Я. Стеллецького про те, що башта-млин була збудована спеціально для таємних зборів за зразком масонської ложі, нічим не підтверджується.

Млин, незважаючи на значну віддаленість, добре оглядався з усіх сторін і знаходився поряд із проїжджим шляхом. Оскільки члени масонських лож повинні були дотримуватися крайньої обережності, навряд, щоб В. Л. Давидов

влаштував зустрічі з організаторами державного перевороту в такому місці, що привертає увагу.

«Зелений млинок» у той романтичний час, напевно, був ще й одним із елементів садово-паркової композиції поміщицького парку. Він міг мати не тільки функціональне, а й символічне значення в ідеологічно-філософському каркасі сюжетної лінії пейзажного парку. Правда, своєрідність композиції таких парків ще досить малодосліджена.

Про «Зелений млинок» існують згадки у різних літературних творах, статистичних збірниках та ряді архівних документів. Зокрема, про водяний млин, при описі садиби поміщиків Давидових, писав український російськомовний письменник і публіцист, етнограф, історик, автор численних романів і наукових розвідок із минулого України Григорій Петрович Данилевський у своїй праці «Кам'янка. Епізод із часів Олександра I (1821–1825 рр.)»: «Зоряна ніч іскрилася на захопнених деревах і кущах, на даху будинку і садових галявинах. Околиця мовчала. Зрідка тільки знизу, через сад, доносився шум коліс водяного, на р. Тясмин, млина, який працював на всі камені, завдяки недавній повені ставка і річки». ...«Млин нам налагодив німецький майстер... Після його смерті машина стала. Тому і був запрошений І. І. / Джон / Шервуд...» [6].

І. Новіков у своїй книзі «Пушкин в изгнании» (1959 р.) описує: «... На узгір'ї, пануючи над річкою і містечком, відкрився очам двоповерховий поміщицький будинок і по обидва боки від нього численні служби. Флігель стояв прямо в саду, ближче до річки. Нижче його, біля греблі, стояв старий млин; красива вежа при вході нагадувала собою мавзолей». [7, 133].

А в книзі Є. Берлянд-Чорної наводяться спогади сучасників В. Л. Давидова про те, що після висилки останнього в 1826 р. за участь у підготовці грудневого виступу на Сенатській площі 1825 р. багато споруд прийшли в занепад, але з решти «...уцелел и каменский пруд, когда-то питавший водяную мельницу. От самой мельницы осталась круглая каменная башенка...» [8].

«Зелений млинок» після його побудови мав назву «Екатерининская мельница», тому що знаходився «возле Екатерининского пруда» (тепер – «Писарський ставок»). Про це свідчать записи в «Журналі вихідних паперів Кам'янської економічної контори Давидових»:

«12 ноября 1842 г.

Каменской экономии.

По случаю, что сломалось в Екатерининской мельнице водяное колесо, то предписывается послать с волами в руднянский завод и взять там другое выбранное мирошником, а между тем заняться самому эконому дав нужных людей для подвески, а также какой окажется нужным лес доставить из Тарапуна» [9].

У 1899 р. у Кам'янці побував приват-доцент Імператорського університету святого Володимира Андрій Лобода, щоб зібрати матеріали про перебування тут О. С. Пушкіна. У своїй статті «Пушкін в Кам'янці» він писав:

«З ім'ям декабристів у Кам'янці поєднується оригінальний пам'ятник старовини, що стоїть і понині – старий водяний млин, що знаходиться трохи осторонь від садиби. Коліс та інших млинових приладів у ньому не видно. Він давно вже не діє і сумніваються, чи діяв він коли-небудь. Побудований із каменю та цегли, він нагадує якусь вежу і стоїть самотньо, наглухо забитий, як-то дивно виділяючись своїм незвичайним виглядом і похмурим мовчанням серед шуму, рухів проїжджої дороги і цукрового заводу. Носиться слух, ніби будівельник його видав декабристів, що збиралися в Кам'янці, і з тих пір млин занедбаний. Інші вказують на нього, як на місце таємних зібрань декабристів...» [10, 81–99].

Сумніви Андрія Лободи, чи «діяв млин коли-небудь», розвіємо записом в «Журналі вихідних паперів Кам'янської економічної контори Давидових»: «Мельница водяная каменная на ручье Тарапунке покрытая железом об одном поставе одна, приносящая годового дохода за всеми расходами до 50 руб. серебра» [11, 5].

Олександр Давидов у своїй книзі «Воспоминания. 1881–1955. – Нью-Йорк. 1955» теж згадав про «Зелений млинок», але вже далеко пізніших часів: «Ліворуч від мосту через р. Тясмин, якщо їхати від Покровської сторони до Миколаївської, височіють великі будівлі цукрового заводу, біля воріт якого стоїть занедбаний водяний млин у вигляді невеликої білої вежі, у стилі російського ампіру, з червоною трояндою на верху даху» [12].

Навпроти «Зеленого млинка», через шлях, де зараз розташоване КП «ФОСК» «Атлант», було колись у 30-х роках ХХ ст. глибоке провалля і смітник. У 1932 р. місцевий садівник Семен Кравченко висловив думку перетворити його на сквер. Вийшла молодь на недільник, завезли землю, садили і через день поливали деревця. І скоро на радість усім замість рудого провалля зазеленів молодий сквер.

Після Другої світової війни в 1946 р. між конторою цукрозаводу і «Зеленим млинком», який знаходився в кутку біля містка, знаходився склад вугілля. Коли його використали, то прибиральниця контори Груня Шатковська по своїй ініціативі розбила там квітники і клумби. Разом зі своїми дітьми посадила ялинки. До млинка вела доріжка, з обох боків засаджена трояндами. Діти з річечки тягали воду й поливали квіти і молоденькі саджанці. Завдяки турботам і любові до квітів, Груня перетворила вугільний склад на райський куточок.

Навесні 1947 р. до Кам'янки приїхав великий симфонічний оркестр, багато артистів, літераторів. Відзначали день смерті О. С. Пушкіна. У «Зеленому млинку» розвісили портрети декабристів, водили туди приїжджих туристів. Груню Шатковську фотографували на фоні її квітників, запрошували на вечір в чайну. Її дочка Аня з подругами прикрасили великий портрет О. С. Пушкіна гірляндою з соснових гілок і квітів. Усе це знімали для документального кіно» [13].

У 1948 р. на території цукрозаводу поблизу «Зеленого млинка» розміщувався склад паливно-мастильних матеріалів. Усе це місце було забите

баками, брудними діжками з пальним. Через вузький прохід із території заводу сюди заїжджали автомашини на заправку. Працівникам контори, де пізніше був розміщений оздоровчий пункт, улітку не можна було відкрити вікон через випари, що йшли із складу далеко за межі заводу.

Новий директор В. С. Римаренко вирішив перенести склад аж за кагатне поле, а на цьому місці розбити сквер. Шляхом проведення громадських суботників працівники підприємства очистили територію від залишків масла, горючих матеріалів, завезли добрива і посадили дерева – ялинки, липи, берези [14].

Струмок Тарапунка, який раніше протікав біля самого фундаменту млинка, у 1952 р. у зв'язку з виробничими міркуваннями був відведений дещо далі, а на старому руслі був створений декоративний струмок [15, 55–56].

У 50-х рр. ХХ ст. цукрозавод працював на кам'яному вугіллі і в Кам'янці шлак і вапно були «модним» будівельним матеріалом. Високими товстими стінами зі шлаку були огорожені стадіон, цукрозавод (у тому числі й сквер біля «Зеленого млинка»). Туди можна було зайти лише з території заводу. Туристи ж могли розглядати старинний пам'ятник архітектури лише через сіру, жахливо пористу стіну [16]. Пізніше у сквер зробили окремий вхід із вулиці. Таким чином, «Зелений млинок» став доступним для відвідувачів, гостей Кам'янки, туристів із різних республік колишнього СРСР і зарубіжних країн [17]. До 125-річчя від дня народження П. І. Чайковського (1965 р.) зазначені стіни були знесені, до цієї дати проведено реконструкцію парку Декабристів і зроблено багато іншого.

Уже в 1970-ті роки сквер біля «Зеленого млинка» став виглядати привабливішим. Біля краю струмка нахилили свої гілки верби та тополі. Своєю красивою кроною і товщиною стовбура (у два обхвати) увагу привертала тополя пірамідальна. На території парку-скверу висаджено групами ряд дерев і кущів. Загальний пейзаж доповнили окремі дерева липи серцелистої, білої акації, гостролистого клена [18, 41].

За майже два століття свого існування будівля «Зеленого млинка» зазнала відчутних змін. Млинок із плином часу як би вріс у землю, і в наш час його цокольної частини не видно. Раніше «глухі» медальйони між пілястрами перерізані наскрізь, дані проведених обмірів показали, що вікна верхнього поверху дещо зміщені. Медальйон із зображенням страчених декабристів, вставлений в одну з напівкруглих глухих ніш, тепер знаходиться під нею, оскільки вона прорізана у вигляді вікна. Головний хід закладений наглухо й існує тільки бічний.

З 2002 р. я працював заступником міського голови м. Кам'янка. Після одного з природних стихійних лих, яке принесло значні руйнування у місті, особисто понаписував акти обстежень і направив їх у Черкаси. У результаті цього і після неодноразових поїздок до Черкас і прийому комісій у Кам'янці були виділені кошти з обласного управління надзвичайних ситуацій. Це дало можливість збудувати нову сучасну огорожу скверу «Зеленого млинка» з облицювальної цегли.

Науковці Кам'янського державного історико-культурного заповідника та інші дослідники протягом багатьох десятиліть вважали і досі впевнені, що найдавніший вигляд «Зеленого млинка» зафіксовано в 1899 р. на світлині фотографа-любителя, студента О. Т. Васильєва, який разом із приват-доцентом Імператорського університету св. Володимира Андрієм Лободою приїздили до Кам'янки збирати матеріали про перебування тут О. С. Пушкіна. Та як з'ясувалося зовсім недавно – це не так!

Нещодавно, у дореволюційному журналі «Нива» за 1914 р., мені вдалося виявити сенсаційну знахідку – світлину картини російського художника-баталіста Нарциса Буніна (1856–1912) «Историческая мельница в Каменке, Киевской губернии... 1880 г.». Це найдавніше повне зображення не тільки самого «Зеленого млинка», а й самого містка-греблі з її приладдями [19].

Пам'ятник архітектури «Водяний млин 1825 р.» внесений до Державного реєстру національного культурного надбання: пам'ятки містобудування і архітектури України [20].

Джерела та література:

1. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури: перспективи для дослідження / Віталій Масненко // Український млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. – К., 2011. – Вип. 1.
2. Контракт с каменщиками на постройку Екатерининской мельницы. Журнал исходящих бумаг Каменской экономической конторы Давыдовых. 1825 г. // ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Ед. хр. 3.
3. Шкаліберда М. Млинок декабристів / М. Шкаліберда // Трудова слава. – 1967. – № 87. – 21 вересня.
4. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К. : Будівельник, 1986. – Т. 4.
5. Стелецький Г. Я. До історії Кам'янки часів О. С. Пушкіна: статті та матеріали / Г. Я. Стелецький. – К., 1938.
6. Данилевский Г. Каменка. Эпизод времен Александра I. 1821-1825 гг. / Г. Данилевский. – М., 1881.
7. Новиков И. Пушкин в изгнании / И. Новиков. – Кишинев, 1959.
8. Берлянд-Черная В. А. С. Пушкин и П. И. Чайковский / В. Берлянд-Черная. – Музиздат, 1950.
9. Журнал исходящих бумаг Каменской экономической конторы Давыдовых. 1842 г. // ДАЧО. – Ф. 315. – Ед. хр. 9.
10. Лобода А. М. А. С. Пушкин в Каменке / А. М. Лобода // Памяти Пушкина : науч.-ист. сб.; сост. профессорами и преподавателями Императорского Университета Св. Владимира в Киеве. – 1899.
11. Журнал исходящих бумаг Каменской экономической конторы Давыдовых // ДАЧО. – Ф.315. – Ед. хр. 21.
12. Давыдов А. Воспоминания. «Каменка» / Александр Давыдов // Воспоминания. 1881 – 1955. – Нью-Йорк, июнь 1955. – 79 с.
13. Шатковская Г. На семи ветрах : повесть. Воспоминания о детских и юношеских годах [Электронный ресурс] / Г. Шатковская // Журнал «Самиздат». – Режим доступа : http://samlib.ru/s/shatkowskaja_g_a/nasemiwetrach.shtml; Шатковская Г. Путешествие в прошлое : рассказ [Электронный ресурс] / Г. Шатковская // Журнал «Самиздат». – Режим доступа : http://samlib.ru/s/shatkowskaja_g_a/rasskazy.shtml

14. За матеріалами колишньої краєзнавчої кімнати Кам'янського цукрового заводу // Архів Ветрова О. В.
15. Шкаліберда М. А. Кам'янка : на правах рукопису / М. А. Шкаліберда // Фонди КДІКЗ.
16. Ветров О. Польові й експедиційні дослідження.
17. За матеріалами колишньої краєзнавчої кімнати Кам'янського цукрового заводу // Архів Ветрова О. В.
18. Природа Черкащини / [Самарський С. Л., Головатюк В. С., Дудник О. М. та ін.]. – Київ : Урожай, 1971.
19. Нива. – 1914. – № 18.
20. Пам'ятки України – 1999. – № 2–3.

УДК 391:746.3

Світлана КОСЯК

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільних наук

Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

Національного університету цивільного захисту України

ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ ЧЕРКАЩИНИ

Народна вишивка – це мистецтво образного відображення неповторності навколишньої природи, це розповідь про світобачення та світосприйняття людини, це закодована історія народу, що передається через художню творчість. З найдавніших часів українські жінки створювали різноманітні візерунки, техніки вишивки, способи колорування ниток. З покоління в покоління передавали тайнопис символів та знаків, притаманних певній місцевості. Саме тому в багатьох регіонах України існують відмінності у візерунках, техніках шиття, кольорових поєднаннях.

Метою цієї розвідки є дослідження особливостей образного світу, традицій, колористики народної вишивки Черкащини.

Одними з перших досліджень, присвячених народній українській вишивці, вважаються праці О. Косачової, Е. Кальбенгаера, Л. Вербицького, М. Кондакова, що були опубліковані в другій половині XIX ст. [2, с. 8].

Сучасні науковці та мистецтвознавці Т. Кара-Васильєва, Р. Захарчук-Чугай, М. Чумарна, О. Найден, М. Селівачов у своїх працях досліджували особливості української народної вишивки, регіональні відмінності окремих областей, розмаїття технік, орнаментів, швів та колористичних варіацій візерунків. Локальні особливості вишивки Черкащини, її унікальні мотиви, композиційні та колористичні вирішення досліджені в працях С. Китової [2], О. Теліженко [5].

Народна вишивка універсальна, вона включає власну колористику, композицію орнаменту або візерунку, що відображають історичні та етнографічно-регіональні традиції, уявлення, знання, художнє бачення навколишнього світу. У давнину вона мала захисне значення – оберігала людину, родину від злих духів, недоброзичливців, випадкових обставин. Поряд з тим, вишиті знаки-символи, кожен із яких був наповнений інформаційною енергією, поєднані у певній послідовності, утворювали орнамент, що налаштував на багатство, процвітання, врожай, кохання тощо. Тобто вишивка мала першочергово сакральне значення, несла в собі магичну силу. Адже орнаментувалися всі предмети одягу. Узори вишивалися кругом шиї, на рукавах, на грудях, на подолі, тобто скрізь, де потрібно було захистити жінку, чоловіка, дитину.

На думку О. Теліженко, «першописемність» людства була орнаментальною, знаковою, адже орнамент фіксує і передає інформацію [5, с. 294]. Вишивка – це специфічний вид письма, що через орнаментику, колір, певну композицію передає особливості етносу. Т. Кара-Васильєва зазначає, що українська вишивка «... це закодовані письмена, які читаються в наших вишиванках і допомагають нам усвідомлювати свою належність до свого етносу, засвідчують невмирущі, життєвоствердні сили, допомагають у формуванні етнічної свідомості» [1, с. 42].

Традиції української народної вишивки сягають глибокої давнини – періоду неоліту, трипільської культури, проте більшість пам'яток, що збереглися, датуються XVIII – XIX ст. [1, с. 51]. У процесі історичного й культурного розвитку України в кожному регіоні сформувалися свої орнаментальні мотиви й композиції, колористика, техніки шиття. Усе це передавалось майстринями із покоління в покоління. Кожний район, село відрізнялися місцевою самобутністю. Слід зазначити, що більшість мотивів орнаменту були взяті з природи, проте всю природу зобразити за допомогою голки і нитки неможливо, і тому виникають інтерпретації візерунків. Перш за все, це геометричний та рослинний орнаменти. Для того щоб зобразити бажане, використовували знаки – лінії, зигзаги, хрести, ромби, кола, трикутники тощо.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україну із Західної Європи прийшов «брокар» (техніка вишивки хрестом) – простий і невибагливий стиль чорно-червоної вишивки. Найбільш розповсюдженим мотивом стає троянда. Брокер досить швидко прижився в народі, оскільки вишивати хрестики було простіше та легше, ніж традиційну гладь чи мережки. На думку О. Теліженко, «...цей стиль своєю агресивною контрастністю ламав поетику і тактовність душі української жінки, чутливої до краси. Більше того, поєднання чорного і червоного на білому тлі – це втілення найвищого рівня драматичності. Психологічний вплив цієї колористики кодував суспільство не на кращу долю» [5, с. 354].

За довгу історію української вишивки було створено близько ста технік вишивання. Для відтворення краси і чарівності природи українські майстрині використовують рослинні мотиви – це зображення троянд, маку, калини, винограду, дуба. З часом їм надаються певні властивості, що зробили їх символами любові, молодості, сили, вірності. Зооморфні орнаменти складаються із зображень тварин, птахів, комах і розміщуються на полотні з дотриманням композиції орнаменту вишивки.

Характерною рисою української вишивки є самотність окремих етнографічних регіонів. Розмаїття технік, прийомів, побудови композицій, колористики, орнаментальних мотивів складалося в процесі історичного і культурного розвитку. Кожна місцевість має свої улюблені техніки, їх традиційне колірне вирішення.

Для вишивки Черкащини характерні рослинний (грона винограду, ягоди, невеликі квіточки) та геометричний орнаменти, які виконувались філігранною технікою, з тонким відчуттям ритму – червоними з додаванням синіх (чорних) кольорів. Красива і витончена вишивка виконувалась дрібними стібками, що утворювали складний візерунок. Особливістю регіону було горизонтальне розміщення тонких суцільних орнаментних ліній на рукавах жіночих сорочок. На лівобережній частині Черкащини збереглася традиція вишивки білим по білому в техніках лиштва, вирізування. На рушниках зустрічаємо вишиті ромби та знаки засіяного поля, що вибудовані в один горизонтальний ряд (с. Лисянка). Вишивка, виконана в коричнево-жовтих кольорах (інтерпретація безколірних чи золотих «житніх» ниток) [2, с. 52], свідчить про збереження давніх традицій до захоплення майстринями чорно-червоною гамою і хрестиковим шиттям. Неповторна вишивка збережена в с. Суботів Чигиринського району. Для неї характерним є жовтий колір, котрий переливається всіма відтінками золота завдяки дрібно покладеним стібкам – колір стиглого жита поєднується з темно-вишневим та іноді підсилюється додаванням чорного [1, с. 67].

Рослинний орнамент Черкащини багатий своїм розмаїттям. Зображення вигнуті у найвибагливіших формах та дуже ускладненій манері. Вражає суцільна стилізація зображень та насиченість рослинним орнаментом так, що інші деталі відходять на другий план і губляться серед них. Квіткові узорі натуралістично відтворюють лише цвіт лотосу, волошок, маку. З плодів чітко розпізнаються виноградні грона на вигнутих стеблах лози і дубові жолуді. З листя легко розпізнається дубове – інше визначається як різане [2, с. 162].

Важливе місце в мистецтві вишивки посідає рушник. Він – своєрідна криптограма, що несе інформацію про глибокі традиції народу та ключі до розуміння світу. Давньогрецький філософ Платон вважав, що Бог діє за геометричними лініями. Дійсно, орнаменти на рушниках, так само як і на одязі, структурували навколишній простір у бажаний, комфортний для життя

стан [4, с. 60]. Рушник супроводжував українця усе життя – від народження і до самої смерті.

Для рушників Черкащини характерне густе, насичене наповнення елементів композиції, що надає їм динаміки й вагомості.

Виразним виявленням регіональної самобутності відзначаються чернецькі рушники, які вишивалися черницями монастирів. У Чигиринському районі один з найбільших монастирів – Свято-Троїцький – завжди був центром золотошвейного ремесла, вишивки та гаптування [3, с. 67]. Виготовляли рушники з домотканого полотна. У вишивці застосовувалася техніка двобічної гладі, стебловий, ланцюжковий та рушниковий шви. Виконувалося оздоблення по попередньо нанесеному малюнку, контур якого обшивався стебловим швом, а площина зображення вишивалася рушниковими заповненнями. У колористиці домінував червоний колір, який доповнювався вкрапленням темно-синього та чорного кольорів. Домінуючим центром чернецьких рушників є Дерево життя, або Райське дерево. Зображення трактується як втілення Єдиного Бога, виокремлення особистості чи роду з їхньої самодостатності. Стилізованим Деревом життя народна вишивка ніби пропонує осягнути найскладніше – сенс людського життя, локалізований зверненням до відповідника людини – дерева. Дерево і людина об'єднані символічно відтвореними у вишивці процесами зародження, розвитку і кульмінацією – дозріванням, зрілістю [2, с. 164].

Отже, українська вишивка – це невичерпне джерело пізнання історії та філософії наших пращурів, вона втілює у собі мудрість, естетичні ідеали, майстерність і талант українського народу. Регіональні особливості та традиції народної вишивки потребують подальшого вивчення, дослідження й аналізу їхніх характерних рис. На прикладі Черкащини, яка відноситься до історико-етнографічного району – Середнє Подніпров'я, очевидно, що поряд із загально-регіональними рисами вишивки сформувалися її локально-регіональні відмінності.

Джерела та література:

1. Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка / Т. В. Кара-Васильєва, А. Д. Чорноморець. – К. : Либідь, 2002. – 160 с.
2. Китова С. А. Полотняний літопис України: Семантика орнаменту українського рушника / С. А. Китова. – Черкаси : БРАМА, 2003. – 224 с.
3. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю / С. К. Кілессо. – К. : Техніка, 2000. – 141 с.
4. Мельничук Ю. О. Семантика українських вишитих рушників / Ю. О. Мельничук // Народне мистецтво. – 2004. – № 3–4. – С. 60–65.
5. Теліженко О. В. Основи національної культури: навч. посіб. / О. В. Теліженко. – К. : УБС НБУ, 2012. – 443 с.

УДК 94:908](477.46)

*Дарина ДИКА,
студентка I курсу спеціальності «Право»
факультету гуманітарних технологій
Черкаського державного технологічного університету*

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ (ЧОРНОБАЇВЩИНА)

Невід'ємною складовою громадського руху та наукових досліджень на сучасному етапі духовного відродження України є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян, а передусім – у молоді, любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання.

В багатогранному спектрі громадської дослідницько-пошукової роботи краєзнавців Шевченкового краю на сьогодні важливе місце посідає вивчення малодосліджених сторінок історії міст і сіл, життя і діяльності відомих земляків, історії окремих сфер суспільно-економічного життя, охорона та збереження історико-культурних пам'яток краю. За останнє десятиліття в містах і районах Черкаської області побачили світ близько 200 краєзнавчих видань різного тематичного і жанрового спрямування. Сьогодні майже в половині міст і районів області підготовлено і видано комплексні праці з історії своїх регіонів.

Чорнобаївський район – мальовничий куточок Лівобережної Черкащини. Кожен, хто вперше побуває тут, не залишається байдужим до широкого степу, порізаного ярами, тінистими лісами, широким морем – Кременчуцьким водосховищем та тихими річками. Багата Чорнобаївщина не лише природою, а й славними своїми синами і доньками, її історія – в іменах її людей, в їх мріях і дійсності.

Територія Чорнобаївщини заселялася здавна, що підтверджується значною кількістю археологічних знахідок. Кам'яні знаряддя зі стоянки, знайденої поблизу с. Велика Бурімка, датуються епохою палеоліту. Довкола с. Іркліїв виявлено майже 40 неолітичних стоянок, поселень і курганних поховань епохи бронзи, скіфського та ранньослов'янського часів.

Перші писемні згадки про цю землю припадають на період Київської Русі, коли тут стояли літописні міста Желни, Воїнь, Поляновщина, Кизівер, Римів, що входили до Переяславського князівства і боронили руську землю від войовничих кочівників.

Більшість сучасних сіл району виникли в кінці XVI – на початку XVII ст. разом з виникненням козацтва і загальним відродженням краю. Щодо селища Чорнобай, то воно засноване в середині XVII ст. як слобода, заселена козаками Кропивнянської сотні Переяславського полку. Чорнобай вперше згадується 1656 р.

Жителі краю не стояли осторонь козацько-селянського руху. Зокрема, у Жовниному впродовж 1638 р. були зосереджені основні сили учасників повстання козацтва, очолюваного Яковом Острянином та Карпом Скиданом. В період національно-визвольної війни другої половини XVII ст. існував Іркліївський козацький полк, до складу якого входили Васютинська, Вереміївська, Бурімська, Іркліївська та Канівецька сотні. Козацьким полком керували полковники Михайло Телюченко, Матвій Панкевич. 1650 р. в Іркліїві на зустрічі з іноземними послами перебував Богдан Хмельницький.

Антифеодальний рух не припинявся і після входження краю до складу царської Росії. У 1767–1774 рр. жителі Кліщенців піднялися на повстання проти місцевих поміщиків, які хотіли перетворити їх на кріпаків.

Під час громадянської війни 1917–1920 рр. помітною постаттю серед керівників селянських мас був 19-річний уродженець Тимченко комбриг Антон Богунський (Шарий) (1899–1919 рр.).

В роки Великої Вітчизняної війни на території району діяв партизанський загін (1941–1942 рр.) під проводом М. Т. Славського, Д. С. Комашка, а з літа 1943 р. – партизанський загін ім. Щорса, командиром якого був М. Р. Соколов-Кузьмін.

З територією Чорнобаївщини пов'язано також багато відомих імен діячів культури нашої країни. У с. Жовнині провів дитячі роки великий український композитор, основоположник української класичної музики Микола Лисенко. У с. Кліщинці народився видатний український письменник, драматург і режисер Михайло Старицький (1840-1904 рр.) – один із фундаторів українського театру, громадський діяч. Його перу належить трилогія «Богдан Хмельницький», драми «Ой не ходи, Грицю...», «Не судилося», «У темряві» і багато інших творів.

В с. Красенівка народився заслужений майстер спорту СРСР, шестиразовий чемпіон світу І. М. Піддубний.

В селищі Чорнобай народився Борис Васильович Романицький (1891–1980 рр.) – видатний актор і режисер, один із засновників театру ім. Заньковецької у Львові.

До с. Велика Бурімка приїздив композитор Г. П. Гладкий (1849–1894 рр.), який записав чимало народних пісень, створив музику до «Заповіту» Т. Г. Шевченка, випустив збірку пісень «Бурімські зимові вечори». Уродженцем с. Великі Канівці є український поет і літературознавець М. П. Драй-Хмара (1889–1939 рр.). У с. Богодухівка знайшов вічний спочинок російський письменник Юрій Кримов, який віддав своє життя за Батьківщину у перші місяці Великої Вітчизняної війни.

В районі повністю збережено мережу закладів культури. Діють 29 будинків культури, 18 сільських клубів, музична школа, 47 бібліотек, 24 музеї, в тому числі районний краєзнавчий та меморіальні – М. Старицького, М. Драй-Хмари та І. Піддубного.

Джерела та література:

1. Суховершко Г. В. Їх долі героїчні / Г. Суховершко. – Чорнобай: Чорнобаїв. комун. поліграф. підприємство, 2013. – 196 с.
2. Нариси історії Шевченкового краю. Книга 2. Від 1861 року до 1941 року. / [гол. ред. М. І. Бушин]. – Черкаси: видавець Гордієнко Є. І., 2014. – 378 с.
3. Черкаський край – земля Богдана і Тараса : культуролог. зб. / [за ред. Губського Б. В., Литвина В. М., Смоля В. А.]. – К. : Укр. попілье, 2003. – 778 с.

УДК 94(477.46) «19»

Людмила АБАШІНА,
завідувач науково-дослідного відділу
«Резиденція Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,

Яніна ДІДЕНКО,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИН ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «РАДА»

Розвиток суспільства завжди характеризується за економічними, культурними, освітніми показниками. Це стосується як окремих країн, так і міст та невеликих містечок.

Роки суспільних змін початку – першої чверті ХХ ст. характеризувалися особливо активними процесами в культурній сфері. Завдяки онлайн-архіву української періодики маємо можливість простежити, що відбувалося на Чигиринщині в цей період.

Особливо активно висвітлювалися події та процеси, що відбувались у місті та краї, на шпальтах газети «Рада» – щоденної громадсько-політичної газети ліберального напрямку українською мовою на Наддніпрянщині, яка видавалася Є. Чикаленком. Газета висвітлювала політичне та культурне життя з усіх українських земель.

У 1905–1907 рр. громадська організація Товариство «Просвіта», утворена 1868 р. у Львові, поширила свою діяльність на всю територію України. Робота організації була спрямована на піднесення національної свідомості українського народу, його культурного розвитку. Чигирин теж опинився у сфері впливу товариства. В цей період в місті проводилися заходи по організації роботи просвітницьких осередків: книгарень, бібліотек. «Майбутня книгарня. З Чигирини нам пишуть, що гурток місцевих українців робить заходи для одкриття в місті української книгарні» [1].

До складу членів чигиринської громадської бібліотеки входили не лише свідомі українці, а й євреї, які становили третину населення міста. Останні доволі жваво цікавилися прогресивними українськими виданнями:

«12 Листопада з дозволу д. губернатора в нашій «Общественной Библиотеке» відбулось загальне зібрання членів бібліотеки, щоб вибрати комітет на 1907 рік, а також розглянути і деякі справи. Головою комітету обрано повітового лікаря д. Вукова, казначеем – д. Козубова, членами: пан-отця Римаревського дд. Довженка, Айзікса та Голендберга. Розглянуто було справу бувшого комітета, з якої видно, що за виїздом з Чигрина голови комітета, казначея і членів, од їх не осталось ніякого більш-менш путящого справоздання. Також було розглянуто справу бувшої бібліотекарші д. Яковлевої, за часів, коли вона заправляла бібліотекою, з бібліотеки втікло невідомо куди більш двісті томів найкращих книжок. Із газет і журналів, які бажано було б мати на 1907 рік, зібрання доручило, як що дозволять засоби, виписати «Кіевській Голос», «Кіевская Речь», «Око», «Товариш», «Биржевые Ведомости», «Русскія Ведомости», «Рада», «Рідний Край», «Газман», «Дер. Фрайнд» і «Еврейская Жизнь», з журналів: «Нова Громада», «Літературно-Науковий Вістник», «Русское Богатство», «Мір Божій» та ще кілька ліберального напрямку.

Цікаво зазначить, що більша частина євреїв згодилась на виписку українських газет і журналів, а також, щоб придбать нового «Кобзаря», для того, як казали молоді члени євреї, щоб познайомитись з новою українською пресою. На зібранні не було ні одного з місцевих «руських людей», яким дуже не до вподоби наша бібліотека бо в їй нема чого почитать їм: нема в ній ні одної газети чорносотенного напрямку. А може ще й того, що грошові жертви на існування цієї інституції треба давати із власних коштів» [2].

Діяльність чигиринців, спрямована на розвиток культурних закладів міста, зазнавала спротиву з боку влади: «Існуюча в нашому місті єдина просвітна інституція, городська громадська бібліотека, в минулому році зазнала багато неприємности з боку «власть имущих». Перш всього: обраного председателем комітета, д. Вукова, п. губернатором не було затвержено. Потім конфіскація за конфіскацією йшли часто й густо. Брали поодинокі книжки і журнали, брали цілі комплекти... так що журнали на прикінці року zostалися розрізнені, а од поліції на все забране, нема ніякої записки у комітета» [3].

Окрім намагань покращити становище в культурному житті міста, жителі прагнули долучатися до всеукраїнських акцій. Однією з них став збір коштів на встановлення у Києві пам'ятника Т. Г. Шевченкові. З кінця 1906 р. було створено «Комітет по збудуванню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві». Кошти на нього збирали усією Україною. В періодичних виданнях постійно звітували про суми зібраних коштів, публікували прізвища добродійців. Чигиринці не стояли осторонь. Серед них були як окремі мешканці, так і чигиринські установи: Г. П. Добровольський, О. Тороп, Н. Швегер, М. Гасан, П. Доля, В. Погонцов, П. Чернишенко, Л. Чабаненко, К. Гуртовий, Г. Кучеренко, Є. Лопата, А. Жабко, Т. Хоменко, Ф. Пироженко, Пожарський, Шиманський, Ф. Харченко, Т. Борисов, М. Заржицький, Остафій В., О. Кривченко, Л. Войнова, М. Лопата, В. Кравченко, Г. Сементовський, А. Чернишенко, Н. Кравченко, Макарський, С. Замша, М. Дудник, В. Хребтов, Г. Чабаненкова,

Г. та Д. Добровольські, Іван Н. [4], А. М. Дериженко [5], протоієрей соб.[орної] церкви м. Чигирин [6] (протоієреєм Казанського собору в той час був Олександр Георгійович Радкевич – прим. авторів [7, 171]), начальник Чигиринської поштово-телеграфної контори [8], І. П. Дембський та чигир. лісничий [9], внесок від «...нотаря шкільного г. Чигирин» (йдеться про чигиринського нотаріуса Шкільного чи Шкільного – прим. авторів) [10], чигиринська повітова управа [11].

Для збору коштів на пам'ятник Шевченкові чигиринці влаштовували різноманітні заходи, зокрема літературні вечори: «...Від А. М. Дериженка г. Чигирин, від літературн вечора» [12].

Цікаво, що один із варіантів пам'ятника, який пропонувалося встановити на пошанування Кобзаря, мав назву Чигирин [13].

Підсумовуючи, зазначимо, що пам'ятник не був встановлений і за кілька років: довго не могли визначитися з місцем встановлення і проєктом. Потім завадили революційні події, зміна влади, врешті-решт зібрані кошти було конфісковано та витрачено на інші потреби. Пам'ятник Т. Г. Шевченку було встановлено лише у 1939 р.

Проблематично було організувати і вшанування Шевченка в Чигирині. Для проведення такого заходу потрібно було отримати дозвіл від влади: «Коли читаєш в газеті про свята з нагоди Шевченкових роковин по різних великих і малих містах та селах і навіть хуторах, то аж сумно бере за наш Чигирин, колись-то козачий. За весь час тут не було ніколи ніякої вечірки для вшанування Шевченка; навіть не було ніде спомину про батька Тараса в нашому людяному місті. Город наш має тисяч з десять людності; тисяч до пяти по походженню українці. Свідомих українців тут жменька. Не диво після цього, що тут ніколи й небуває ні концертів, ні вечірок для вшанування Кобзаря. Інтелігенція, що тут живе більше належить до людей «з кокардою на лобі», що з давна не були прихильні до українства, а тепер бояться спомянути про його. Через це Шевченка тут знає дуже мало хто з міщан, та й довідатись про великого поета ніде. Іноді тільки в казенній чайній на читаннях для народу, що уряджуються тут що-два тижні «комитетом трезвости», д. Шкільний прочитає яку-небудь Шевченкову поему або що інше з його творів, а розказать людям, хто такий був Шевченко і що він зробив, – цього нікому і ніде. А ґрунт для цього є, бо слухачі в чайній найбільше цікавляться оцими українськими читаннями» [14].

Такий дозвіл було отримано лише через два роки [15]. За свідченням власного кореспондента: «Заходами місцевого українського громадянства одсвятковано в народній авдіторії роковини смерти Т. Г. Шевченка. Прочитано біографію поета, після чого були співи й декламація його творів. Вечір скінчився «Заповітом», який всі вислухали стоя. Збор призначено на пам'ятник поетові у Києві. Людей було повнісінько» [16].

Чигиринці долучилися і до формування фонду Б. Грінченка [17], підтримували українство в інших регіонах, зокрема у Львові [18].

Культурні зрушення в місті було важко впроваджувати. Дописувачі газет яскраво описували роботу бібліотек, перешкоди в їхній роботі, заборону театральних постановок. «Великий та багатий славою Чигирин тепер зовсім занепав. Українське життя в йому не визначається нічим. Тільки й того, що виписують сюди скільки номерів «Ради». Є тут і народня бібліотека. Торік бібліотека виписувала «Раду», «Літ.-Наук. Вістник», а сього року не виписує нічого українського. Чигиринці сидять на печі. Молодь думає тільки про гопаки та гулянки. Одно тільки і тішить око в Чигирині: хлопці й дівчата (біднота) гарно співають українських пісень. Як би хто узявся згуртувати співців, то був би добрий український хор...» [19].

В яких умовах відбувався культурний розвиток міста на початку ХХ ст.? «Глухий, покинутий цей город; він цілком живе своїми окремими інтересами: 18 верст від Дніпра і 35 від залізниці, хоч як, а стоять на перешкоді його комерційному процвітання. Але єсть надія: років через 3 має бути залізниця від ближчої ст. Фундуклеївка до самого Чигирина. За неї багато балачки, тільки чи не вилами це на воді писано, Українська книжка, часописи є тут в більш-менш потрібнім числі. Є і гурток любителів, які виставляють і українські п'єси. Ними в більшій мірі ніж російськими цікавиться все громадянство, а особливо селяне, як місцеві, так і з околиць сел. Зімою щонеділі відбуваються українські читання в чайній і слухачами теж більшість селян» [20].

Особливо докучала місцевим чигиринцям заборона театральних вистав на українську тематику: «Спить Чигирин мертвим сном, забутий Богом і людьми,... і невідомо, чи довго ще буде спати: Інтелігенція чигиринська, – це переважно чиновництво, без всяких вищих інтересів, ідеалів, енергії і т. и.; знає тільки горілку п'є, та в карти грає. Стали наближатись Різдвяні свята, кожний ждав чогось кращого, якоїсь корисної розваги, чогось вищого, від буденщини, але марні надії, бо чигиринський обиватель боїться й носа показати з печі. Є в Чигирині невеличкий гурток любителів української драматичної умілости, котрий хоч вряди-годи упоряджає спектаклі. І на ці свята думка була упорядити аж дві вистави; послали прохання до губернатора, та й почали готуватись. Та вже, мабуть, така нещаслива доля цих вистав, бо зразу не все було гаразд: річ в тім, що в любительських спектаклях брали участь з жіночого персоналу самі тільки учительки церковно-парафіяльних шкіл, тепер же повітовий наглядач, після останньої вистави влітку цього року, заборонив їм приймати участь в спектаклях. Та це ще можна було б поправити як небудь Коли перед Різдвом одержали звістку від губернатора, що вистави наші забороняються. Так загинула одна з найкорисніших розваг» [21].

Представники товариства «Просвіта» намагалися охопити своєю діяльністю всі категорії населення, проводили розважально-пізнавальні заходи. «...2 го січня, цього року, в народній чайній була впоряджена ялинка для дорослих. Дякуючи д. попечителеві чигиринської чайної, котрий немало праці доложив, ялинка пройшла чудово. Програма була зложена переважно з українських номерів. Читали оповідання Стороженка; декламували байки

Глібова, Руданського. Хор гарно проспівав кілька українських пісень. Виступали ще й солісти. В кінці всього були танці, в котрих брали участь всі охочі, не виключаючи й міщан та селян. Публіки, переважно міщан та селян, було повно, і ще багато бажаючих зосталось на вулиці, бо помешкання чайної не могло вмістити всіх охочих. Всі, хто тільки був на ялинці, zostались дуже задоволені, ...особливо всі дуже задоволені українськими номерами ялинки» [22].

Проводили такі заходи і для дітей: «Недавно в городі в городській школі був улаштований дитячий вечір. Діти були вдягнені в папірові костюми. Тут же на вечері пускали й ракети од яких зайнялась декорація і за малим не попеклися діти. Діти повтікали» [23].

Кожний допис містить свідчення, що заходи проводилися українською мовою, із залученням «українських номерів», а українські видання були цікаві не лише окремим підписникам, а й тогочасним бібліотекам.

Влада переслідувала свідомих українців – вчителів, лікарів, служителів культу. Причиною до цього ставало навіть «виписування українських газет»: «...проявам духовного життя у взагалі мертвому Чигирині немає місця. Українських часописів на гарматний вистріл не допускають до Чигиринського повіту. Хто ж осмілиться не послухать, той і не оббереться усяких неприємностей, аж до увільнення з посади. Свіжий приклад, це увільнення двох лікарів за виписування українських газет. В місцевій чайній попечительства про народню тверезість взімку провадяться недільні читання для дорослих. Читання ділилось на два відділи; руский та український; в українському відділі читали: син попечителя чайної П. Ш. та хвершал К. Люде з великою цікавістю ходили та слухали. Український відділ завели, щоб привабить слухачів на читання. І справді, завжди людей було повно в помешканні. Комусь це прийшлося не до вподоби, і український відділ заборонили в початку марта. Більше вже й читання не було, бо на слідує читання ніхто не прийшов. Через два тижні, після заборони українського відділу, у д. К. зробили трус; забрали все, що тільки нашли: «Раду», «Л.-Н. Вістник», «Світло», «Дніпрові Хвилі», штук 80 маленьких брошюр українських, листування, фотографічні картки і навіть польську граматику. Трус був 14-го марта... забраних річей не вертають... О. Зімніцький – наблюдатель церковних шкіл, та благочинний о. Радкевич заборонили учителям, батюшкам та дякам виписувати поступові газети, навіть їсти в неблагонадійних людей...» [24].

Яскравим прикладом переслідувань за «українство» була справа дякона із с. Мордва Д. Чигирика: «По доносу благочинного на дякона села Мордв, чигиринськ. пов., о. Чигирин вища єпархіальна київська власть постановила перевести о. Чигирика в найдальшу од с. Мордв парафію. О. Чигирика благочинний зхарактеризував як соц. демократа і мазепинця, що брав участь у визвольному рухові 1905–1906 р.р. і передплачував українські газети» [25], [26].

Цікавими є і відомості про підготовку до святкування 400-річчя від дня заснування Чигирин, вміщені в «Раді»: «В 1912 році Чигиринові сповняється 400 ліття його існування. В пам'ять цього у городі відкриють аж 4 нових двохкомплектних школи.

Чигиринське повітове земство по згоді з городом, засажує коло города участки землі сосною під дачі. В цьому році посажено уже 11 тисяч молодих дерев, на горі, де колись була фортеця українських козаків, а тепер лишилися тільки руїни. Окрім цього, в городі улаштовують сквер...» [27]. Інформацію про святкування зустрічаємо і у наступному дописі: «Сельськогосподарська виставка. Відкрилась виставка, в 12 годині 8 септєбря, молебствієм та промовама представників земства. Говорили про мету та значіння виставки і ще багато де чого говорили, та мало їх розуміли ті, до кого звертались промовці, як виявилось потім з розмов селян; бо говорили звичайно російською мовою, ще й латинські прислів'я вставляли (наприклад член земської управи д. Захар'євич). Наче перед ними стояли не селяне українці, а сама інтелігенція, та ще й не менше як з середньою освітою. Така вже звичка наших земських діячів, що прагнуть до праці на користь нашого селянина, на який вгодно мові будуть говорити, аби не українській – зрозумілій нашим селянам. Посеред виставки на двох високих стовпах висіла дошка з написом «400 летіє г. Чигирин», а внизу на червоному полотнищі прибиті бляшані: шабля, шапка, щит, стріли до лука і два дерев'яні списи; це повинно уявлять ту добу, в яку заснувався Чигирин. Був на цьому полотнищі ще напис «г. Чигирин основан Вишневецким Байда в 1512-м году». Оце все чим сучасний Чигирин підкреслив своє 400 ліття. Найкращий і найповніший був відділ по бжільництву, котрий улаштував земський інструктор добр.(одій) Вдовенко. ... не диво, що в цьому павільоні завжди було повно людей, інструктор з своїм помішником всім давали пояснення українською мовою. Скотарство було найбідніше: дві пари чумацьких волів, кілька штук коней, корова в телям та кілька свиней – от і увесь відділ. Відділ науково-статистичний був представлений добре: тут було всяке насіння, штучне удобрювання землі, колекції розвитку де-яких ворогів хлібороба, фотографії гарного скоту, діаграма подачі ветеринарної допомоги по чигиринському участку, карта чигиринського повіту з зазначенням, де є який земський заклад. Відділи полеводства та огородництва найбагатші були на селянські експонати: жито, пшениця, просо, овес, огірки і инше. Були ще відділи: по садівництву, закріпленню пісків та ярів, кустарний, сельсько-господарських машин і страховий. В кустарному відділі всі цікавились випалюванням узорів на дерев'яних полумисках, ножах то що д.(добродія) Чигрика, який користується українським орнаментом з старовинних рушників. Крім земських павільонів були ще й поміщицькі. В павільоні наслідників Терещенка представлено повно і гарно все його господарство: всяке зерно, овочі, машини, ліс і вироби з його, вози, санки і ин. Павільон А. Н. Безрадецького такий, як і Терещенка, тільки бідніший на експонати. Павільон місцевого вальцового млина А. Г. Безрадецького. В цьому павільоні був гарний малюнок середини млина,

де було видно всі ступені переробки зерна від засипки, аж до борошна, з написами, що і де з зерном робиться, зразки борошна на всіх ступенях обробки. При кожному відділі були книжки, звичайно, російські, і якимсь дивом попало 7 штук українських «Розмова про сільське хазяйство» Чикаленка.

Дні для виставки підпали празникові. Погода гарна, а людей на виставці було мало. Мабуть через те, що ця виставка була перша у нас.

...Смотрителєві місцевої 2-х класової школи виставка здалась небезпешною, бо назначив діжурних, щоб ходили по виставці та записували, хто буде з учеників там, і на другий день всіх винуватих зоставив без обіду в класі. Увечері на другий день виставки, 9-го сентября, приїзжі з м. Олександрівки аматори виставляли в казармі, що коло виставки, три руских водевілі. Грали так погано, що глядачі в кінці свистіли» [28].

Події революції 1905 р., ослаблення Російської імперії після програної війни на сході створили умови для розвитку українства – друку української преси, створення різноманітних організацій, що мали на меті розвиток національного руху, просвітництва (бібліотек, книгарень), проведення масових заходів. Ці тенденції та події знайшли відображення на сторінках української преси 1906–1913 рр. Зі сторінок газети «Рада» місцеві кореспонденти розповідали про події, що відбувалися в колишній гетьманській столиці, ділилися своїми спостереженнями, висловлювали надії на покращення культурного життя в місті.

Джерела та література:

1. Рада. – № 205. – 07.09.1908. – С. 3.
2. Рада. – № 57. – 19.11.1906. – С. 4.
3. Рада. – № 32. – 08.02.1908. – С. 4.
4. Рада. – № 258. – 11.11.1908. – С. 4.
5. Рада. – № 108. – 13.05.1911. – С. 4.
6. Рада. – № 84. – 13.04.1912. – С. 5.
7. Перепелиця А. І. Православні святині Чигиринщини / А. І. Перепелиця. – Черкаси : Вертикаль, 2019. – 220 с.
8. Рада. – № 33. – 11.02.1911. – С. 4.
9. Рада. – № 109. – 12.05.1913. – С. 5.
10. Рада. – № 158. – 14.08.1910. – С. 2.
11. Рада. – № 8. – 12.01.1911. – С. 2.
12. Рада. – № 108. – 13.05.1911. – С. 4.
13. Рада. – № 291. – 21.12.1912. – С. 3.
14. Рада. – № 66. – 21.03.1909. – С. 4.
15. Рада. – № 55. – 09.03.1911. – С. 3.
16. Рада. – № 73. – 31.03.1911. – С. 3.
17. Рада. – № 206. – 08.09.1912. – С. 5.
18. Рада. – № 158. – 14.08.1910. – С. 2.
19. Рада. – № 22. – 28.01.1910. – С. 3.
20. Рада. – № 150. – 05.07.1911. – С. 4.
21. Рада. – № 2. – 03.01.1912. – С. 4.

22. Рада. – № 10. – 13.01.1912. – С. 4.
23. Рада. – № 86. – 15.04.1912. – С. 2.
24. Рада. – № 158. – 12.07.1912. – С. 4.
25. Рада. – № 87. – 17.04.1912. – С. 3
26. Рада. – № 119. – 26.05.1912. – С. 4.
27. Рада. – № 85. – 14.04.1912. – С. 3.
28. Рада. – № 210. – 14.09.1912. – С. 4.

УДК 94:929](477)''19''

Тетяна КЛИМЕНКО,
*кандидат історичних наук, доцент,
директор Державного архіву Черкаської області*

ДОЛІ БОРЦІВ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ В ЧАСИ КАРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР

На долю наших земляків випало зазнати несправедливого нищення в найлютіший період каральних акцій. Без слідства й суду знищували безневинних людей. Слідчі функціонери діяли жорстоко й дико, знаючи про безкарність своїх злочинів. Їх лякали висока національна свідомість, непідкупний, щирий патріотизм, почуття людської гідності. Охоплені лютою заздрістю та дикою ненавистю, вони не мали, що протиставити цим високим моральним цінностям, окрім випробуваних методів: від залякування жорстоким покаранням – від 10- до 25-річного ув'язнення до фізичного знищення.

Серед розсекречених позасудових кримінальних справ переломного періоду історії СРСР, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області, певну увагу привертають до себе сфабриковані у 1920–1930-х рр. справи на військовослужбовців, діячів культури, мистецтва, працівників освіти, охорони здоров'я, пересічних громадян країни Рад, серед яких вирізняється постать Івана Дмитровича Капуловського – відомого військового діяча, щиро люблячого сина української землі, який до останнього свого подиху вірив у те, що настануть часи, коли Україна стане суверенною і незалежною державою. На превеликий жаль, в наш час його ім'я відоме вузьким колам істориків, і лише подекуди серед переліку прізвищ людей, які боролися за створення незалежної української держави, згадується його ім'я.

Про родину, дитинство та юність Івана Дмитровича майже нічого не відомо. В анкеті заарештованого зазначено лише про його народження у 1894 р. в с. Озірна Звенигородського району Київської губернії. Походив він із української селянської родини, і дитинство його пройшло в наймитах до 1914 р., коли він свідомо пішов захищати країну від іноземних інтервентів. Поступово, набувши військового досвіду, він стає помітною фігурою у військових колах. Після закінчення в 1922 р. Харківської школи «Червоних

старшин» І. Д. Капуловського призначають начальником цієї школи, в тому ж році переводять до керівного складу Московської військової школи «Постріл».

У 1924 р. він повернувся в Україну, де отримав призначення помічника командира 30-ї дивізії, яка розташовувалася в Дніпропетровську. Невдовзі, у 1925 р. він був призначений начальником повторних курсів при Харківській школі «Червоних старшин», згодом – командиром 23-ї стрілецької дивізії. В цей період він знайомиться з видатними українськими діячами – В. Затонським, О. Шумським, Ю. Тютюнником, М. Скрипником, Полозом, П. Любченком, Є. Коновальцем та бере активну участь у становленні молодого українського уряду. Саме в цей час за його ініціативою було створено при Київській кавалерійській школі український ескадрон, а при артилерійській школі – українську батарею.

Восени 1928 р. він був переведений в Москву на посаду заступника начальника командного управління робітничо-селянської Червоної армії, а у травні 1930 р., з метою набуття ґрунтовних військових знань, його було направлено, з групою командного складу управління, на піврічне навчання в німецький генеральний штаб. Того ж року, після повернення з Німеччини, І. Д. Капуловського було призначено начальником корпусу ВУЗів Центрального військового округу в Москві. Незадовго до арешту він був переведений в Україну, де займав командні посади командира дивізії та корпусу ВУЗів Київського військового округу.

Карколомне зростання його кар'єри обірвалося 1 жовтня 1937 р. І. Д. Капуловського було заарештовано і направлено під вартою до Київської тюрми. Марними виявилися сподівання І. Д. Капуловського щодо його непричетності до висунутих до нього звинувачень. В сухому тексті звинувачувального вироку констатувалося, що він: «є одним з керівників української антирадянської націоналістичної організації, яка готувала відторгнення України від СРСР; керував організацією повстанських кадрів для підготовки збройного повстання проти радянської влади і особисто створив в низці військових частин повстанські диверсійні групи; за дорученням центру антирадянської української націоналістичної організації вів переговори з представниками німецького рейхсверу і керівниками закордонних антирадянських організацій про надання озброєної підтримки українським націоналістам в боротьбі проти радянської влади; був зв'язаним з німецькою розвідкою, передавав останній шпійонські матеріали про стан обороноздатності СРСР; домовлявся з керівниками закордонних антирадянських організацій про організацію терористичних актів проти керівників ВКП/б/ та радянського уряду». Події настільки швидко розвивалися, що за десять днів після висунення І. Д. Капуловському звинувачувального висновку, наступного дня, 25 серпня 1938 р., Військова Колегія засудила його до смертної кари шляхом «розстрілу, з позбавленням всіх військових звань та конфіскацією майна», що було приведено до виконання того ж дня [1].

Доля видатного військового діяча І. Д. Капуловського є лише прикладом жахливого терору, який був вчинений у період режиму тоталітаризму серед командного складу армії, внаслідок чого було повністю знищено штаби Київського та Харківського військових округів. Удари по командному складу спричинили кадровий голод в армії.

29 квітня 1929 р. в застінках Черкаського ДПУ був розстріляний легендарний отаман Холодноярців, уродженець с. Боровиці Медведівського району Шевченківської округи, вчитель Шабеленської школи Яків Панасович Щириця (Мамай). Козачі сотні, очолювані Мамаєм, громили денікінців і «червоних грабіжників», доморощені бандитські зграї, відстоювали право народу на власну державу.

Коли борці за самостійну, національну, соборну державу Україну зазнали поразки, Яків Панасович Щириця подався до Катеринослава (нині Дніпро) і почав викладати українську мову та літературу у місцевому технікумі. Навесні 1929 р. вирішив навідатися додому. На Бужинській пристані, через зраду, він був заарештований. 1 квітня 1929 р. кримінальний відділ надзвичайної сесії Шевченківського окружного суду постановив: «Щирицю Якова Панасовича, 42 роки, письменного, з вищою освітою, українця, члена спілки «Робос», кандидата в члени ВКП(б) з 1926 р., члена, з 1919 р., партії есерів, в Червоній армії не служив, не судимого, походження – з селян, мешканця м. Дніропетровська Української республіки, вчителя технікуму, одруженого, у сім'ї п'ять душ, неімушого – розстріляти» [2].

Автор «Холодного Яру» Юрій Горліс-Горський зазначав: «Яків Панасович, ідучи на страту, сказав співкамерникам: «Доживете, привітайте від мене вільну Батьківщину. Для неї, невільної, я зробив, що зміг» [3].

Ідейного борця за волю, честь і незалежність свого народу тодішнє правосуддя і органи влади назвали «бандитом». Жорстоко переслідувалася не тільки його родина, але й усі ті, хто знав його, хто боровся з ним проти доморощених і прийшлих зайд.

Після розстрілу Я. П. Щириці всі свої сили чекісти кинули на пошук його спільників у боротьбі. Кількамісячні пошуки дали позитивні наслідки. Їм вдалося натрапити на слід його земляка, сотника холодноярців – Яценка Пантелеймона Васильовича, який працював лікарем у с. Ганівка Братського району Зінов'євської округи. Його було заарештовано і направлено в Черкаси.

З біографії, написаної власноруч Пантелеймоном Васильовичем Яценком, відомо, що він народився у 1895 р. в с. Тіньки Чигиринського повіту в селянській родині. Після закінчення церковно-приходської школи поступив у двохкласне училище в м. Чигирин, яке закінчив у 1910 р. У 1911 р. поступав в учительську семінарію, але не пройшов за конкурсом. У 1912 р. навчався на шестимісячних курсах в Уманському сільськогосподарському училищі, після закінчення яких протягом трьох місяців працював майстром у Чигиринському повіті, згодом, до 1913 р. – помічником учителя Тіньківської церковно-приходської школи. У травні 1914 р. склав іспити на звання учителя і до травня 1915 р. працював на цій

посаді, того ж року був мобілізований в запасний полк м. Феодосія, згодом направлений в Одеську школу прапорщиків, після закінчення якої, в 1916 р., направлений у 34-й піхотний полк м. Сімферополь, звідти в с. Осташково, у грудні – на Північний фронт. У грудні 1917 р. як учитель був демобілізований і у січні 1918 р. назначений завідуючим Бужанської школи. У січні 1920 р. для продовження навчання намагався виїхати в Київ, але на станції Бобринська йому не вдалося одержати перепустку, тому був змушений повернутися додому. Тоді ж він шукав будь-якої можливості вступити до лав борців за незалежність рідної країни. Свого часу, у 1918 р., він зустрівся у Смілі на конференції вчителів з Василем Чучупакою, патріотична розмова з яким справила на нього велике враження. У перших числах листопада 1920 р. П. Яценко вступив до педагогічного училища, а у квітні 1921 р. – до Київського медінституту, після закінчення якого працював лікарем у Зінов'євській, а згодом у Єлисаветградській лікарнях. Тоді ж він приєднався до групи Мамає. У жовтні 1928 р. був направлений завідуючим Ананівської амбулаторії, де і був заарештований. Під час допитів виявилось, що він був призначений Мамаєм сотником, в завдання якої, крім військових, додатково було покладено ще й вирішення господарських питань. До складу його сотні входило близько півсотні його односельців. Хоча він брав участь у боротьбі з німцями та повстанцями Свирида Коцура, однак справа Яценка, на пошук якого було витрачено майже рік, не клеїлася. Тому уповноважений ОДПУ був змушений визнати: «В процессе следствия по делу не собрано достаточно материалов для предания Яценко П. В. суду и собрать таковых не представляется возможным, а посему, постановил следственное дело по обвинению Яценко П. В. направить Шевченковскому окружному прокурору на прекращение». Прийняттю такого вироку послугувала катастрофічна нестача досвідчених лікарів в окрузі, проте репресивна машина вже почала свою дію, і постановою особливої наради при окрвідділі ОДПУ від 29 травня 1929 р. було винесено рішення про його виселення на Північ, але за протекцією впливових осіб та ж особлива нарада 26 липня 1930 р. постановила «справу закрити і Яценка Пантелеймона Васильовича з-під варті звільнити». 1 серпня 1930 р. він був звільнений, але без жодного рядка ні про амністію, ні про виправдання, тим більше вибачення, і лише у травні 1992 р. прокурором Черкаської області він був реабілітований [4].

Холодноярці були у центрі уваги і в період репресій кінця 30-х років. Зокрема, типовою є кримінальна справа на Петра Біду із с. Мельники Чиригинського повіту, який був заарештований 4 вересня 1937 р.

Із звинувачуваного висновку дізнаємося: «Біда Петро Пилипович, 1888 року народження, с. Мельники, Чигиринського району, українець, член колгоспу «Пятилетка», із куркулів, до і після революції – куркуль, безпартійний, розкуркулений, позбавлений права голосу, колишній політбандит банди Чучупаки. У 1927 р. за збройне пограбування був засуджений на 5 років концтаборів. У 1931 р. був під слідством за

антирадянську агітацію. Проліз в колгосп, де займався активною антирадянською роботою». У постанові засідання Трійки УНКВС по Київській області від 4 жовтня 1937 р. та акті про приведення у дію постанови констатувалось: «Обвиняється в том, что среди колхозников проводил контрреволюционную агитацию, распространяя провокационные слухи о предстоящей войне фашистских стран против СССР, поражении Советского Союза, установлении фашистского строя, при котором якобы жить станет легче, и возвращении имущества кулаков, выражал готовность в случае войны бороться против существующего строя. Проявлял террористические тенденции по отношению к активистам колхоза. Постановили: Беду П. Ф. – расстрелять. Лично принадлежащее ему имущество конфисковать. Приведено в исполнение 22.10.1937 г. в 1.00 часов» [5].

У передвоєнний період, саме після приєднання Західних областей до України, чекісти розгорнули активну роботу з пошуків колишніх активних учасників національно-визвольного руху 1917–1922 рр. Так, у 1940 р. був виявлений і одразу заарештований український політичний, військовий і громадський діяч, один із організаторів Вільного козацтва, полковник Вільного козацтва (з жовтня 1917 р.), повстанський отаман (з 1921 р.), драматург, підприємець, командир бойової дружини партії есерів Яків Михайлович Водяний, 1886 р. н., колишній мешканець м. Сміла. 10 лютого 1940 р. за вироком Військового трибуналу військ НКВС від 7 лютого того ж року він був розстріляний [6].

Так винищувалися борці за українську державність, які стали прикладом мужності, героїзму, самопожертви для наступних поколінь.

Тож, усвідомлюючи причини трагедії українського народу у ХХ ст., який втрачав свій добробут, духовність і мораль внаслідок страшних репресій, мусимо замислитися над тим, що сталося. І саме документи тих трагічних часів дають уявлення про функціонування нелюдської тоталітарної машини. Ця сторінка минулого вимагає свого дослідження і наповнення задля того, щоб не дозволити жити в невідомості, не знаючи своєї історії.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. Р-5625. – Оп.1. – Спр. 7919. – Арк. 1–28.
2. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 1–95.
3. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Київ–Львів–Дрогобич: Відродження, 2006. – С. 27.
4. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 1. – Спр. 1230. – Арк. 198–201.
5. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 1. – Спр. 6674. – Арк. 1–72.
6. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 1. – Спр. 3835. – Арк. 11.

УДК 908(477.46):2-9

*Денис СИЧ,
студент II курсу спеціальності «Філософія»
(освітня програма «політична філософія»)
Черкаського державного технологічного університету*

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КАМ'ЯНЦІ

У 1991 р. працівник Державного архіву Черкаської області Сергій Кривенко опублікував у журналі «Родовід» знайдену ним в архіві «Нову історію Кам'янської Свято-Покровської парахвії на Черкащині», написану в середині 20-х рр. ХХ ст. членом округової Церковної ради Іваном Паламаренком.

У цьому матеріалі йшлося про те, як у 1921 р. у Кам'янці створювалася покровська автокефальна українська парахвія. І про те, що після її створення єпископ Іван Павловський обрав її як свою катедру на всю Кременчуцьку губернію. З цього храму тоді почало лунати слово Боже на живій українській мові по всій Чигиринщині, Черкащині і навіть за Дніпром [1, 55–56].

У ті тяжкі часи Української революції та боротьби за українську державу в кам'янчан зародилася ідея створення самостійної церкви і відродження в ній старих українських традицій, що нищилися Москвою з 1686 р.

Ще відомо, що 16 серпня 1921 р. у м. Кам'янка Чигиринського повіту з ініціативи Головноуповноваженого Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) і голови Чигиринської повітової ради священника Івана Павловського радянська влада дозволила зібрати «окружний з'їзд духовенства та мирян» із метою висунення делегатів на Всеукраїнський церковний з'їзд у Києві, але з обов'язковою умовою «повідомити в ЧК».

На окружний з'їзд прибуло 144 делегати від 37 парафій із восьми волостей повіту. У доповіді, що відкривала з'їзд, «п. о. Павловський відповідає, що сучасний церковний рух ґрунтується цілком на релігійних підвалинах і веде боротьбу з самодержавним єпископатом, щоб зробити церкву народоправною, ніяких же політичних завдань цей рух не має». З'їзд ухвалив визнати ВПЦР «єдиним керівничим правомочним органом Церкви Української; перейти на українську мову богослужіння. Було обрано п'ять делегатів на Всеукраїнський церковний собор та п'ять членів постійної Повітової ради, яку очолив 54-річний священник з м. Кам'янка Григорій Миколайович Грушевський (троюрідний брат першого президента України Михайла Грушевського). З'їзд ухвалив: прийти на допомогу голодуючим братам-мешканцям Поволжя і декотрих місцевостей України [2].

Правда, вже в 30-40 рр. ХХ ст. священництво українське було репресоване і церкви українські закриті й заборонені.

Чергове відродження української церкви почалося в роки II світової війни. У червні 1942 р. в кіровоградській газеті «Українські вісті» № 82 у повідомленні «З церковного життя» священник Гагалій писав: «...В останній

час в зв'язку з діяльністю преосвященного єпископа Михаїла помітно пробудження і піднесення релігійного життя... З усіх округ їдуть священнослужителі і керівники церковного руху до преосвященного за поміччю і порадами... преосвящений Михаїл допомагає їм всім, чим може, висвячує для них священників і дияконів. Так було висвячено священників для Смілянщини, Кам'янського і інших округ» [3]. Це так було навіть при німцях, а при комуністах усе стало знову інакше...

Зокрема, голова виконкому Кам'янської районної ради розпорядився взагалі відібрати будинок, де знаходилася єдина в місті церква. Такі дані були наведені 13 листопада 1944 р. в інформації голови Кіровоградського облвиконкому Іщенка до столиці.

А ще більше вражають вчинки і дії тодішньої так званої кам'янської інтелігенції – педагогів. 27 вересня 1944 р. о 6 год. вечора працівники Кам'янського районного відділу народної освіти та деякі вчителі увірвалися до місцевої церкви, ногами перекинули престол, розламали царські ворота, супроводжуючи свої дії лайкою і «криками дикунів». Ці дії влади священник Шостаківський описав у доповідній на ім'я Кіровоградського єпископа. Про зміст листа дізналася обласна влада. Її реакція на події в Кам'янці була такою: «Рапорт брехливий і наповнений грубістю і образами на адресу радянської влади». Тож «поведінкою священника, а не представників влади, відразу зацікавилися «відповідні органи» [4].

Йшли роки і не стало давно української церкви в Кам'янці взагалі.

Та от уже аж в 1990 рр. з'явилася у нашому місті українська церква. У нас в Кам'янці отець Олексій Решетняк правдами і неправдами зумів із старого приміщення Миколаївської церкви, під виглядом реконструкції і ремонту, збудувати новий храм у центрі міста. Люди всяк старалися допомогти отцю Олексію, хто чим міг. Багато людей і багато керівників, а церкві українській, яка тільки спиналася на ноги, – де було гроші великі брати на будівництво? Це була така собі народна будова.

Отець Олексій був дуже гарною, розумною і хорошою людиною-патріотом. Церква і громада була Київського патріархату, тобто наша-українська. Однак, збудувавши українську церкву, він помер 19 лютого 1991 р. [5].

А в Кам'янці в ті роки почали робитися антиукраїнські справи. Не до утвердження всього українського йшлося, а навпаки, особливо те, що стосувалося безпосередньо церкви.

У неділю, 21 березня 1993 р., група громадян, підбурених священниками і прихильниками Російської Православної Церкви (РПЦ), розповсюджуючи провокаційні чутки, здійснила захоплення приміщення Кам'янської Свято-Миколаївської церкви, яка належала общині віруючих УПЦ Київської патріархії. Під час захоплення приміщення храму нападниками був принижений єпископ УПЦ Київської патріархії Нестор, до якого застосовувалася фізична сила, незважаючи навіть на те, що він мав похилий вік. У скарбника общини ці «віруючі» насильно відібрали ключі від скрині з церковним майном [6].

І з того часу в Кам'янці знову не стало нашої національної української церкви.

Мій дідусь, відомий у Черкаській області та за її межами громадський діяч, невтомний дослідник і популяризатор історії і духовних цінностей Черкащини, член Національної спілки журналістів України, член Національної спілки краєзнавців України Ветров Олександр Васильович багато років займається і вивченням історії церков. Тому у нього з'явилася ідея і непереможне бажання щось починати робити для того, щоб якось відродити у нас українську церкву. Він у той час працював старшим науковим співробітником Кам'янського історико-культурного заповідника. Треба було починати зі Слова, якось привертати увагу громадськості до цієї проблеми.

І він написав у районну газету «Трудова слава» статтю «Відроджувалась національна церква», яку 26 липня 2000 р. було опубліковано. У ній дідусь написав про те, як проходила українізація церкви в Кам'янці в 1921 р. [7].

Будучи якось у Черкасах, він зайшов до редакції газети «Місто» і розповів редактору Ігорю Чекаленку про те, як колись відбувалася в Кам'янці українізація церкви. Той записав у мого дідуся розгорнуте інтерв'ю і у газеті «Місто» № 5 за 1 лютого 2001 р. його опублікував під заголовком «Чи завжди смирення є благом?» [8]. Коли вийшла газета, дідусю виділили дві великі пачки газет і він їх у Кам'янці розповсюдив. З Чекаленком він був знайомий ще з президентських виборів, коли разом працювали в обласному штабі команди Євгена Марчука. Тоді ж мій дідусь близько познайомився і зійшовся з черкаськими керівниками української автокефальної церкви.

Навесні вони прислали в Кам'янку молодого священика отця Романа Піхура. Тяжко було, жити йому не було де, приходу ще не було...А ще й московська церква пускала чутки, що це «католицька церква», «самосвяти» тощо.

Але почали... Квартиру знайшли, допомагали і фінансово, і продуктами, і вже 4 травня 2001 р. провели установчі збори, щоб зареєструвати статут і громаду. Головував на зборах приїзжий отець Роман Піхур, а секретарював і складав протокол мій дідусь Олександр Васильович Ветров. На зборах він розповів людям про історію українізації церкви у Кам'янці у 1921 р. (у скороченому вигляді дідусь роздрукував її і розмножив) і запропонував відродити українську Покровську церкву в Кам'янці. На зборах написали протокол, а потім відвезли його у Черкаси реєструвати церковну громаду Покровської української автокефальної церкви в Кам'янці [9].

Так починалися перші кроки по відродження української церкви у провінційній Кам'янці в період Незалежності України, і я дуже пишаюся тим, що біля витоків цієї святої справи стояв мій дідусь – неординарна особистість, справжній українець, журналіст, публіцист, краєзнавець, фундатор системних краєзнавчих аналітичних досліджень на Кам'янщині, почесний краєзнавець України Олександр Васильович Ветров.

За вагомий особистий внесок у відродження української національної культури, активну культурно-просвітницьку діяльність Олександр Васильович Ветров 24 червня 2020 р. нагороджений почесною грамотою Черкаської обласної державної адміністрації і обласної ради та відповідним нагрудним знаком «За особливі заслуги перед Черкащиною» [10].

Джерела та література:

1. Паламаренко І. Нова історія Кам'янської Св. Покровської парахвії на Черкащині / Іван Паламаренко // Родовід. – 1991.
2. Ветров О. Родина Грушевських і Кам'янщина / Олександр Ветров // Трудова слава. – 2014. – № 73–74. – 10 і 14 жовтня.
3. Газета «Українські вісті». – 1942. – № 82, червень.
4. Документи і дослідження з архіву Ветрова О. В. м. Кам'янка.
5. Спогади Ветрова О. В. // Архів Ветрова О. В.
6. Трудова слава. – 1993. – № 30. – 10 квітня.
7. Ветров О. Відроджувалась українська церква / Олександр Ветров // Трудова слава. – 2000. – 26 листопада.
8. Чикаленко І. Чи завжди смирення є благом? / Ігор Чикаленко // Місто. – 2001. – № 5. – 1 лютого.
9. Протокол № 1 установчих зборів релігійної громади Кам'янської Свято-Покровської української автокефальної церкви. 04.05.2001 р. Копія. Архів Ветрова О. В.
10. Розпорядження голови Черкаської обласної державної адміністрації та голови Черкаської обласної ради № 386/259-р від 24.06.2020 року «Про нагородження Почесною грамотою Черкаської обласної державної адміністрації та обласної ради Ветрова Олександра Васильовича.

УДК 929:796](091)

Надія ЛОНСЬКА,
*колишній провідний спеціаліст
кафедри прикладної лінгвістики лінгвістичного факультету
Черкаського державного технологічного університету,
ветеран праці, жителька м. Черкаси*

СПОГАДИ ПРО ІВАНА ПІДДУБНОГО
(до 150-річчя від дня народження видатного українця)

Я, Лонська (Кишка) Надія Михайлівна, 04.08.1937 р. н., народилася в с. Кривоносівка нині Золотоніського району Черкаської області.

Мій батько, Кишка Михайло Дмитрович, 1906 р. н., народився в цьому ж селі, але в 1930-ті роки був виселений на Донбас і з мамою Параскою

Лаврентіївною жив у місті Краматорськ, де важко працював. Потім повернувся в рідне село, де лишилась його старенька мама. Працював, помер у віці 64 роки.

Іван Піддубний був батькові троюрідним братом (може і ближче – не пам'ятаю). Знаю, що вони підтримували зв'язки – родичалися. Спогадів у мене лишилось мало. Я після 9-го класу поїхала у м. Кіровоград, де закінчила школу, і в рідне село більше не повернулась.

Збереглись у пам'яті окремі розповіді батька, а в ті часи, як відомо, мало про що можна було розповідати. Батько розповідав, що Іван Максимович любив Україну, мову, відмовлявся від пропозицій Москви, був простим, підтримував зв'язки з родичами. Розповідав батько, це мені більш запам'яталося, що Іван Піддубний запрошував його на змагання, поєдинки, який він був сильний, добрий, розмовляв тільки українською мовою. А той випадок, що в паспорті росіянами написано прізвище Поддубний закреслив і виправив на Піддубний, запав мені в душу. А чому? Бо і наше прізвище писали, як кому здумається: у Д. І. Яворницького: Самійло Кошка, Кишка, Кішка, Костка, Кушка... У Михайла Старицького: Ян Кишка (рос.) (так і в моїй метриці), – воєвода – в 50-х рр. XVII ст. був великим Литовським гетьманом.

Ще розповідав батько, як він запрягав коней (автобусного сполучення ще не було) і з мамою і молодшою сестрою їздили на батьківщину Івана Піддубного, свого родича, в села Красенівку і Богодухівку на храмові свята, згадували його.

Нижче подаю написану мною Посвяту І. М. Піддубному до 150-річчя від дня його народження, яке будемо відзначати у 2021 р.:

*Тернисті гони випали Івану,
Він їх пройшов достойно у житті,
Тяжку стежю послало йому небо,
З козацьким духом він по ній ішов.
Нащадкам нашим
Ним гордиться треба,
Цей дух усім нам треба зберегти.
Бо народився він, може, і «під дубом»,
Але у славній Україні.
Був достойним сином не за силою,
А за славою безсмертною.
Дух відійшов, зів'яли дужі крила,
Козацький дух зберіг він назавжди.
Горджусь тим, що у рідні нашій
Були такі богатирі-козаки.
А ми, його рідня, пишаємося ним, славимо його.
Любимо, пам'ятаємо. Вічна пам'ять. 28.10.2020 р.*

Анатолій ЩЕРБАНЬ,
доктор культурології, кандидат історичних наук,
завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії культури

Анатолій ШОСТОПАЛ,
історик-краєзнавець, викладач
Черкаської дитячої школи мистецтв

ПОЗАШТАТНИЙ СПІВРОБІТНИК ЧЕРКАСЬКОГО ОКРМУЗЕЮ МИХАЙЛО ДЯЧЕНКО І ЧЕРКАЩИНА

Михайло Михайлович Дяченко, український художник та ілюстратор, учасник першої (1911 р.) та другої (1913 р.) виставок українських художників у Києві, Всеросійського з'їзду художників у Петербурзі (1911 р.) лишив помітний слід у дослідженні українського гончарства та архітектури, підготував перший український навчальний посібник з орнаментознавства (на жаль, не опублікований). До останнього часу про нього майже нічого не писалось в наукових публікаціях, тому він досі мало відомий сучасним науковцям. Лише впродовж останніх років інформація про науковий і мистецький доробок поступово оприлюднюється [4-8].

Михайло Дяченко народився 2 жовтня 1882 р. в с. Бурти Канівського повіту Київської губернії (нині – Шполянський район Черкаської області). В одній з автобіографій він свідчив, що в родині селянина. Віднайдений метричний запис підтверджує це, – батько Михайла Михайло Семенович у ньому значиться як мліївський селянин-власник. Однак в іншій автобіографії йдеться про те, що батько Михайла був дрібним службовцем у цукроварні та по економіях Смиренка. Це не дивно, адже містечко Мліїв з округою в середині ХІХ ст. завдяки діяльності торгово-промислової компанії «Брати Яхненки і Смиренко» перетворилося на потужний економічний центр. Самі вихідці з селянського середовища, засновники компанії давали роботу багатьом місцевим хліборобам. Таким був і Михайло Семенович Дяченко. Проте на час народження сина Михайла фірма-роботодавець приходила в занепад. Коли припинив роботу цукровий завод і Михайло Семенович Дяченко помер (1886 чи 1887 року), мати Харитина Яківна (18.10.1863 р. н.), яка була донькою місцевого вчителя, вирішивши дати синові гарну освіту, вирушила до Києва, де була змушена наймитувати, допоки він 1902 р. закінчив Київську реальну школу.

Назва «Київська реальна школа» згадується і в інших біографіях М. М. Дяченка. Однак закладу з назвою «Київська реальна школа» на той час у Києві не існувало, зате діяли два реальні училища. Тому вважаємо, що саме одне з них і закінчив Михайло, після чого півтора роки був студентом

Київського політехнікуму. Потім розпочався насичений період біографії. Закінчивши навчання в Кам'янець-Подільських рисувальних класах (1907–1908 рр.), де одночасно працював художником-педагогом (до 1909 р.), він брав активну участь в художньому житті України: ілюстрував твори Т. Шевченка, М. Підгірянки, дитячі книжки для видавництв «Криниця», «Книгозбірня», «Вернигора», «Дзвін», малював портрети діячів української культури [7], 1913 р. завідував земським відділом Київської виставки. За проукраїнські погляди («крайні взляди» на тогочасну ситуацію) 1915 р. був відданий під «гласний надзор» поліції.

1920 року Михайло Дяченко разом з дружиною, Марією Казимирівною, та донькою Оксаною (11.04.1919 р. н.), тікаючи від скрути та голоду, що панували в Києві, повернувся на малу Батьківщину. З 1920 по 1921 рік він працював вчителем у Буртнянській трудшколі. Тоді в нього народилася друга донька, Лариса (18.11.1920 р. н.). Маючи активну життєву позицію, з 1920 р. Дяченко вступив у профспілку Робос Шевченківського округу.

1921 року родина Дяченків переїхала до м. Черкаси, де Михайло Михайлович розпочав працювати вчителем малювання в школі № 4. Однак, маючи незначне педагогічне навантаження, робив і в 1 та 2-й Черкаських трудошколах. З 1925 р., коли народився син Світозар (13 жовтня), почав працю на посадах викладача малювання та креслення в Черкаській єврейській професійно-технічній, механічній школі, «курсах металістів» та торгово-промисловій школі. Маючи невеликі заробітки (наприклад, у Черкаській торгово-промисловій школі працював 2 години на тиждень, за що отримував лише 7 крб 50 коп.), він читав курс лекцій з лікнепу [10, 8].

В цей час, за доби НЕПу, на теренах УСРР почалося відродження економічного та культурного життя. Зокрема, провідний тогочасний дослідник українського мистецтва та організатор наукової роботи Данило Щербаківський, маючи амбітні плани з розвитку українського музейництва, почав діяти у двох напрямках. Перший – виховання нового покоління дослідників. Другий – залучення до вивчення цікавих йому тем представників старшого покоління ентузіастів. Досить часто залучені до роботи особи вибирали для студіювання пам'ятки, локалізовані неподалік від місця народження чи перебування. Важливим у вивченні українського народного мистецтва колом наближених до Щербаківського осіб став 1925 рік. Цього року почався і новий період у творчій біографії Михайла Дяченка. Після понад десятилітнього публікаційного затишшя він опублікував статті «Малярство і культурно-освітня робота на селі» та «Шевченко мистець – маляр» [2], включився в експедиційну діяльність, яка широко розгорталася в Україні на базі музеїв за ґрунтовного наукового супроводу ВУАНу.

Дяченко працював від двох закладів.

Перший – Черкаський округовий музей, очолений Дмитром Бочковим, котрий почав діяти з травня 1918 р. Попри те, що приміщення музею було невеликим, у 1920-ті роки в ньому було три відділи. Серед них –

етнографічний, в якому експонувалися речі чумацького та селянського побуту, колекція писанок, зразки виробів місцевих гончарів. До збирання останніх і був залучений Михайло Дяченко. Виконуючи завдання Черкаського округового музею як позаштатний науковий співробітник, він обстежив кілька гончарних осередків на Черкащині (Сунки, Суботів, Івківці, Полуднівку та Голоківку). Сталася цікава ситуація. Як писала газета «Робітничо-селянське око» за 19 вересня 1925 р. (с. 4) (щиро дякуємо досліднику історії Черкащини з Києва Роману Захарченку за підказку щодо цієї статті): «13-го вересня в Черкаському Округовім Музеї відбулася музейна нарада, на котрій художник-академік Дяченко зробив доклад про гончарно-кустарну промисловість на Черкащині. Тов. Дяченко зробив обслідування кустарів в с. Сунках, Івківцях, Суботіві, Полуднівці і Голоківцях; з цих сел доставлено більш 100 експонатів (зряддя виробництва та матеріали в сировині і в обробленому вигляді). З цих експонатів зараз зроблена виставка в аудиторії музею. Обслідування було зроблено з метою виявлення становища кустарно-гончарного виробництва края та соціального стана кустарів. В часи перебування тов. Петровського в Черкасах 22-VI–25 р. в книзці посетітелей Всеукраїнський староста написав: «посетил Окружной музей. Мало выпукли экспонаты, ископаемые, природа касающиеся Черкащины. Мало помещение. Музей одно из самых выдающихся средств просвещения – ему надо всячески помогать – особенно в изучении истории. Г. Петровский». Т. Петровский пробув в музеї коло часу – й зробив подарунок музею 300 карб., на які гроші й робиться обслідування кустарної промисловости Черкащини для відкриття при музеї виробничого відділу» [3, с. 4].

Другий – Українська академія наук. Як кореспондент Етнографічної комісії УАНу Михайло Дяченко збирав фольклор регіону і впродовж другої половини 1925 р. надіслав його до комісії. На той час Комісія мала в кореспондентській мережі значну кількість подібних кореспондентів, котрі допомагали проводити досліди у всеукраїнському масштабі, «з'ясовувати, як поширено те чи інше фольклорне явище в тій чи іншій місцевості, фіксувати за допомогою місцевих дослідників факти, що їх важко спостерігати сторонній особі».

Тобто сфера зацікавлень Михайла Дяченка в пореволюційний час розширилася в бік дослідження гончарства, архітектурних і культових пам'яток. Очевидно, цьому сприяла наявність спеціальної освіти й те, що при Кам'янець-Подільських рисувальних класах діяло гончарне відділення. Портрете – вплив і замовлення від Данила Щербаківського, який мав орнаментознавчо-культово-архітектурні інтереси. Зокрема, 1926 р. Данило Щербаківський зустрічався з Дяченком, а коли відійшов у вічність, Михайло Михайлович у розпачі писав Федору Ернсту «... я надсилав Данилові Михайловичу малюнки будівель і будівельних деталей по Черкасам та близьким до Черкас селам ... Я певен був, що Данило Михайлович використає все надіслане». 1926 року Михайло Дяченко знову почав фіксувати архітектурні споруди, внаслідок залучення Мистецьким відділом ВУАКу до

студіювання пам'яток, пов'язаних з «містечковим будівництвом», у рамках долучення до праці цієї структури «місцевого вчительства». Саме тоді вся призначена Археологічному відділу ВУАК на дослідження сума (бо він отримав окреме фінансування від Укрнауки) була передана Мистецькому відділу. Таким чином останній здобув кошти на здійснення експедицій.

1926 року Михайло Дяченко зробив 90 замальовок, найбільше – будівель Черкас, зокрема синагоги (побудована бл. 1850 р.), будинків «кол. Лисака (бл. 1870–1875 рр.)» (споруда, зведена як прибутковий будинок підприємців Ф. І. Лисака та М. Ф. Гаркавенка, нині – Черкаська музична школа № 1 ім. М. В. Лисенка) та Пікусова (бл. 1860 р.), «причілок столітньої хати по Заводській вулиці, 39», браму до старовірської церкви та старовірської каплички. Також він малював деталі архітектурних споруд: оздоби ганків і веранд, «навершники» на стовпах і оздоби над «фіртками», «лиштви на брамах», вікнах, «коники на клунях та повітках», «головки поперечних планок на воротах і клямки на фіртках», «дашки над вхідними дверима», ворота, православні та єврейські надгробки. Лише по кілька малюнків зроблено в селах Черкащини. «Листви вікон, коники на клунях та повітках», хати, замальовані в с. Леськи та Змагайлівка, зразки вікон і вітряк – в с. Леськи, ворота – в Змагайлівці та Червоній Слободі, піч – в селах Бурти і Сунки.

Поки що віднайдено лише зображення синагоги в Черкасах. Це два малюнки олівцем на папері, створені 1926 р., один із них підписаний конкретною датою – 2 грудня. Нині вони зберігаються в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного [6, с. 166–167].

Дослідження на Черкащині планувалося продовжити і наступного, 1927 р., у план роботи Михайла Дяченка на який, за пропозицією Черкаського Окрмузею, було внесено дослідження синагоги в м. Златопілля та «гончарства на Шевченківщині» (нині Черкаська та Кіровоградська області), на що він отримав Відкриті листи. Однак через «несприятливі», «незалежні» обставини ця робота не була здійснена. Причини нереалізації задуманого криються в супротиві «Політосвіти Шевченківщини», шлейф якої потягнувся за Михайлом Дяченком на Прилуччину, куди він переїхав на початку весни 1927 р. До речі, важким ударом для нього стала смерть Данила Щербаківського, надсилаючи якому малюнки, М. Дяченко сподівався, що його «праця не пропаде дурно» [6, с. 168].

Намагання дослідити названі пам'ятки було реалізовано лише наступного року, після видачі Українським комітетом охорони пам'яток культури Упрнауки нових Відкритих листів на дослідження Златопільської дерев'яної синагоги та «гончарських виробів на території Шевченківщини». Звіт про вивчення першої пам'ятки поки що віднайти не вдалося. Другий же – віднайдено і написано на його основі наукову статтю [4].

Упродовж 1927–1929 рр. Михайло Дяченко перебував спочатку в с. Дігтярі Прилуцького повіту, викладаючи і завідуючи музеєм у місцевій ткацькій профшколі [8]. Потім у Полтаві, короткий час завідуючи місцевою

ткацькою школою. Останні знайдені нами відомості про Михайла Дяченка, що відносяться до початку 1930-х рр., також пов'язані з Черкащиною. У квітні 1930 р. мистецьким відділом ВУАКУ М. Дяченку було видано Відкриті листи на дослідження пам'яток культової архітектури на Шевченківщині, а 1931 р. в проекті видавничого плану Українського комітету охорони пам'яток культури значилася публікація його брошури про Суботівську церкву Богдана Хмельницького [5, с. 71], яка, очевидно через сумнозвісні події початку 1930-х рр., пов'язані зі згортанням українізації та хвилею репресивних заходів щодо українського народу, не була реалізованою.

Таким чином, уродженець Черкащини, художник Михайло Дяченко плідно працював у сфері вивчення гончарства та архітектури Черкащини упродовж другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Будучи позаштатним співробітником Черкаського окрмузею, незважаючи на складні умови життя, пов'язані з необхідністю заробляння грошей для утримання родини з п'яти осіб, він був одним із фундаторів його етнографічної колекції. 2022 року виповниться 140 років з дня народження мистця-дослідника. Сподіваємося, що 2 жовтня земляки вшанують його пам'ять.

Джерела та література:

1. Бочков Д. Curriculum vitae Дяченка, Михайла Михайловича, позаштатного співробітника Черкаського Окрмузею / Дмитро Бочков // Життєписи дослідників археології та мистецтва. – 1929. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд ВУАК. – Спр.32. – Арк. 3.
2. Дяченко М. Шевченко мистець – маляр / М. Дяченко // Шлях революції. – 1925. – № 27. – 10 березня. – С. 4.
3. Робітничо-селянське око. – 1925. – № 8. – 19 вересня. – С. 4.
4. Щербань А. Гончарство села Цвітне за матеріалами дослідження Михайла Дяченка 1928 року / А. Щербань // Народна творчість та етнологія. – 2018. – № 5. – С. 113–118.
5. Щербань А. Л. Михайло Дяченко – невідомий пам'ятокзнавець 1920-х – початку 1930-х років / А. Л. Щербань // Шості Зарембівські читання. – К. : Центр пам'ятокзнавства НАН України і УТОПШ, 2017. – С. 68–71.
6. Щербань А. Архітектурні замальовки Михайла Дяченка / А. Щербань, Є. Котляр // Народознавчі зошити. – 2020. – № 1 (151). – С. 165–176.
7. Щербань А. Л. «Київський» період (1909–1919 рр.) творчості художника Михайла Михайловича Дяченка / А. Л. Щербань // Музейні читання пам'яті М. Біляшівського : наук. зб. V наук.-практ. конф., (м. Київ, 4-5 листоп. 2019 р.) (у друці).
8. Щербань А. Л. Дігтярівська ткацька профшкола в 1926–1929 роках / А. Л. Щербань // Сумська старовина. – 2020 (у друці).
9. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. Р-211. Черкаська торгово-промислова школа. – Оп.1. – Спр. 29. Особисті справи співробітників, свідоцтва про освіту. – Арк. 18–20.
10. ДАЧО. – Ф. Р-211. – Оп. 1. – Спр. 3. Відомості на виплату з/п співробітникам 1925–1926. – Арк. 8.

УДК 94(477)+316.4.063.7

*Ірина МІРОШНИК,
старша наукова співробітниця сектору новітньої історії
науково-дослідного відділу історії краю
Черкаського обласного краєзнавчого музею*

ОБЛИЧЧЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» НА ЧЕРКАЩИНІ: САМУЇЛ АБРАМОВИЧ

У фокусі досліджень репресій 1937–1938 рр., в першу чергу, висвітлюються їх жертви – ті, чії долі зламані сфальсифікованими вироками. Однак були також люди по той бік каральної системи, які проводили жорстокі допити, підробляли свідчення та страчували засуджених. Для всебічного висвітлення теми масових репресій важливо звертати увагу також на останніх, адже саме завдяки їхній діяльності ця репресивна система могла існувати.

Щоправда, виконавці «Великого терору» часто ставали його жертвами, як то є Самуїл Мойсеевич Абрамович – начальник, а згодом ув'язнений Уманської в'язниці. «Уманська справа» проти нього та інших працівників уманського НКВС отримала значний резонанс.

Самуїл Мойсеевич Абрамович народився 1903 р. в м. Харків в єврейській родині шевця-кустаря. Цей факт є достатньо показовим, адже всі керівні посади в Умані періоду «Великого терору» займали люди, які були сюди відправлені з інших регіонів.

Із характеристики Самуїла Абрамовича, долученої до матеріалів кримінальної справи, помітно, що він змінив багато професій, проте його життя ще з підліткового віку так чи інакше було пов'язано з органами державної безпеки СРСР [9, арк. 49].

Коли в середині 1930-х рр. терор в СРСР почав набирати обертів, такі люди, як Абрамович, що мали бойовий досвід на боці Червоної армії та гарно володіли зброєю, були потрібні саме як частина репресивного апарату. Тому не випадково, що з 1934 р. і до моменту свого арешту Самуїл Абрамович працював начальником різних в'язниць. Спочатку Вінницької, звідки його було звільнено через наступний інцидент: «возвращаясь с вечеринки, явился на территорию тюрьмы и произвел ложную тревогу охраны и всего надзирательного состава. В казарме поднял всю команду на ноги и ругался по их адресу...заставлял всех надзирателей раздеваться и ложиться спать, снова одеваться, строится и так несколько раз. Поведение Абрамовича возмутило весь аппарат» [9, арк. 50]. Хоча його й усунули з посади начальника в'язниці м. Вінниця, але перевели на аналогічну в м. Проскурів (нині – Хмельницький), де він дозволяв в'язням виходити без охорони із в'язниці по особистих справах, беручи за це плату.

Можна припустити, що саме догани, винесені на попередніх місцях роботи, привели Самуїла Абрамовича до роботи в Уманській в'язниці, де він почав працювати з 1937 р. Примітно, що саме з цього року також почала діяти міжрайонна оперативно-слідча група (далі – слідча група), яка поширювала свої повноваження на 12 районів [1, с. 42]. Внаслідок «активної» діяльності вищезазначеної групи, на початок 1938 р. в уманській в'язниці, розрахованій на 400 осіб, утримувалося 2500 [8, арк. 341].

З самого початку вступу на посаду Самуїл Абрамович був призначений начальником команди, яка проводила виконання смертних вироків. Виконання такої роботи він вважав «партійною справою» [8, арк. 336].

Серед учасників команди, що виконувала вироки, кількість якої в різний час варіювалася від 10 до 12 осіб, побутувала думка, що їхня робота надзвичайно складна і вони повинні отримувати за неї гідну компенсацію. Щоб заохотити працівників до роботи, Абрамович звернувся до начальника групи Соломона Борисова з питанням про розподіл речей та цінностей розстріляних серед працівників команди, і з Києва дали дозвіл це робити [6, арк. 44].

Виконання вироків відбувалося в надзвичайній конспірації: лише в нічний час і без зачитування вироків. Навпаки – засудженим до смертної кари повідомляли, що їх будуть етапувати, тому їм повертали всі гроші та цінності [4, арк. 46]. Насправді ж, засуджених (в середньому по 40 осіб) на трьох машинах привозили з в'язниці до будівлі Уманського НКВС. Тут керівник слідчої групи проводив ідентифікацію осіб в'язнів, після чого їх по одному заводили до підвалу, заявляючи, що зараз вони йтимуть до лазні. Засуджені віддавали всі свої речі та цінності, роздягалися до спідньої білизни, після чого їх заводили в сусідню кімнату і там розстрілювали. Звісно, деякі засуджені чинили опір. Так, один із арештованих намагався вибити в Абрамовича револьвер і вивихнув йому ліву руку [3, арк. 21].

Зі слів Абрамовича, за одну ніч в середньому збиралося до 300 руб. [6, арк. 47], проте інколи арештованим видавали суми до 1000 руб. Начальник в'язниці стверджував, що розподіляв кошти порівну, а певну суму відкладала для загальних потреб. Так, одного вечора Самуїл Абрамович підійшов до слідчого Щербини, дав йому 50 рублів і заявив: «Сегодня будет много заключенных по отношению к которым будет произведено исполнение приговоров, и после работы парни захотят перекусить, купишь им что-нибудь» [8, арк. 338]. Ця цитата свідчить про те, що виконання вироків сприймалось як буденність не лише керівником групи, а й усіма учасниками розстрілів. Все ж, левову долю майна та грошей начальник в'язниці забирав собі, при обшуку в нього було знайдено 42 485 руб., а шофер Зудін заявив, що кожної ночі, після виконання вироків, відвозив до квартири Абрамовича 2-3 мішки одягу [7, арк. 299].

Такі виконавці вироків, як начальник уманської в'язниці, не відчували навіть почуття солідарності відносно інших працівників НКВС. Чим ще можна пояснити те, що Абрамович забрав собі коверкотове пальто розстріляного ним начальника Монастирищенського райвідділку НКВС Саблая і вже на наступний день його одягнув [5, арк. 229]?

Під час повторного слідства також були оприлюднені факти, що свідчать про потужне використання Самуїлом Абрамовичем адміністративного ресурсу. Начальник охорони уманської в'язниці Михайло Галузинський дав свідчення на суді щодо господарської діяльності. Зокрема стало відомо, що Абрамович відправляв затриманих на різні роботи в Уманський сільськогосподарський інститут, звідки ті неодноразово втікали, а сам начальник в'язниці отримував за це вино цілими бочками, великі партії овочів та фруктів, залишки яких було знайдено при обшуку підвалу його квартири. Також на користь Абрамовича працювали в'язні, які володіли різними ремеслами: робили для нього меблі, шили одяг, а в'язень-кравець навіть приходив знімати мірки додому [8, арк. 123].

Не соромився Абрамович також користуватися іншими можливостями, які давала йому посада. Так, він дав розпорядження виготовити для потреб в'язниці фаєтон, але в результаті забрав його собі, хоча в нього вже була машина «Газ - А», яку він отримав, обмінявши на мотоцикл «Harley-Davidson». Машина, на думку начальника в'язниці, власне і стала причиною його арешту. Коли Абрамовича випустили під підписку про невиїзд 2 січня 1939 р., він написав набагато більше скарг про конфіскацію машини (вони складають весь 7-й том кримінальної справи), ніж про виселення його дружини та дітей зі службової квартири, яка знаходилася на території в'язниці [9, арк. 75].

Проте не всі колишні колеги виступили зі свідченнями про Абрамовича. Наприклад, Олександр Томін, який деякий час був начальником Уманської МРОСГ, навпаки, захищав його. Він стверджував, що використання речей засуджених є нормою, і коли він утримувався в Лук'янівській в'язниці, то бачив багато наглядців, одягнених в драпові шинелі, йому в камері сказали, що ці шинелі належали розстріляним вищим чинам. Також Томін заявив «Я уверен в том, что если бы Абрамович эту работу выполнял в Киеве, то получил бы орден, а здесь он попал в склоку, за что его посадили» [8, арк. 347].

На обох судових засіданнях Військового трибуналу Абрамович не визнавав себе винним по більшості звинувачень, епізодично визнавав мародерство, але всю провину перекладав на начальників Уманської слідчої групи. Перший суд Військового трибуналу 13 травня 1940 р. визнав Самуїла Абрамовича винним у присвоєнні коштів арештованих та їх одягу і засудив до трьох років виправно-трудова таборів. Після касації від прокурора вирок зробили суворішим – шість років виправно-трудова таборів без позбавлення виборчих прав [7, арк. 455]. Покарання відбував в Архангельській області, звідки був мобілізований на війну.

Друга світова внесла корективи у відбування покарання фігурантами «Уманської справи». Самуїл Абрамович пішов на фронт 2 січня 1943 р. шофером 252-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону, служив на Білоруському фронті, мав звання сержанта. 1944 р. Абрамович отримав медаль «За бойові заслуги». Вже на завершальному етапі війни брав участь у боях на

території Східної Пруссії: «с-т Абрамович на своїй боевой машині ввремя доставил пушки на боевые позиции. В результате была отражена контратака противника, пехота продвинулась вперед. На этой же машине Абрамович полностью своевременно доставлял боеприпасы на огневые позиции, так же под огнем эвакуировал тяжело раненых артогнем противника». За це наказом від 6 квітня 1945 р. Самуїл Абрамович нагороджений орденом «Червоної Зірки» [1].

Війна перетворила Абрамовича з ката на героя, але він прагнув повної реабілітації і 15 січня 1959 р. подав прохання про реабілітацію, в якій йому відмовили [8, арк. 486].

Самуїл Абрамович – типовий приклад, як роль особи в історії може змінюватися залежно від зміни історичних подій. Аналізуючи його біографію та діяльність, ми можемо побачити портрет типового ЧКіста-НКВСівця, який вважав виконання смертних вироків «партійною справою» і мав на своїх руках кров тисяч невинних людей. Абрамович не лише був виконавцем рішень «найдемократичнішої в світі Конституції», а ще й намагався отримати користь з цього.

На відміну від звичайних людей, Військовий трибунал був достатньо лояльним до колишнього начальника Уманської в'язниці та його колег, і, незважаючи на факти мародерства, катувань, згвалтувань та перевищення службових повноважень, він отримав не найсуворіший вирок, навіть не позбувшись виборчих прав. «Уманська справа» тривалий час була засекреченою і все, що могли дізнатися дослідники про постать Самуїла Абрамовича, – це те, що він рядовий герой війни, який не викликає особливої зацікавленості. Лише через понад півстоліття ми можемо відкрито говорити про його злочини на підтвердження того, що у «Великого терору» є людське обличчя.

Джерела та література:

1. Абрамович Самуил Мойсеевич. Картотека награжденных [Электронный ресурс] // «Память народа 1941–1945». – Режим доступа : https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_kartoteka1009096513/?static_hash=61001fb6a2a1996e717c3a1355b61689
2. Бажан О. Вертикаль терору: діяльність уманської міжрайонної оперативно-слідчої групи НКВС у 1937–1938 роках / О. Бажан // Наукові записки НаУКМА. – 2016. – Т. 182. Історичні науки.
3. ГДА СБУ. – Спр. 38195. – Т. 1. – 301 арк.
4. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 2. – 239 арк.
5. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 3. – 150 арк.
6. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 4. – 248 арк.
7. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 5. – 207 арк.
8. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 6. – 366 арк.
9. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 7. – 138 арк.
10. ГДА СБУ. – Спр.38195. – Т. 8. – 30 арк.

УДК 7.06

Ігор СОЛОДОВНИКОВ,
*завідувач відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України*

Лариса ГОНЧАР,
*головний судовий експерт відділу досліджень
у сфері інформаційних технологій Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ЧЕРКАЩИНИ 50–70 рр. ХХ ст. У ТВОРЧОСТІ СІЛЬСЬКОГО ФОТОХУДОЖНИКА ІВАНА ЛИТВИНА

Поява фотографії – визначна подія у розвитку світового суспільства. Завдяки значним відкриттям у сфері фізики, хімії, оптики та механіки вдалося винайти науковий фотографічний метод для фіксації подій реального світу. Найголовніші функції фотозображення – це інформативна, документальна та розповідна.

В Україні фотографія з'явилася приблизно в 40-х роках ХІХ ст., коли почали приїздити іноземні фотографи. У 1867 р. в Києві відбулася перша фотовиставка. Вже наприкінці 1890-х років відкрилися фотостудії професіоналів в Одесі, Харкові, Полтаві та інших великих містах. Лише у Києві до 1914 р. працювало близько 70 комерційних фотографів. На початку ХХ ст. починається масштабний розвиток української фотографії. Окрім звичайної побутової зйомки портрету та пейзажу, з'явилися паростки документальної та наукової фотографії. Прорив у розвитку фотографії – це поява перших портативних фотоапаратів, поява фотоплівки, ефективних джерел штучного освітлення, стрімкий розвиток промислового виробництва фототоварів тощо. В цей час змінюється підхід до фотографування, на зміну утилітарній (фіксації об'єктів і явищ) приходять естетична, художня функція, яка націлена на відтворення краси світу, здатна передавати почуття людей і навіть фотографа. Популярним різновидом фотопродукції стають листівки, з'являються фотозображення у газетах.

Золотий вік української фотографії припав на кінець ХІХ – початок ХХ ст. Це був час створення широкої мережі професійних фотоустанов, фотооб'єднань фотоаматорів, перших паростків фотожурналістики, підйому випуску фотолітератури, розгортання системи фотоосвіти, перших досліджень у галузі наукової фотографії, розширення виставкової діяльності, перших кроків фотовиробництва, створення системи фототоргівлі.

Українські фотографи відповідали світовому рівню, про що яскраво свідчать численні нагороди на європейських виставках. Киянин М. Петров та

львів'янин Х. Миколяш як найкращі фотомайстри світу увійшли до «Світової історії фотографії», виданої у 1984 р. в США.

У 1913 р. О. Барнак – інженер-конструктор німецької фірми Е. Лейца – виготовив перший прототип малоформатного фотоапарата, названий згодом «Пра-Лейка». У 1925 р. було виготовлено першу партію (1000 шт.) малоформатних фотоапаратів «Leica I» з фокальним затвором, витягами від 1/20 до 1/500 с і об'єктивом «Ельмакс 3,5/50». Завдяки точності виготовлення, оригінальному компоунуванню ця камера відкрила новий етап у розвитку фотосправи. У 1934 р. копію «Leica II» почали виробляти в Харкові на заводі імені Фелікса Едмундовича Дзержинського (згодом Харківський машинобудівний завод «ФЕД»). Після Другої світової війни технічна документація на фотоапарат передана на Красногорський механічний завод.

З 1948 р. в Красногорську розпочато виробництво фотоапаратів – практично точної копії першого «ФЕДа». Перші красногорські фотоапарати мали назву «ФЕД» з логотипом КМЗ, до 1949 р. – «ФЕД», з 1950 р. – «Зоркий». Саме модель фотоапарату «Зоркий» стає першим широко розповсюдженим та популярним фотоапаратом, який відкрив нову епоху в історії фотографії.

Чому фотографія стає масштабно популярною? Мабуть, тому що кожна визначна подія швидко плине, перетворюється на минуле і зникає, стає історією, але факт подій залишається на фотозображенні. Матеріальний відбиток явища, створений людиною на папері, стає доступним кожному, а процес відтворення реального світу заворожує своєю магичністю та загадковістю. Велика популярність цього жанру пояснюється тим, що фотографія як новий вид мистецтва починає приваблювати, зацікавлювати, викликати позитивні емоції та слугує документальним збереженням образів людей. Хвилюючі відчуття причетності до подій, відтворення незабутньої реальності – все це змушує людей знову і знову продовжувати знімати та отримувати від цього задоволення. Для вдалого вибору сюжету фотограф обирає композиційний простір, ракурс зйомки, розставляє акценти, словом, створює картину зображення.

У період 50-70 рр. ХХ ст. майже у кожному селі з'являються фотографі-аматори, які створюють неповторні зображення. На своїх світлинах вони документально фіксують селянський побут, народні традиції, звичаї, матеріальну й духовну культуру в умовах політичних трансформацій, поєднаних з міською міщанською культурою. Це миті з повсякденного життя людей, які виокремлені з низки подій у суспільстві оком фотографа. Соціальні проблеми говорять за себе вустах фотографії. Фотографія входить у сільську культуру, стає її невід'ємною частиною, вона займає гідне місце серед основних видів українського народного мистецтва як народна ікона, народна картина, вишивка, гончарство, різьблення, художнє ткацтво, золотарство та інше. Досліджуючи українську сільську фотографію, потрібно враховувати її жанрову специфіку.

Черкащина завжди славилася своїми митцями: письменниками, поетами, художниками, скульпторами – неординарними особистостями. Нещодавно, у

2017 р. було знайдено фотоархів одного з представників української сільської фотографії – Литвина Івана Антоновича.

Литвин Іван Антонович народився 28 квітня 1924 р. у селі Грушківка у сім'ї селянина. Закінчив семирічну школу. У 1942 р. під час Другої світової війни був вивезений до Німеччини на сільськогосподарські роботи, перебував у нацистських концентраційних таборах. У 1945 р., після звільнення американськими військами табору, повернувся у село. У 1947 р. навчався у школі народного декоративно-прикладного мистецтва, яку заснував народний майстер Макар Муха (український художник, заслужений майстер народної творчості) у с. Михайлівка. Під час навчання засвоїв основи малюнка, живопису, композиції, скульптури, кераміки та декоративно-прикладного мистецтва. З 1946 по 1970 рр. працював у селі на посаді бібліотекаря. Увесь час плідно займався фотографією Любив живопис, створював скульптурні композиції (обеліск у с. Грушківка, пам'ятник солдату у с. Косари). У 1962 р. познайомився з поетом Василем Симоненком, з яким зав'язалися дружні стосунки. З 1970 р. працював художником-оформлювачем у м. Кам'янка. 11 лютого 1987 р. помер. Похований у рідному селі.

Іван Литвин мав талант не тільки до фотографування, а й до малювання, ліплення, декоративно-прикладного мистецтва, такі творчі люди є генераторами культурних і духовних цінностей українського народу.

Неймовірно спадщину своїх робіт залишив цей фотохудожник. (Знайдені негативи за допомогою відповідного обладнання переведено у цифровий формат типу JPEG). Збірка робіт фотомайстра є унікальною не тільки за своїм змістом, а й за кількістю зроблених світлин. Важко на сьогоднішній день назвати ім'я українського сільського фотографа, який працював у період 50-70 рр. ХХ ст. на території Центральної України та створив більш як 5000 фотозображень. До нас надійшла велика кількість давніх фотографій, які є неоціненним інформаційним джерелом для досліджень у різних галузях науки та культури.

Що ж відрізняє цього майстра від інших фотографів, які працювали в цей період? Важливим є те, що сам автор був художником, мав початкову художню освіту, тому і рівень деяких його робіт високохудожній за змістом. Крім того, І. А. Литвин вмів бачити те, чого не помічають інші. Це, звісно, художнє бачення реальної дійсності, однією зі складових якого є творча уява, що викликає естетичні емоції у глядача, тому йдеться не просто про творче мислення, а й творчу фантазію. Його майстерність полягає у вмінні передавати за допомогою обмежених засобів та візуальних образів свої почуття, настрої та ділитися переживаннями. Іноді у майстра виходить це підсвідомо, коли він вдало знаходить композицію, максимальну виразність, що розкриває зміст зображення та перетворює знімок на художній твір. А завдяки добротній конструкції камера «Зоркий-2» дала змогу отримувати якісні на той час знімки.

Пропонуючи різні інтерпретації, Іван Литвин дає можливість кожному глядачеві домислити сюжет по-своєму. При цьому глядач не втрачає інтересу в

процесі «розгадування» прихованого змісту, де авторові вдається балансувати між надмірною простотою, на межі примітивності, і химерністю, яка майже незрозуміла. Слід відзначити, що його фотографії позитивно сприймаються на емоційному рівні, не залишають нас байдужими. Емоційне сприйняття, мабуть, найважливіше, воно виникає практично моментально, тому часто, навіть не вдивляючись у зображення, глядач формує попередню думку про нього. Критерії дуже прості: подобається – не подобається чи залишає байдужим. А ще фотохудожник вмів взаємодіє з моделлю, вдало обирає освітлення, правильний ракурс, позу, фон, майстерно komponує кадр у відповідному форматі.

Литвин І. А. працював у багатьох жанрах фотографії: портрет, автопортрет, вулична, архітектурна, весільна, документальна, пейзажна, побутова, жанрова та художня фотографія.

Особливе місце серед фотографій збірки займає тема весільних обрядів. Цікаві фотозображення оповідають про українські традиції: сватання, заручини, дівич-вечір, випікання короваю, викуп нареченої, покривання нареченої та весілля. Цю частину колекції можна вважати найвагомішою і найціннішою. Обряд сватання представлений цікавою серією фотографій, які розповідають нам про українські традиції. Світлина демонструють неймовірно колоритні образи сватів, старостів, які запрошують, веселяться, жартують, співають пісні, танцюють, грають на музичних інструментах, домовляються про оглядини і заручини, обговорюють деталі весілля, частують, пригощають, носять хліб, беруть участь у щедрому застіллі. Цікаво виглядають заручини – обрядове закріплення згоди на шлюб. На фотозображеннях ми бачимо зустріч наречених, покладання ними рук на хліб, зустріч сватів з батьками нареченої, перев'язування старостів, дарування хустинок, полотна чи сорочок, урочисте батьківське благословення, поклоніння батькам, обмін подарунками, обдаровування наречених, обмін перснями, отримання атрибутів заручин: наречений – барвінкову квітку, наречена – червону стрічку чи квітку.

На світлинах відображено обряд дівич-вечора, який влаштовували напередодні весілля як символ прощання з вільним дівочим життям. Ця низка робіт пов'язана з молодіжними вечорами, які проводилися окремо в оселях молодої та молодого. Тоді завивали соснове чи ялинкове деревце, яке молодий з друзями рубали у лісі. Гільце – символ незайманості, краси та молодості, символ світового дерева, що виявляє зв'язок із міфами про створення світу та збереження роду. Цей обряд старовинний, пов'язаний з язичницьким звичаєм вступати в шлюб із окремими деревами. Дівчата оздоблювали його стрічками, квітами та букетиками колосків, виготовлених під час барвінкових свят. Разом із цим виготовляли маленьку квітку або вінки на голови наречених, завивали барвінкові корони для нареченої-княгині, потім одягали вінки, розплітали косу, прикрашали молоду і молодого, посипали їх житом та йшли запрошувати рідню і сусідів на весілля. Головним весільним хлібом був коровай, який виготовлявся з дотриманням певного сценарію, тому він присутній майже на всіх весільних фотозображеннях. Коровай пов'язували з обожнюванням сонця

(він обов'язково повинен бути круглої форми), культом вогню та домашнього вогнища (печі, в якій він випікався), а також культами води. Бгання короваю – один із найпоширеніших весільних обрядів, який символізував освячення громадою новоствореної родини. Українці пекли багато видів весільного хліба: коровай, дивень, теремок, гільце, лежень, полюбовники, шишки, гуски, калачики, кожен з яких виконував специфічну обрядову функцію. Кожен із весільних хлібів мав своє призначення: з паляницею йшли свататися, з шишками та калачем запрошували на весілля, голубки та гуски дарували коровайницям. Коровай – окраса весільного столу як символ достатку й щастя, а наприкінці весілля його розподіляли між усіма присутніми.

Не менш захоплюючими виглядають світлини весільних торгів з викупу нареченої, ритуали розподілу весільного хліба, покривання нареченої. Важливим є те, що ці обряди мають невеликі регіональні відмінності, притаманні певній місцевості, зміст яких зберігся на світлинах.

Художник передав особливу атмосферу духовності нашого народу у своїй серії фотографій, присвячених зимовим святкам. Це особливий період, пов'язаний із традиціями землеробства та вшанування померлих. Українці колядували, щедрували, співали ритуальних пісень-побажань господарям осель та їхнім родинам.

Одне з найголовніших місць у своїй творчості майстер відводить саме зображенню людини. Надзвичайно ваговою і цікавою є збірка фотопортретів. Це індивідуальні та групові фотопортрети селян, фотографії родин, дітей, а також окремі сцени з сільського життя, де портретне зображення посідає головну роль. Не залишає байдужою серія портретів ветеранів Другої світової війни, яка вражає своєю художньою глибиною. Це напружені психологічні образи людей, які пройшли війну, тяжкий життєвий шлях. Зокрема слід відзначити портрети розвідника Арсенія Глигала, офіцера-артилериста Миколи Пономаренка, військового фельдшера Марії Пономаренко.

Приваблюють портрети дітей, які Іван Литвин виконав з великою любов'ю, де кожний дитячий образ виглядає по-своєму, цікаво та неповторно. Це портрети дівчат в українському вбранні: портрет Катерини, портрет Ольги, Наталки, Олени та інші.

Фотографії побутового жанру дають уяву про життя селян у далекі 50-70-і роки: це і праця на полі під час сільськогосподарських робіт, на току, на тваринницькому комплексі, виступи народних самодіяльних колективів, шкільне життя, спортивні змагання, проводи в армію, різноманітні гулянки, відзначення святкових подій, культурне життя, пов'язане з переглядом кінофільмів, відвідуванням бібліотек, проведенням мітингів, парадів, поховань, поминок, та інше. У документальній зйомці фотомайстер досягає найвищої майстерності. Загострене відчуття динамічної зміни явищ, вміння зафіксувати головне, композиційна досконалість у поєднанні з психологічною напругою роблять ці сюжети неймовірними за змістом.

Відкрита фотографічна спадщина Івана Литвина є надбанням художньої культури нашої держави, її народу. Фотолітопис відкриває втрачену сторінку з

життя українського осередку Центральної України та документально засвідчує, що сільська фотографія – це частина української традиційної культури. Він позначений жанровим розмаїттям, багатством сюжетів, мистецьким баченням автора та індивідуальними технологіями виготовлення фотозображень.

Джерела та література:

1. Грушицька І. Б. Розвиток фотографії в Україні (1839 – І пол. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / І. Б. Грушицька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 285–291. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_41_53
2. Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця 19–20 ст. / М. П. Бабак, О. С. Найден, В. К. Борисенко та ін. – 2014. – 720 с.
3. Золотий вік української фотографії. Олександр ТРАЧУН, історик вітчизняної та зарубіжної фотографії [Електронний ресурс] // Перше екскурсійне бюро. – Режим доступу : <http://primetour.ua/uk/company/articles/1.html> (дата звернення: 16.01.2020).

УДК 94(477.46) «16-20»

Леся ГОРЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук*

*Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України*

А. СТАСЬ,

студентка Черкаської медичної академії

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОГЛЯДУ
ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЮРІЯ МАРИНОВСЬКОГО «ЧЕРКАСЬКА МИНУВШИНА.
ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРИ НА ТЕРЕНІ СУЧАСНОЇ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО 1917 РОКУ»**

Завжди історіографія вивчала наукову діяльність та спадщину відомих учених-істориків, оскільки це сприяло усвідомленню ролі і відповідальності вченого перед наукою. Актуальною проблемою сучасної історіографії, на думку авторок, є дослідження творчого шляху та формування наукових пріоритетів Юрія Мариновського – видатного вченого історика-краєзнавця, журналіста.

Ім'я Ю. Мариновського є досить відомим широкому науковому загалу дослідників-краєзнавців історії Черкаського краю, істориків-релігієзнавців, археографів, архівістів, джерелознавців. Він належить до елітних науковців, покликаних зміцнювати і розвивати науку. Звісно, статті Ю. Мариновського друкували й відомі історико-літературні часописи («Український історичний

журнал», «Архіви України» тощо), коло поширення яких усе ж було обмеженим, а матеріали його, що завжди містили новинки (знахідки джерел, забуте або незнане ім'я з минулого, новий погляд на відому проблему), були цікавіші для фахівців, аніж для пересічного (тим паче випадкового) читача.

Зовсім інша ситуація нині – пересічний читач усе більше цікавиться минулими часами. Ю. Мариновський не працював у стилі описової історії. Його праці, на думку сучасного читача, переобтяжені численними бібліографічними примітками та поясненнями. Дійсно, бібліографія і вичерпна інформація про джерела, їх публікації та різноманіття оцінок в історіографії є свого роду візитною карткою вченого. В суто наукових його працях такі примітки перевищують за обсягом сам текст (наприклад, «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року», «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року», «Гулаки на правобережжі Дніпра: родовід і власність правобережних Гулаків з Артема. Матеріали до біографії роду»). Це змушує нас на самому початку пояснити: таким є стиль творчості вченого.

Ю. Мариновський орієнтувався на колеґ та усталену норму: всі авторські твердження та наведена інформація мають бути удокументовані, обґрунтовані та заадресовані; автор має показати, що він знає всі джерела і літературу з теми. В такому разі пересічний читач має право вибору: або спробувати розібратися в науковому стилі вченого та бібліографії, або ж читати власне текст-пояснення.

Його основні надруковані праці: «Мотронинський Троїцький монастир» [1], «Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки» [2], «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року» [3], «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року» [4], «Гулаки на правобережжі Дніпра: родовід і власність правобережних Гулаків з Артема. Матеріали до біографії роду» [5] тощо.

Життя Ю. Мариновського, людини талановитої, надзвичайно працездатної і чесної, є відображенням суворої долі української інтелігенції. Народжена для інтелектуальної творчості, вона, проте, всі свої сили віддала за фізичне існування, так і не використавши багатьох своїх можливостей. Ю. Мариновський – інвалід першої групи, оскільки отримав тяжку травму хребта під час навчання в Донецькому вищому військовому політичному училищі. У 1977 р. заочно закінчив історичний факультет Полтавського педагогічного інституту, а в 1998 р. став лауреатом обласної літературно-красназавчої премії імені М. Максимовича. Останні роки, на превеликий жаль, він тяжко хворів, більше не працював й 30 березня 2020 р. пішов із життя [6; 159].

Надзвичайна роль Ю. Мариновського полягає в тому, що він увів у науковий обіг низку архівних документів, надавши їм докладні коментарі та примітки.

Одним із перших досліджень вченого є «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року»,

яке становить першу книгу. Ця книга присвячена православним монастирям нашого краю: розглядаються різні аспекти заснування та функціонування обителів. Хронологічні рамки дослідження: 1671–1917 рр.

Варто зазначити, що більшість досліджень з цієї теми ґрунтувалися на історико-статистичних матеріалах дослідників ХІХ ст. [7]. Ю. Мариновський зазначав, що «явна зацікавленість досить невеличкою частиною джерел знецінює значний пласт історичного знання» [5; 11]. Це породжує кон'юнктурний підхід до теми й однобокість дослідження.

Найважливішим для дослідника Ю. Мариновського стало використання всієї доступної документальної бази, щоб «показати монастирське буття з різних сторін» [3; 14]. Як наголошував автор, не всі документи «рівноцінні за джерелознавчою та науковою значимістю, за своєю інформаційністю» [3; 15], проте навіть незначні документальні шматочки у майбутньому зможуть заповнити цілий історичний пласт.

У збірку увійшло 36 документів – це гетьманські універсали, магнатські фундуши на монастирське володіння, офіційне листування, купчі, дарчі, духовні, звіти, присяги, відомості тощо. Звичайно, що найбільш цінними є універсали гетьманів П. Дорошенка, І. Мазепи, князя Я. Яблоновського (док. № 1-4, 11), якими надавалися або підтверджувалися права на володіння тим чи іншим обителям. Ряд документів констатують факти масового відпуску поміщиками своїх кріпаків до монастирів «в послушенство» [3; 62, 68].

У розділі названої праці «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року» дослідник зазначає, що в нашому краї тільки офіційно функціонуючих православних монастирів налічувалося близько трьох десятків [3; 17].

На думку вченого, більшість православних монастирів нашого краю засновано в другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст. [3; 18]. Автор припускає, що причиною виникнення обителів були колонізаційні рухи на Пороссі, в Потяємині і на Посуллі після Люблінської унії 1569 р. Ю. Мариновський дійшов висновку, що всі обителі створювалися у важкодоступних місцях, тому суворі умови життя стали причиною появи в цьому регіоні тільки чоловічих монастирів, винятком був лише Чигиринський Свято-Троїцький жіночий монастир.

Історик Ю. Мариновський проаналізував економічний стан монастирів нашого краю. Порівняно з київськими обителями, черкаські монастирі не мали значних прибутків, ані великих володінь з приписними селянами. Основою їх існування були земля та інші угіддя, майно, що одержували від різних, у тому числі й впливових осіб.

Про копітку роботу історика Ю. Мариновського по виявленню і подальшій обробці документів, що стосуються власності монастирів, свідчать представлені у праці докладні коментарі та примітки. Вчений порівнює земельні володіння монастирів Черкащини з маєтками великих латифундистів, і це виражається у співвідношенні 1 : 20 [3; 20–21].

Дослідник Ю. Мариновський детально зупинився на співвідношенні понять «монастир» і «культура», зазначаючи: «Монастирі не були в прямому розумінні осередками культури та наукової думки. Для таких тверджень є всі підстави: віддаленість від державних, релігійних і культурно-національних центрів, обмаль коштів, тяжкі умови існування тощо. Але в кожній обителі існувала невеличка бібліотека в 200–400 томів, в тому числі і якась кількість рукописних книжок та стародруків» [3; 22, 148, 165]. Практично по кожному монастирю нашого краю вченим Ю. Мариновським знайдено відомості про функціонування училища, школи, майстерні [3; 23].

Треба зазначити, що саме ретельна праця над коментарями та примітками є визначальною рисою і основою науково-дослідницької діяльності Ю. Мариновського. Для нього важливою є тільки історична правда. Кожний документ він ретельно аналізує, звіряє з фактами інших документів. Дослідник Ю. Мариновський ніколи не вдавався до підміни понять, фактів, якщо не знаходив матеріали для заповнення «білої плями», він про це чесно говорив.

Отже, подана історико-краєзнавча розвідка про православні монастирі Черкащини зазначеного періоду є концептуально автентичною з додержанням хронологічного принципу подання матеріалів, тобто вводить у науковий обіг нові відомості з історії Черкащини з докладним їх коментуванням. Ця збірка має тематичний характер і є дослідженням про заснування і функціонування православних обителей нашого краю. Ю. Мариновський робить чіткі висновки щодо кількості, розмірів, розташування в регіоні, класності (штатний чи заштатний), якості і джерела отримання угідь. Дослідник дав детальну характеристику економічному життю монастирів, не обійшов питання благодійництва та милосердя, незважаючи на великі матеріальні та духовні спустошення (остання третина XVIII ст.).

На думку авторів, це дослідження є попереднім, «... і воно не є остаточним закриттям досить цікавого тематичного напрямку, а, навпаки, – ставить багато питань, ... в порушеній проблемі про дослідження історії монастирів на Черкащині є напрямки, які вимагають глибокого вивчення» [3; 24]. Так, період останньої третини XVIII ст. був часом великих економічних труднощів, занепаду православних монастирів. Він досі не узагальнений в наукових дослідках і чекає свого вивчення. На жаль, із джерел мало відомо про духовну діяльність православних осередків, ченців-подвижників.

Джерела та література:

1. Мариновський Ю. Ю. Мотронинський Троїцький монастир / Ю. Мариновський. – Черкаси, 1990. – 104 с.
2. Мариновський Ю. Ю. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки / Ю. Мариновський // Український археографічний щорічник. – К. : Наук. думка, 1993. – Нова серія, вип. 2. – Т. 5. – С. 68–91.
3. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина. – Книга 1. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року / Ю. Мариновський. – Черкаси, 1997. – 208 с.

4. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина. – Книга 2. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року / Ю. Мариновський. – Черкаси, 2002. – 480 с.
5. Мариновський Ю. Ю. Гулаки на правобережжі Дніпра: родовід і власність правобережних Гулаків з Артема. Матеріали до біографії роду / Ю. Мариновський // Альманах Батьківщина – 2012. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 512 с.
6. Горенко Л. М. Історико-документальне дослідження Юрія Мариновського «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року» / Л. М. Горенко, С. М. Косяк, І. Г. Боева. // Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки. – 2020. – Число 32. – С. 158–164.
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – К., 1864. – С. 665; Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи, полный список / Л. И. Денисов. – М. : изд. Ступина А. Д., 1908; Зверинский В. В. Монастыри по штатам 1964, 1968, 1975 гг. / В. В. Зверинский. – СПб. : Безобразов, 1892; В-нов А. Памятная книжка Киевской епархии / А. В-нов, В. Антонов. – К., 1882. – С. 97; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви / П. Строев. – СПб. : Балашев, 1877.

УДК 821(477.46)''06/.09(092)Юрик

*Людмила ТУРЕНКО,
головний зберігач фондів
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

**«ЩЕДРИЙ КОЛОС ХАЙ ДОБРОМ ВИРОСТА»
(деякі аспекти з життя і творчості поета-гумориста Пилипа Юрика)**

*Стороно надтясминська моя!
Чигирине, Кам'янку і Сміло!
Сивая Історія Твоя
У полках Богданових шуміла,
Серцем Україну обігріла.*

Ці слова належать нашому земляку, поету, гумористу Пилипу Сергійовичу Юрику, творчість якого мало відома в Україні та й кам'янському району Черкаської області. Пилип Юрик – автор численних творів гумористичного і сатиричного спрямування, позначених гострим відчуттям сумних і радісних сторінок нашої історії. Його твори є в районній бібліотеці, у фондах і в науковій бібліотеці Кам'янського державного історико-культурного заповідника. Саме тому з метою ознайомлення з даром Пилипа Юрика і є мій нароблений матеріал про його життя і творчість.

Народився Пилип Сергійович Юрик в с. Баландене Кам'янського району Черкаської області 1 грудня 1956 р. в родині колгоспника. Крім нього, в сім'ї було ще двоє братів і сестра, Пилип Сергійович найменший.

*Я пам'ятаю білолицю
Хатину батьківську мою,
Дубовий зруб тієї криниці,
З якої досі воду п'ю.*

Навчався автор в Баландянській середній школі, але після дев'яти класів вступає до Звенигородського сільськогосподарського технікуму. В 1975 р. здобув професію агронома та освоїв програму середньої школи, навчаючись у Звенигородській вечірній школі, яку закінчив у 1974 р. Після закінчення технікуму працював обліковцем у рільничій бригаді, а після армії – агрономом. Та на цьому не зупинився. Щоб підвищити свій професійний рівень, вступив до Дніпропетровського сільськогосподарського інституту.

Спробував писати гуморески ще в школі, десь в п'ятому класі. В основному це були пародії на пісні того часу, а серйозно почав писати, навчаючись на першому курсі технікуму в 1971 році. Першим критиком і редактором був старший брат Віктор. Поет не тільки писав твори, але й сам їх читав. Після закінчення технікуму, навчаючись в інституті, почав робити спроби на журналістській стизі. Все ж опанувати журналістську професію зумів після навчання в Київській ВПШ, після закінчення якої повністю переходить на журналістську діяльність. Перші його друковані твори з'явилися ще в 1978 році в районній газеті «Радянське життя» смт. Томаківка, що на Дніпропетровщині, а згодом і в обласних, всеукраїнських виданнях, таких як «Сільські вісті», «Голос України», «Літературна Україна», колективних збірках, журналах «Перець», «Вітчизна», «Дніпро», в альманахах «Веселий курінь», «Весела Січ» та в канадському «Всесміх». За свої сатирико-гумористичні твори Пилип Юрик був удостоєний багатьох відзнак. Так він став лауреатом премії журналу «Перець» та міністерства культури України «Автора! Автора!», конкурсів «Весела Січ» (1997, 1998, 2000, 2001, 2005 рр.), всеукраїнських літературних премій ім. Степана Руданського (1999), Степана Олійника (2007), Василя Юхимовича (2012). Нагороджений золотою медаллю української журналістики (2012) та кубком. Він являється членом Національних спілок письменників і журналістів України. Про нього добре відгукувалися багато відомих письменників, поетів, журналістів. Серед них і наші земляки: Д. А. Кононенко, який в «Кримській світлиці», Сімферополь 1999 р. № 75-76 опублікував статтю «Пилип з конопель», а в 1995 році журналісти газети «Трудова слава», М. Задоя в газеті «Голос кам'янщини» № 2 помістив статтю про земляка під назвою «Яничара не зробили з мене». В 1993 році Пилип Сергійович видав першу свою збірку поезій «Пісня волі». На сьогодні їх уже десять. Перші книжки поета містять лірику, віршовану публіцистику, чимало поезій присвячено хліборобам. В 1998, 2001, 2006, 2014 роках вийшли гумористично-сатиричні збірки «Даремний переляк», «П'ятнадцята премія», «Де ти вештаєшся», «Осляче тріо», до яких увійшли гуморески, байки та сатиричні вірші автора, а також зібраний ним фольклор епохи соціалізму та будівництва комунізму, а також бувальщини, деякі з них

автобіографічного характеру. Особливістю творчості поета є написання байок, які часто завершуються влучною мораллюю.

В 2003 році автор видав збірку під назвою «Тільки Сталін на стіні», яку присвятив світлій пам'яті своїй мамі Марфі Павлівні, яка пережила голодомор і в 1933 році поховала померлих двох молодших братів, свою маму і вітчима. Зібраний і впорядкований, Пилипом Сергійовичем, матеріал має значну історично-пізнавальну тематику. Він багато працює над вивченням історії рідного краю, з цією метою цікавиться праслов'янською історією. Про це говорить переклад поета книги з російської «Сказання про стародавні минувшини руські», які тісно пов'язані з відомою Велесовою книгою, і є зібранням усних народних переказів, які оповідають про ті часи, а часом і про більш давні події.

Хочеться коротко сказати ще про одну збірку Пилипа Юрика – збірка пісень «Калина хортицька», яку присвятив своєму старшому брату Віктору, який загинув у автокатастрофі у квітні 2012 року. Саме йому Пилип Сергійович завдячує в тому, що він наблизив його до мистецтва поезії. «...тому в моїх творчих здобутках як літератора є і частка його праці, його серця» – говорить поет.

*Наша пісня щира – із сердець народу –
Котиться луною аж за небокрай.
Ми із вами «браття» козацького роду!
Боже наш єдиний, нам натхнення дай...*

Нині Пилип Сергійович Юрик працює в газеті «Запорізька Січ» відповідальним за висвітлення соціально-економічних тем, але свого часу працюючи кореспондентом, зумів запровадити цікаві сторінки під такими назвами: «Січовий майдан», «Кресало», «Світлиця», «Слово» – де публіцист активно обстоює право українців на рідну мову. Гнівню засуджує і піддає критиці тих, хто не дає розвиватися українській мові.

*І у свято врочисте,
І в туманні дні
Ти – джерельна, чиста
Ти як мати мені.*

Думаю, що талант Пилипа Сергійовича Юрика розвиватиметься. І ще не одна збірка здивує нас своїм влучним, гострим словом, пісенною лірикою, закоханістю у свій народ, у свою Батьківщину. І ми отримаємо в подарунок ще не одну збірку його творів, яка вразить нас своїм змістом.

*Розправить крила мій народ
І стане гордим птахом.
Вставай же брате і підводь
Україну із праху!*

Джерела та література:

1. Газета «Трудова слава» № 53, 21 липня 2015 р.
2. Газета «Трудова слава»
3. Юрик Пилип «Де ти вештаєшся» [с. 80–82 – 2014 р.]

4. Юрик Пилип «Калина хортицька» [с. 75–77 – 2012 р.]
5. Юрик Пилип «Пісня волі» [с. 7 – 1993 р.]
6. Юрик Пилип «Пісня волі» [с. 26 – 1993 р.]
7. Юрик Пилип «Пісня волі» [с. 13 – 1993 р.]
8. Юрик Пилип «Пісня волі» [с. 14 – 1993 р.]
9. Юрик Пилип «Пісня волі» [с. 31 – 1993 р.]

УДК 94(477.46)

*Ганна ЗУБКО,
науковий співробітник Корсунь-Шевченківського
державного історико-культурного заповідника*

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ГОНЧАРНОГО РЕМЕСЛА НА КОРСУНЩИНІ

В українців, як і в інших народів, здавна розвивались різні види ремесел. Ремесло – це дрібне виробництво ужиткових та художніх виробів, основою якого є переважно ручна техніка, без виробничого поділу праці. Виникнення ремесел було зумовлене насамперед потребами в забезпеченні власного господарства необхідними виробами. З часом ремесла почали розвиватись за двома напрямками: для задоволення власних потреб та на продаж.

Гончарство – один з найдавніших видів ремесел, основним змістом якого є виготовлення з глини посуду та інших виробів.

Виникнення, розвиток і побутування гончарства на Корсунщині безпосередньо пов'язане з природно-кліматичними умовами. Гончарні осередки поставали поряд із покладами глини. Важливим чинником була наявність неподалік води, піску, лісу. Вода потрібна для приготування глиняної маси, пісок додавали до жирних сортів глини й спеціальних керамічних барвників – поливи, а дерево використовували для випалювання глиняних виробів. У ХХ столітті кустарне гончарне виробництво на території Корсунщини було відмічене в селах Бровахи, Гута Стеблівська, Деренківець, Квітки, Корнилівка, Набутів, Нетеребка, Селище та Сухини.

Підготовка сировини для кераміки був складним та довготривалим процесом. Глину для гончарних виробів, як правило, добували у весняно-літній період в добре вивчених і підготовлених кар'єрах. Так, біля сіл Бровахи та Сахнівка глину брали на схилах ярів, була вона біла, зеленуватого відтінку та коричнева. У с. Деренківці глину діставали під Дерновою горою, у Квітках – на Кобилівці, була вона жовтуватого кольору.

Процес приготування глини досить тривалий. За спогадами уродженця села Шендерівки Цвіркуна Леоніда Івановича, відомо, що "...гончар мусив добути глину за допомогою лопати, привести її додому, дати їй добре вилежатися, лежати глина могла на подвір'ї навіть цілу зиму. Потім майстер очищав глину від домішок, адже навіть у найчистішій глині трапляються

камінчики, гілочки, інші домішки, які під час випалу могли спричинити руйнування виробу. Робили це так: глину засипали у діжку, заливали водою й розколочували лопатою до однорідного рідкого стану. Потім таку рідину перепускали крізь сито. Смітинки ж лишались на ситі. Приготовлене таким способом глиняне тісто добре переминали ногами, перебивали у руках, щоб вибити з нього повітряні кульки. Потім, використовуючи дерев'яні молотки, глину збивали у великі грудки, які розділяли на невеличкі частини, кожна з яких була розрахована на виготовлення окремої посудини. Потім глину викладали на гончарний круг". Вона була готова для виготовлення керамічних виробів.

Житель села Деренківець Сокопара Микола Сергійович розповідав, що "... Гончарний круг був спочатку ручним, а потім більш досконалим ножним. Складався він з вертикальної осі, верхньої та нижньої частин. Спирався на стоян-п'ятку і кріпився дерев'яною дощечкою до лави. Рухаючи нижню частину ногою, майстер обертав верхню частину, де знаходилась глина, і руками формував виріб, час від часу зволожуючи руки. Пальцями та дерев'яним ножом посудині надавалась потрібна форма, а стінкам – певна товщина та гладкість .

Керамічні вироби поділялись на кілька груп: декоративний посуд – амфори, полив'яні глечики, дитячі іграшки, побутовий посуд – горщики, глечики, макітри, миски, ринки, тикви, слоїки, чайники, оздоблювальні плитки, кахлі – для оздоблення будинків, церков, облицьовування печей, будівельні матеріали – черепиця.

Посуд був не лише різних форм, а й розмірів. Залежно від форми і розміру побутовий посуд мав своє традиційне використання в побуті. Наприклад, горщики були від півлітрових до кількох відерних. У найбільших гріли воду, готували страви для великої кількості людей, наприклад на весілля, а також зберігали сипучі продукти, солили овочі та фрукти. У менших горщиках варили борщ, у ще менших – кашу. У зовсім маленьких горщиках зберігали сметану, масло та готували їжу для маленьких дітей.

Частину посуду прикрашали орнаментом. Орнаментальні мотиви українського посуду уособлюють символи землі і природніх явищ: хвиляста лінія – вода, горизонтальна – земля, коло – сонце, скісні риски – дощ, навскісний хрест – вогонь, квадрат з крапкою посередині – поле, шестигранне поле – громовий знак, зубчаста лінія – зерно, поєднання зубчастої лінії з горизонтальною – рілля.

Про орнаментування посуду уродженка села Деренківець Рак Марія Йосипівна розповідала, що "... деякий посуд макітри, миски, ринки, полумиски, глечики) гончарі прикрашали орнаментом. Заглиблений орнамент наносився на готовий предмет, який ще знаходився на гончарному крузі, спеціальними паличками, дерев'яним ножом, пальцем або нігтем. Посуд інколи прикрашали малюнком. У розмальовці виробів могли брати участь сини або ж внуки гончара. Для малювання вживали куряче або гусяче пір'я. Найчастіше зустрічався посуд з орнаментом у вигляді хвилястої лінії".

За спогадами жительки села Набутів Яковини Тетяни Антонівни, "... влітку готові глиняні вироби просушували на повітрі, а зимою ставили в будинку на дошки для висихання. Після цього посуд випалювали в спеціальній гончарній печі для того, щоб він зміцнився, яку майстер споруджував на вулиці просто неба, а взимку посуд випалювали в домашній печі. Випалювання тривало 5–7 годин. Полив'яний посуд випалювали двічі – у сирому вигляді і після обливання поливою. Посуд у печі ставляли рядками, між ними були глиняні перетинки та уламки битого посуду".

Реалізація гончарних виробів здійснювалася зазвичай самими майстрами, які возили готовий товар на базар у сусідні села, або ж у Корсунь. Вартість тієї чи іншої посудини найчастіше визначалася кількістю зерна, яку вона могла вмістити.

За спогадами Шпилько Ганни Охтанасівни, "...у 1950-х рр. в Нетеребці на базарі горщики коштували – від 50 копійок до 5 карбованців, у залежності від величини посудини, а в Корсуні посуд був дорожчий - від 2 до 8 карбованців."

Жителька села Шендерівка Мірошник Ольга Михайлівна розповідала, що "... батько продавав глиняний посуд на базарі в Почапинцях, коштували його вироби від 20 копійок до 10 карбованців, в залежності від виду глиняного виробу".

Ціон Марфа Семенівна пригадала, що у селі Квітки "... місцевий гончар Павло Васильович Соболев односельцям глиняний посуд продавав дешево, а також міг вимінювати на продукти харчування.

Виходячи з вище сказаного, можна зробити висновок, що гончарним ремеслом на Корсунщині займалися в тих селах, де були поклади глини. Робили це чоловіки, могли допомагати їм діти 10 – 12 років, дуже рідко жінки. Виготовляли в основному міцну кераміку широкого асортименту: горщики, глечики, ринки, миски, макітри, куманці, чашки, іграшки тощо, в останній чверті ХХ століття та на початку ХХІ століття, переважно декоративний посуд.

Процес виготовлення глиняних виробів – це довготривала та кропітка робота, що вимагає певної послідовності виконання, тому сама техніка виконання гончарних витворів в усіх селах нашого району була однаковою, виготовлявся посуд на гончарному крузі.

Гончарство є окремою потужною галуззю народного мистецтва, як за давністю, так і за ефектністю виконання. Ще здавна постать гончаря за кругом, не дивлячись на постійну зміну та еволюцію людських смаків і цінностей, залишається яскравим, окремим символом мистецтва та ремесел України.

На сьогодні гончарство на Корсунщині занепало. Сама техніка гончарства дещо втратила свою пряму функціональність і поступово переходить у категорію раритетних видів художньої кераміки.

Яніна ДІДЕНКО,
*учений секретар Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

ЧИГИРИНЩИНА ЮРІЯ МУШКЕТИКА

*«Те, що було колись, триває, наша гайдамаччина – в нас,
вона не скінчилася»
Ю. Мушкетик*

Серед художніх творів, присвячених Чигиринщині, маємо і твори Юрія Мушкетика. Взагалі значна частина його доробку, історичної тематики зокрема, присвячена козацькій добі.

В 1957 р. світ побачив його роман «Гайдамаки». І хоча твір був написаний з огляду на тогочасні канони, однак тема, піднята автором, викликала захоплення одних і острах інших.

Згодом письменник присвятив подіям Гайдамаччини ще один твір: «...переосмисливши увесь цей час, я повернувся до тої доби й написав, ніби в спокуту за ті «Гайдамаки», новий роман «Прийдімо, вклонімося...» Це та ж гайдамацька тема, але вже з погляду сьогодення», – говорив письменник [2]. В новому творі він не лише по-новому висвітлив національно-визвольний рух на території Наддніпрянщини у 60-х рр. XVIII ст., а й згадав про тяглість традиції українського визвольного руху на Чигиринщині – події початку ХХ ст., появу нових «гайдамаків» – учасників холодноярської організації, які підтримували УНР. Це явище, за словами Ю. Мушкетика, уособлював вираз: «Там, біля Чигирини, тліє жарина» [5]. Новий твір письменника був присвячений відродженню національного духу: «Гайдамаки згоріли, як метелики в багатті осінньої ночі? Але ж дух не згорає! Звідки він узявся в Залізняка? Слепа сила? Ні, не сліпа. Чому ж так сталося? І раз, і вдруге, і втретє?» [5].

У 1957 р., працюючи над своїм першим романом, присвяченим національно-визвольній боротьбі на Наддніпрянщині, письменник вперше побував на Чигиринщині – в Холодному Яру, зокрема в Медведівці. Обставини його перебування тут, цікаві факти, що увійшли до роману, дізнаємося із численних інтерв'ю: «Коли я писав «Гайдамаки», ходив у тих краях і от трапилась мені така річ, мабуть, це за все життя в літературі найдивовижніше й найцінніше, що мені сталося. Є таке село Медведівка, у якому було три монастирі: знаменитий Мотронівський, де гайдамаки освячували шаблі, Онуфрієвський і Миколаївський. Останній стояв на острові на річці Тясмин, куди не добігали ні татари, ні поляки. Там було багато багатопверхових будівель, в одній з них знаходились бібліотека та архів. У 30-х роках минулого століття надійшов наказ від певних служб – знищити бібліотеку і архів. Люди з трьох колгоспів впродовж трьох днів возили в поле

книги й документацію з архіву та бібліотеки і спалювали, знищували все монастирське. Там, я думаю, серед книжок було і друге Євангеліє у перекладі М. Орочевського та багато раритетних видань. І от один, на той час колгоспник, а раніше дяк, сховав під полою один рукопис і приніс додому. Це був «Літописний гайдамацький ізвод», у якому йшлося про скарби тощо. Історія цього літопису лягла в основу роману «Прийдімо, вклонімося...». Колись на одному з вечорів історичного роману в Інституті історії АН України я прочитав уривки з цього роману-літопису. Поважні академіки сказали, що це друге «Слово о полку Ігоревім», бо написано стилістично відповідно саме тим часам. І я почав шукати цей рукопис. У тому селі мешкав, уже будучи на пенсії, колишній працівник КДБ, у якого зберігався цей літопис. Я до нього звернувся, і він почав мені надсилати уривки з нього, переписані власноруч, пояснюючи це тим, що ще школярем ходив до вчителя і переписував у зошити цей літопис. Частина з них його батько знищив, коли він був на війні, а частина збереглася, яку він і надсилає. Якось він надіслав разом з аркушами опис літопису, в якому йшлося про таке: ще у 1911 р. студент Київського університету приїхав до свого дядька ігумена монастирського на молочко, бо хворів. І саме він склав цей опис та невдовзі помер. Опис зберігся. Був ще один видрукований примірник цього опису. Цим питанням займався київський губернатор Фундуклей. Друкарських машинок тоді не було, і розпорядилися надрукувати один примірник. Куди він подівся, не знаю. Увесь гайдамацький архів зник. Якийсь час він знаходився у професора Гермайзе, якого засудили кадебісти. До мене дійшли тільки уривки. Це було полотно 60 x 60 см, прошліхтоване у борошні, на якому чорнилом, яке робилося з дубових бубок, було написано текст. І саме цей літопис мені багато чого прояснив. Все було не так, як подавалося істориками, і не тільки радянськими, а й дореволюційними. От я вам і собі ставлю запитання. Виникає повстання гайдамаків, яке очолив нікому не відомий батрак Максим Залізняка. Ні з того, ні з сього і вже на другий день вісім тисяч людей повів на Черкаси. Хіба це має здоровий глузд? Як це може бути, щоб якийсь нікому не знаний батрак і одразу очолив армію. З літопису ми дізнаємося, що був ігумен Мотронівського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський, останній оплот православ'я, і саме він ідейно очолював цю боротьбу проти унії, а Залізняка був племінником, як ще називають, сестринцем, тобто сином сестри Мелхіседека. Так от ігумен послав Максима у Запорозьку Січ, де монастир тримав за свій кошт три сотні гайдамаків. Географічно це було близько, і коли щось траплялося, то військо приходило на захист монастиря. Максим Залізняка, пройшовши там вишкіл, згодом очолив ці три сотні вояків, коли все почалося. Я не буду переповідати, а лише доповім історію про того кадебіста-відставника. Я до нього їздив, просив, писав у листах, що цей літопис – велика спадщина для історичної науки й держави, але він огинався й не погоджувався. Врешті-решт я звернувся до голови Ради міністрів п. Тронька. Той попросив, щоб я написав листа цьому чоловікові, у якому попросив би віддати цей літопис, за що

держава сплатить йому чималі гроші. Чоловік мені відповів і написав, щоб приїздили й забрали документ. Ми одразу ж поїхали до нього разом з Борисом Олійником та Анатолієм Шевченком. По приїзді цей чоловік, звали його Федір Йосипович, навіть не пустив нас у двір. Потім ми дізналися, що у нього провели трус працівники КДБ. Розповідають, що навіть город проштрикували. Як вони вийшли на нього, достеменно не знаю, але те, що за нашим листуванням стежили, це точно. Він теж був у контрах у той час зі своєю організацією. Але, гадаю, вони не знайшли нічого. Поруч із садибою знаходилось старе польське кладовище зі склепами. Я думаю, що він там десь заховав. І вже коли настала незалежність, я приїхав до нього і знову ж просив, він замкнувся й тільки відмовлявся, що нічого не знає, ні про яке листування й мови не було – і край. Він вже помер. Залякали його сильно, а рукопис десь там у склепі згнив. Ось така детективна історія» [2].

Цікаві згадки про відвідання Чигиринщини містяться і у самому романі «Прийдімо, вклонімося...». Ми можемо відстежити і маршрут подорожі письменника: ґрунтовою дорогою від траси Черкаси-Чигирин він дійшов до Тясмина, через який разом із місцевими жителями перебрався дерев'яним поромом.

З перших рядків твору ми впізнаємо у головному герої самого автора: «Пізною ранковою порою спекотного червневого дня тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомого року біля телефонного стовпа з прибитим до нього фанерним вказівником «с. Медведівка» з автобуса «Черкаси-Чигирин» вийшов юнак років двадцяти чотирьох з чорним клейончатим портфелем у руці» [5].

Інтерес письменника викликав курган при в'їзді у село, так звана Польська могила: «Вона була висока, крута, на маківці стояв приземкуватий гранітний хрест, на якому виднілися дві цифри – тисяча і сімсот, дві інші були з'їдені кулями – нові війни стирали пам'ять про стару» [5]. (Тут автор помилково описує хрест як гранітний – насправді він виготовлений із пісковика – прим. авт.).

Свідчення про цю пам'ятку та польське кладовище поруч, від якого, імовірно, і пішла назва кургану, зустрічаємо ще у Л. Похилевича: «При самомъ въезде в местечко с северо-запада стоит древняя высокая могила с двумя меньшими. На ней при князе Яблуновском учреждено римско-католическое кладбище для латынъ живущих в окрестностях» [7, 685] (прим. автора).

Цікаву інформацію зустрічаємо і далі: «...з правого боку в могилі виднівся якийсь розкоп. Олег (головний герой твору – Я. Д.) спробував заглянути, нічого не побачив, спустився до підніжжя. В розкопі-печері лежали залізні бочки.

– А што тобі тут нада? – раптом суворо прогуділо за спиною в Олега, він здригнувся й оглянувся. У виломі штахету, звідки, вочевидь, і вкочували бочки в печеру, стояв опасистий чоловік у військового крою кашкеті. – Проході проч, не положено... І вообще огнеопасно...» [5].

Нам вдалося віднайти рештки цієї споруди, про які згадує письменник, – вони збереглися і до сьогодні. Йдеться про одне із господарчих приміщень

заправки колгоспу чи ПМК. На нашу думку, під нього міг бути пристосований один із збережених старих склепів покинутого медведівського римо-католицького цвинтаря. До цього припущення нас навели як огляд навколишньої території – місця колишнього римо-католицького цвинтаря, так і опитування місцевих жителів. Останні згадують забобонний страх відвідування Польської могили, як і будь-якого цвинтаря, хоча й не чули про існування тут останнього наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [3; 4]. Імовірно, римо-католицький цвинтар, позначений на Військово-топографічній карті Російської Імперії 1846–1863 рр. [1], був покинутий, а згодом і знищений у радянські часи, разом із православним кладовищем. Останнє знищене у другій половині XX ст. Згадки про це знаходимо у матеріалах В. Пахаренка: «...у Ведмедівці за наказом голови колгоспу просто собі зрівняли бульдозером гайдамацький цвинтар, згорнувши на купу й потрощивши кам'яні хрести...» [6, 48]. Цікаво, що згадана споруда маловідома не лише туристам, а й дослідникам історії краю.

Крім того, в Медведівці увагу письменника привернула Успенська церква. Варто навести і його опис тогочасного стану споруди: «Стіни пооблуплювалися, стекла повибивані, покрівля обідрана, одна баня скопирснулася зовсім і повисла на ланцюгах, якими колись була укріплена й прикрашена» [5]. Всередині: «Купи битої цегли, штукатурки, якість залізяччя: либонь, тут був склад металолому, з карнизу над головою зірвалася ластівка й з пискотом шугонула у двері, – і з інших карнизів почали зриватися ластівки, гніздами були обнизані всі карнизи, а в дірку в даху впурхнув горобець і зацвірінкав весело, вітаючи гостя. Згори, з центральної бані звисав ланцюг, на одній стіні жовтіла пляма, з іншої проглядав лик якогось святого; Олег обережно пройшов до олтаря – підлога в багатьох місцях попрогнівала й попровалювалася... знайшов кілька уламків кольорового скла, шматочок різьбленого дерева з олтарних дверей. І ще знайшов під стіною старі проіржавілі ґрати» [5]. Зважаючи на те, що медведівська Успенська церква на час відвідання Ю. Мушкетиком була діючою, відновивши свою діяльність у 1942 р., імовірно, цей опис варто віднести до стану Троїцької церкви Мотронинського монастиря, яка в той час дійсно являла собою сумне видовище.

Побував письменник і на місці Миколаївського Медведівського монастиря. Свідчення про знищення монастирського архіву та бібліотеки перекликаються із вже відомими нам: «У тридцять... якому ж це? не пам'ятаю. Першому чи другому, прийшов наказ спалити бібліотеку й архів. Наїхала міліція. Три дні два колгоспи возили воловими возами по оцій ось греблі й отамо скидали в кострище» [5].

Наступним цікавим моментом у романі є спогад його героя В. Г. Чорного – колишнього емгебіста – про цінний документ, що зберігався в монастирі – він повторює інформацію, яка міститься в інтерв'ю письменника: «Як палили бібліотеку і архів, я взяв одну книжку... Од руки писану. Товстенну, отаку, –

показав пальцями. – Оце все, що тобі розкажую – з неї. Там не тільки про гайдамаків. Од Хмельниччини починалося... Чотирма монахами писано. А переписав один – Квач. Ну, те, давніше – коротко списано. А про гайдамаків – широко, уповні, сам Квач писав [5]. Рукопис описується як: «Палітурка – дубова, з Євангелія. Полотно, прошліхтоване в борошні... Шістдесят сантиметрів на шістдесят... Чорнило – чорно-коричневе...» [5].

Під час подорожі письменник також оглянув «зветшалу й обшарпану, минулого віку» церкву Мотронинського монастиря та Дуб Максима Залізняка: «пішов лісовою дорогою, й постояв біля Залізнякавого дуба, кремезного, на горі – підносився над усім лісом» [5].

Джерела та література:

1. Военно-топографическая карта Российской Империи. Трехверстовка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-11/>
2. Історичний белетрист Юрій Мушкетик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.web-standart.net/magaz.php?aid=6768>
3. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Абашіної Л. О. (дівоче – Гончаренко), 1976 р. н., уродженки с. Зам'ятниця. Серпень 2020 р.
4. МПДА. – Записано від Черноус О. Б. (дівоче – Мущенко), 1974 р. н., уродженки с. Медведівка. Серпень 2020 р.
5. Мушкетик Ю. Прийдімо, вклонімося... [Електронний ресурс] / Ю. Мушкетик. – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=5907>
6. Пахаренко В. Останній скарб / В. Пахаренко // Тарас Шевченко. Текст і контекст. Великий льох. – Черкаси : видавець Ольга Вовчок, 2013. –С. 48–54.
7. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, городках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – К., 1864.

УДК 338.48 (477)

Гліб БАРАНОВ,

*студент 4-го курсу кафедри економіки та управління
Черкаського державного технологічного університету*

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ТА ПРОБЛЕМИ ТУРИЗМУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сьогодні культурна спадщина в поєднанні з туристичною індустрією є однією із найбільш прогресуючих галузей світової економіки, тому її розглядають як самостійний вид економічної діяльності і як міжгалузевий комплекс. Для багатьох держав, саме культурний туризм приносить основний дохід та є джерелом прибутків, тому і в економіці України туристична галузь відіграє вагомий роль (Закон України «Про туризм» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст.24) зі змінами). Сьогодні Закарпаття є одним з

найпривабливіших куточків України для туристів. Наявність курортного та рекреаційного потенціалу, мальовничі пейзажі, цікаві та визначні пам'ятки історії, культури та архітектури, особливе географічне розміщення на перетині держав (Румунії, Словаччини, Польщі, Угорщини), поєднання різних культур та особливостей, сприяє поширенню туризму в цьому регіоні та з кожним роком приваблює більшу кількість відвідувачів. Вище зазначені можливості і переваги дозволили увійти Закарпаттю у трійку найперспективніших і найпопулярніших туристичних об'єктів нашої держави.

Важливу роль для продуктивного розвитку туризму відіграє інфраструктура. На нашу думку у Закарпатській області інфраструктура є доступною, але не досить ефективною. Однією зі складових інфраструктури є шосейні, залізничні та авіасполучення. У цій області перетинається чотири найбільші автотранспортні магістралі, регіон має залізничне сполучення практично з усіма столицями Південної і Центральної Європи. Завдяки достатньо розвиненій дорожньо-транспортній галузі, щороку зростає кількість мото- та автотуристів, що дає можливість відвідати найвіддаленіші та найцікавіші визначні пам'ятки та місця цього краю, побачити рослинний, зооморфний світ та ландшафти Західної частини України, помилуватися мальовничими краєвидами. Проте, на жаль, все ще виникає проблема якісного транспортного сполучення з туристичними об'єктами, адже є шляхи, які потребують капітального ремонту, фінансування та інвестицій, яких надто мало чи практично немає.

До туристичної інфраструктури належать заклади громадського харчування, проживання, санаторії, курорти, пансіонати, туристичні підприємства, бази відпочинку тощо. Наприклад, в 2015 р. в області зареєстровано 213 готелів та 55 спеціалізованих засобів розміщення. На жаль, більша частина з них не відповідає сучасним вимогам і не відійшла від стандартів СРСР, проте, за останні роки можна бачити поступові зміни і активізацію будівництва нових закладів розміщення, що відповідають європейському рівню, хоча процес розвитку готельно-ресторанного бізнесу сповільнився, внаслідок економічної кризи і епідемії COVID-19.

Через недосконале законодавство, туристичне використання історичних пам'яток у Закарпатській області, як загалом і в Україні, зводиться до мінімуму. Це пов'язано з тим, що зміни потребують залучення значних коштів та зусиль, а Уряд України, через відсутність системних положень щодо напрямів розвитку туризму на перспективу, стримує налагодження ефективної роботи у туристичній галузі. У цьому контексті переконані, що варто було б запозичити досвід європейських та інших держав світу (Іспанії, Хорватії, Туреччини та ін.), які здатні максимально організувати використання історичних пам'яток у туристичній галузі і отримувати з цього значні дивіденди, насамперед у фінансовому плані. На наш погляд, можна запропонувати низку інноваційних проєктів, які сприяли б використанню історико-культурної спадщини у туризмі, а саме:

1. На території всіх без винятку замків можна організувати різноманітного роду ресторації, фестивалі чи етнокультурні дійства, пов'язані з історією і культурною спадщиною України. Цей досвід вже мають у Мукачевському і Ужгородському замках тощо.

2. Стан збереженості багатьох замків дає змогу організувати у них музейні експозиції різної тематики, тематичні вечори, готельні номери, що з часом може повністю повернути кошти, вкладені на їх реставрацію. Важливим при цьому є створення необхідних загальнодоступних інформаційних сайтів та порталів з повною довідкою про ці пам'ятки культури і надання інформації про туристичну інфраструктуру місцевості.

В Україні висвітлено не всі питання теоретичних і прикладних засад діяльності підприємств туристичного комплексу. Є необхідність в подальшому науковому дослідженні аспектів формування адміністративного і фінансового розвитку туризму, визначенні шляхів і пріоритетів підвищення ефективності управління туристичного потенціалу України.

Джерела та література:

1. Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / О. Горбик, Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 143–151.
2. Кифяк В. О. Організація туристичної діяльності в Україні / В. О. Кифяк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – 312 с.
3. Кобаль Б. Історія розвитку етнографічного туризму в Україні / Б. Кобаль // Східноєвропейський історичний вісник / [гол. ред. В. Ільницький]. – Дрогобич : Посвіт, 2017. – Вип. 2. – С. 98–102.

УДК 929:94

Людмила ТЕПТЮК,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

ВОЛОДИМИР ІКОННИКОВ: АКТУАЛЬНІСТЬ ПОРТРЕТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ

Володимир Степанович Іконников – відомий історик, джерелознавець, архівіст, професор Київського університету Св. Володимира, академік Російської та Української академії наук.

Частина своїх праць вчений присвятив дослідженню життя та науковій творчості вчених-колег по Університету Св. Володимира, а саме: В. Антоновича [1], І. Лучицького [2], Ф. Фортинського [3], Т. Флоринського [4], І. Забеліна [5], Я. Грота [6], А. Ясинського [7] й ін. Ця група нарисів відрізняється від інших персоналістичних напрацювань автора деякими

особливостями. Вони містяться у офіційній частині журналу «Университетские известия» та призначені для підкріплення наукових заслуг кандидата, який балатувався на те чи інше звання в Університеті.

Важливість таких оглядів наукової діяльності вчених має практичне значення. Так, В. Іконников зафіксував присвоєння звання штатного доцента по кафедрі всесвітньої історії в 1871 році І. Лучицькому (1845 – 1918). Професор повідомив про здобуття істориком диплому магістра в Казанському університеті, навів перелік основних праць історика, а саме: лекція прочитана в Університеті Св. Володимира зі всесвітньої історії «М. Лопиталь и отношение его к религиозным партиям во Франции», «Генерал Монк», «История феодальной реакции во Франции в XVI – XVIII веках» [8] та ін. В. Іконников наголосив на професійних якостях І. Лучицького, використання ним у працях нових архівних матеріалів та їх публікація, схвальні відгуки колег.

У цьому ж номері журналу вміщений короткий відгук про відомого російського історика і археолога І. Забеліна (1820 – 1909) та присвоєння йому звання доктора російської історії. В. Іконников наголосив, що І. Забелін мав за мету розробку побутової сторони російської історії та був захисником суворої документальності в історичному дослідженні [9]. В деякій мірі В. Іконников підтримував твердження історика і часто у портретному дослідженні особи приділяв увагу особистим аспектам життя.

В. Іконников разом з професором Ф. Фортинським запропонували магістра слов'янської філології Т. Флоринського (1854 – 1919) на звання доцента на кафедрі слов'янознавства в Університеті Св. Володимира. У статті зазначалось про здобуття освіти Т. Флоринським в Санкт-Петербурзькому університеті, розбір магістерської дисертації «Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века». Вчений підкреслив, що зазначена праця складається з двох частин. В першій автор розповів про становище Візантії у XIV столітті, а в другій виклав історію Сербії в той же час, але головним чином – у роки правління Стефана Душана (1308 – 1355). В. Іконников робить наголос на використанні автором іноземних джерел та літератури і підсумовує: «Можна сміливо сказати, що про Стефана Душана немає праці, яка б за оригінальністю та ґрунтовністю могла б змагатися з дисертацією Т. Флоринського» [10].

Ідентична стаття за своєю структурою В. Іконникова, присвячена Ф. Фортинському (1846–1902) при присвоєнні йому звання штатного доцента на кафедрі всесвітньої історії Університету Св. Володимира. Він вказав місце здобуття кандидатом магістерського звання – Санкт-Петербурзький університет, тему магістерської дисертації «Титмар Мерзербургский и его хроника» та її значення.

Більш ніж тридцять років В. Іконников співпрацював з В. Антоновичем (1834 – 1908) на кафедрі російської історії в Університеті Св. Володимира. А передувало цьому висунення останнього на посаду доцента на кафедрі

російської історії. В. Іконников обґрунтував доцільність такого обрання за професійними якостями кандидата. У своїй статті він відмітив цінність наукових розробок В. Антоновича і надав позитивну оцінку його науковій діяльності. Підкреслив значущість опрацювання автором архівних матеріалів Київського державного архіву, видання двох томів «Архива Юго-Западной России» (1863 – 1868). Свою думку він виклав так: «...Я звернув увагу факультету на В. Антоновича, як вченого достойного зайняти вакантну посаду доцента на кафедрі Російської історії. Я керувався в цьому випадку, як переконаннями факультету, так і особистими міркуваннями. Загалом, праці В. Антоновича є суто науковими фактичними дослідженнями більш або менш широких проблем з історії Південно-Західної Росії, послідовний ряд яких вказує на глибоке знання дослідника історичної літератури. Слід додати також, що автор знайомий також із стародавніми періодами південноросійської історії, історією Литви та Польщі» [11]. Звичайно, зустрічаються думки про негативне ставлення В. Іконникова до В. Антоновича. Говорячи про наукове суперництво істориків, А. Синявський категорично висловлювався з цього приводу: «Я не можу навести брутальної характеристики В. Іконникова, що її дав Селін. Але та характеристика аж надто правильна. В кожному разі Іконников, що заздрив талановитому В. Антоновичу, постійно шкодив йому і всім його учням. Проте він нічого не робив відверто і навіть особисто. Він чудово вмів підмовити і навіть підштовхнути інших реакційних професорів» [12]. Дослідниця творчості В. Іконникова О. Радзивілл з даного приводу має свою більш обґрунтовану думку, і наполягає на співпраці та взаємоповазі двох талановитих та відомих у науковому колі особистостей [13]. Р. Кіреєва про погляди В. Іконникова висловила так: «Іконников вирізнявся внутрішньою постійністю, не піддавався різноманітним «модним віянням», зберігав свої помірно ліберальні погляди. Це допомогло йому, зокрема, не потрапити під націоналістичний настрій, який час від часу спалахував в Київському університеті» [14].

Таким чином, понад усе В. Іконникова цікавила людина, тому біографічному матеріалові він надавав виняткового значення. Велика кількість його праць так чи інакше містить біографістику. Розвиток діяльності автора у даному руслі відобразився у ряді монографій, статей, розвідок, які показали ерудицію вченого на всьому просторі його спеціальності.

Джерела та література:

1. Іконников В. С. В. Б. Антонович / В. С. Іконников // Университетские известия. – 1987. – № 6. – Оф. ч. – С. 7–10.
2. Іконников В. С. И. В. Лучицкий / В. С. Іконников // Университетские известия. – 1972. – № 1. – Оф. ч. – С. 35–39.
3. Іконников В. С. Ф. Я. Фортинский / В. С. Іконников // Университетские известия. – 1873. – № 8. – Оф. ч. – С. 24–26.
4. Іконников В. С. Т. Д. Флоринский / В. С. Іконников // Университетские известия. – 1882. – № 6. – Оф. ч. – С. 11–14.

5. Иконников В. С. И. Е. Забелин / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1872. – № 1. – Оф. ч. – С. 39–48.
6. Иконников В. С. Я. К. Грот / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1882. – № 1. – С. 160–162.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. 46. – Спр. 675. – 6 арк.
8. Иконников В. С. И. Луцицкий / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1872. – № 1. – Оф. ч. – С. 37.
9. Иконников В. С. И. Е. Забелин / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1872. – № 1. – Оф. ч. – С. 40.
10. Иконников В. С. Т. Флоринский / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1882. – № 6. – Оф. ч. – С. 14.
11. Иконников В. С. В. Антонович / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1870. – № 6. – Оф. ч. – С. 7.
12. Синівський А. С. Професор В. Б. Антонович, як географ України / А. С. Синівський // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 11.
13. Радзивілл О. А. В. С. Іконников та В. Б. Антонович: єдність протилежностей / О. А. Радзивілл // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16–18 березня 1993 р.) ; Інститут археографії АН України. – К., 1994. – С. 177–187
14. Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века / Р. А. Киреева. – М., 1983. – С. 53.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА У ХХІ СТОЛІТТІ: УКРАЇНСЬКА ПАРАДИГМА

УДК 391:746.3](091)

*Олександра ТЕЛІЖЕНКО,
заслужений художник України”,
член Комітету з Національної премії ім. Тараса Шевченка*

РУШНИК В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ. ЕПОХИ І СТИЛІ ВИШИВКИ.

Вишивка, а відтак і Рушник, належать до матеріалу недовговічного, «тлінного». Вона не може зберігатися так довго, як, скажімо, кераміка, тому ми не маємо дуже давніх артефактів цього виду мистецтва. Проте той факт, що під час археологічних розкопок Мізинської стоянки (15 тисяч років до н. е., пізній палеоліт, Чернігівщина) було знайдено кістяні голки і шила, завдяки яким, очевидно, з'єднували (зшивали) між собою шкури, використовуючи при цьому тваринні жири, нашоє думку, що й до вишивки було недалеко. Перший стібок уже було зроблено!

А те, що там же, у Мізинській стоянці, було відкрито унікальні жіночі фігурки із мамонтової кістки та браслет, – декоровані МЕАНДРАМИ і ПІВСВАРГАМИ, що викликало сенсацію в археологічному світі, і вони стали всесвітньо відомими артефактами родом з України, – говорить про те, що тодішні наші люди уже могли абстрактно мислити і творити орнаменти, – підкреслює цю думку. Ці палеолітичні меандри – безкінечники, пройшовши від Мізина довгий шлях у цілих 17 тисячоліть, – і в наш час осмислено «гуляють» в Рушнику. І навіть говорять! [1].

Піктограмні знаки-написи на кам'яних брилах гrotів найдавнішого в світі літописного архіву Кам'яна Могила (мезоліт, XIII тисячоліття до н. е.), – просто дихають прото-орнаментальними рядами [2].

Та ж «викопна історія» археологія дає нам багатий доказовий матеріал стосовно розвинутого ткацтва за часів Трипільської культури і ще більш розвинутої «мальованої» кераміки, в орнаментах якої була уже філософія Світобачення, розуміння числової мірності світу і естетична довершеність розпису. Але Рушника, як факту, – немає [3].

Головним символом АРІЇВ у III–II тис. до н.е. уже була СВАРГА! [4]

У золотій скіфській ПЕКТОРАЛІ (I тисячоліття до н. е., Залізний вік), як доведено Б. Мозолевським, – присутня ТРИЄДНІСТЬ СВІТОБУДОВИ [5].

Усе це – філософські і образні складові майбутнього Рушника. Орнамент – це наша прадавня КОСМІЧНА ГРАМОТА. В підтвердження цього свідчив ще на початку XX століття академік Г. Павлуцький в описі народного обряду, який існував на наших землях у IV столітті н. е. [6]. В той далекий

дохристиянський час люди вішали на священні дерева вишиті Рушники і молилися до них, як у пізніші часи до ікон. Достовірність існування такого обряду засвідчує колоритний архетип у камені, який має безперечні ознаки культової обрядовості і входить до золотої скарбниці національного мистецтва: «На Поділлі, поблизу Могилева-Подільського, біля с. Буша є унікальний наскальний рельєф, на якому зображена людина в молільній позі перед Деревом, півень на Дереві та великий олень з розлогими рогами позаду людини (можливо, тотем). Вважається, що це свідки протослов'янських часів, оскільки рельєф виступає частиною природного храму, вирубаного в суцільній скалі, тобто, в природному середовищі» [7]. І хоча на цьому рельєфі ми не бачимо самого Рушника, очевидний зв'язок існує: завдячуючи збігу щасливих обставин, ми маємо один пам'ятник народної вишивки саме Рушника, датований XVI століттям, виявлений відомим мистецтвознавцем Богуславською (Москва) під час рентгенівської зйомки ікон, під шаром левкасу. На ньому – ті ж самі персонажі: людина, ??? [9]. Дерево, півень, олень з великими рогами, – у тій самій композиційній схемі, що і на камінному рельєфі с. Буші. Вишивка «білим по білому», по рахунку ниток, техніка – рахункова коса гладь. Враховуючи те, що стиль вишивки «білим по білому» – дуже древній, первинний стиль вишивки, а народна обрядовість – явище дуже стійке в часі, ми можемо логічно допустити, що і сам вищеописаний обряд, і Рушник існували задовго до опису Павлуцького.

Очевидно, що всі вищеперечислені артефакти є парадигмою однієї теми. Якщо через Рушник людина зверталася до Вищих Божественних сил, – це означає, що язичницьке релігійне світобачення жило в повну силу і Рушник у ньому займав почесне дійове місце! І, поскільки язичницька, природовідповідна релігія була універсальною для всіх древніх народів, а, тим більше, для усіх протослов'янських етносів, – ми можемо допустити, що Рушник у першій половині I тисячоліття нового часу побутував на всіх праслов'янських землях. І, очевидно, був він таки БЛИМ, тобто, вишитий техніками «білим – по-білому», поскільки, як засвідчує наука, слов'яни боготворили пречистий і духовний білий колір. А вишивалися на ньому, за дослідженнями Бориса Рибаківа, зображення богинь РОЖАНИЦЬ і МОКОШІ, покровительок Життя і Роду людського [8]

Ці зображення, очевидно, компонувалися в горизонтальні орнаментальні ряди в геометричному стилі. Це тому, що найдревніша вишивка виконувалася «по рахунку ниток», немов би виростаючи з самого переплетення ниток полотна. Це найдревніші, найдосконаліші і найскладніші техніки вишивки – існує більше ста різновидів їх прийомів. До того ж, вони інформаційні і енергетичні. Нічого більш досконалого, більш винахідливого і вишуканого за всі подальші часи людина не створила. Мимоволі напрошується думка, що творилося все це «в мирності серця» і «лиш по власній охоті», в ті глибокі часи, коли «владикою Неба був Кронос» (Хронос, – Час (авт.) (8-А) А тому людина сама мала ЧАС і була невіддільною складовою Всесвіту. З плином

часу людина тільки втрачала століття за століттям цю майстерність і це світобачення. У плані довговічності збереження, – полотно, вишивка – один з найвразливіших, найтендітніших матеріалів. Максимальний їх вік збереження не перевищує 1–2 століть. Винятком може бути хіба що золоте шиття, але про нього мова піде пізніше.

Завдяки вчасному дослідженню діячів земського руху кінця ХІХ століття та відчищенню традицій від сторонніх впливів, стиль білої вишивки на сьогодні вважається характерним для Полтавщини. Проте, це наша вишивальна українська класика. Її відголоски знаходимо, окрім Полтавщини, мало не в усіх регіонах України. Техніки її складні, що підтверджує їхню древність, і дуже різноманітні: вирізування, виколювання, лиштва, солов'їні вічка, зерновий вивід, шабак, мережки, штапівка – усього більше ста технічних прийомів, які незмінно виконуються по рахунку ниток, немов би виростаючи з переплетення ниток самої тканини, що додає цій вишивці вишуканості і співучості.

Орнаментальні мотиви – геометричні знаки-символи найрізноманітніших конфігурацій і поєднань – глибоко закорінені в давнину, інформативно ємкі, енергетичні. Поєднання рельєфних настилів вишивки, глибини ажурних прорізів та рівної площини основного полотна, їх ритмічне чергування, – створюють враження просторової тривимірності, а гра світлотіней надає глибини і тонких кольорових нюансів. Це дуже елегантна і ошатна вишивка. Рушники, виконані у цій «білій» техніці, особливі. В них, як ніде, виразно прочитуються древні сакральні символи: меандри, перехресні ромби, симги, хрести, напівсварги, лунниці. Ефект «білого по білому» (білий світ) виразно підкреслюють контрастні темні отвори «вирізування», створюючи при тому враження просторової тримірності, (полотно з випуклими рельєфами вишивки – це проЯвлене земне життя, і воно своєю лицевою стороною повернуте до світла ПРАВИ; а зворотній бік, тіньовий – НАВА) і, поскільки Рушник працює в просторі, цей ефект надає йому не тільки повітряності та ажурності, але і відчуття легкості, небесної вивищеності, космічності. Такі рушники одухотворювали життєве середовище людини, піднімали її над проблемами буденності, щоб вона бачила зорі в небі. Ось чому наш народ романтичний, поетичний і філософський.

Взагалі, Україна дуже велика і кожен з її регіонів має свій стиль вишивки, що утворився відповідно до територіальних та історичних чинників.

Дуже архаїчна вишивка збереглася на Поділлі та в Карпатах, найбільш віддалених від центру землях, тоді як центральні території, найбільш динамічні, що першими потрапляли під потоки соціально-історичних змін, зазнали найбільшої художньо-стильової трансформації.

Унікальним мистецьким явищем є подільські рушники. Вони невеликі, близько двох метрів завдовжки і близько 40 см у ширину, залежно від ткацького верстата, на якому виготовляється домоткане полотно. Вишивка розташована лише по його краях у формі квадратів або ж горизонтальних смуг з геометричною потрактовкою орнаментальних мотивів. Спробу

класифікувати їх за зовнішніми композиційними ознаками здійснив В. Титаренко, водночас зазначивши, що «орнаментальні знаки і символи древніші від письмен і ємки за змістом, іноді вони вміщують у собі неймовірно широкі і загальні світоглядні поняття» [10].

Дуже захоплюючим є процес «читання» древніх «рун» на подільських рушниках. «У них живе глибока філософія життя – вічна й універсальна, міфічні першопочатки космічного світосприйняття наших предків: знаки світогляду з повним розкладом його числової мірності, хрести прямі й косі в неймовірних образних втіленнях, сварги, лунниці, крилаті коні і диво-птахи, з яких проростає древо, самі дерева в найрізноманітніших потрактуваннях, Берегині, Праматері, знаки початку, росту і т. ін. І все це, помножене на дивовижну точність і виваженість графіки та ритміки композицій, на колосальний заряд енергетичності колориту, – виступає втіленням життєствердження» [11].

Окремою групою є вишивка Карпатського краю – Гуцульщини та Буковини. Тут кожен район має своє художньо-стильове обличчя, свою колористику. При всій багатобарвності, вирізняється домінантне звучання певного головного кольору: чорно-фіолетова гама вишивки Верховинського району; ясно-червона – яворівської; жовто-оранжевою осінньою колористикою відзначаються космацькі вишивки, зелено-блакитною – вишивки с. Річки. Усі вони об'єднані геометричним стилем орнаментики, організованої в горизонтальні різноширокі смуги. Рушники з такою вишивкою мають довжину не більше 2 метрів.

Зовсім інакшою є вишивка ЗАХІДНИХ областей України. Особливою виразністю та глибиною колориту вирізняються традиційні вишивки Тернопільщини. Їм притаманний густий, темний, аж до чорного, колорит та своєрідний кручений шов, що робить вишивку рельєфною і вагомою, наповненою таємничістю. Яскравою оазою серед геометричних вишивок Західного регіону виділяються вишивки Яворівського району на Львівщині. Рослинні мотиви сонячних, барвистих кольорів надають їм легкості та оптимізму. Але цей локальний стиль є виключенням у загальній стилістиці регіону. Очевидно, що тут не обійшлося без первинного авторитетного впливу Заходу, який надалі був стилізований і абстракціалізований місцевою традицією.

Отже, у найдревнішій вишивці і, зокрема, у вишивці Рушника, орнаментальні мотиви мали геометричну графіку, що було продиктовано прямолінійним переплетенням ниток основи і утка тканини, а вишивка здійснювалася по рахунку ниток. Прості, але сакральні геометричні фігури: трикутники, ромби, квадрати, хрести, різноконфігуративні лінії, – утворювали ритмічні ряди знакових комбінацій, врівноважені і збалансовані. І в цьому я вбачаю історично-світоглядний зміст.

Закон РИТМУ є основою Світоустрою. Символи-знаки в ритмічному повторі – це традиційність, унормованість, надійність. Тобто, стержень життя спільноти. Це асоціюється з поняттями: народ, народовладдя, демократія. У

давнину, скажімо, в трипільську добу, – волхви не вивищувалися над народом у матеріальному плані, вони були ДУХОВНИМИ Лідерами етносу. Цю соціальну рівність, на мою думку, і символізують собою найдавніші орнаментальні геометричні ряди комбінацій рівновисоких знакових систем. З іншого боку – це свідчення нерозірваного зв'язку з ПИСЬМОМ. Письмо, як відомо, компонується рядком. А ОРНАМЕНТ – предтеча письма. Він є дописемним засобом передачі і збереження інформації. До того ж – інформації не буденної, приземленої, побутової, – а високої світотворчої інформації, законів життя і співжиття Людини, Планети і Космосу. Закони Макрокосму. А Мікрокосм, – людське існування у просторі і часі, – впевнено і надійно регулювало відшліфоване тисячоліттями річне КОЛО календарної обрядовості, усна народна творчість та міцна ще, – народна пам'ять. (Як відомо, з появою письма Людина втратила цю надпотужну пам'ять і здатність «зчитувати» інформацію з планетарного інформаційного поля.

Ця древня вишивка цілком правомірно вважається СКАРБНИЦЕЮ української національної культури. Вона затаїла в собі неоціненні (і неоцінені!) колосальні знання наших предків про Світобудову, про вплив великого Космосу на життя Землі, яка, в сво чергу, формує ЖИТТЯ ЛЮДИНИ; і зворотній зв'язок – місію людської Душі (по смерті Людини) у відношенні до нашої планети і Космосу.

Таємничістю віє від червоних «мальованих Рушників Центральної та Східної України, на яких буяє світове Дерево Життя. В них – синтез праукраїнської символіки і технік виконання, які, вочевидь, були запозичені із золотого шиття Київської Русі. Це велична симфонія Благословення людини на добро. В цьому Рушнику – втілення філософії соціального устрою Доби. На відміну від Рушників – його попередників з їх геометричними горизонтальними орнаментальними рядами, що втілювали ідею демократії, народності, – у цьому Рушнику композиція центрична (ДРЕВО ЖИТТЯ), що цілком співзвучно егоцентричній філософії Доби: в кінці I тисячоліття нашого часу на зміну народній демократичності прийшла спадкова влада Князя. Необмежена. Народну Раду, Віче змінило єдиноначаліє князівської влади. Ці процеси відобразилися у композиції Рушника. Але предтечею Древа були Велика Праматір, Берегиня, Рожаниця (Рожаниці). Очевидно, первинно їх графіка була геометричною, але з приходом золотого шиття і підключенням до процесу творення професійних митців, – конфігурація зображальних мотивів стала переважно вільно-пластичною, відірвалася від геометричності переплетення ниток, – Рушник став «мальованим». Десь у цьому часі, можливо, в його «мальованості» і з'являється модель Світоустрою з мотивом Древа Життя в центрі. Давні Рушники прості і лаконічні, з високим рівнем абстрагованості. А вже в епоху Європейського БАРОКО, і, відповідно, українського Козацького Бароко, – наш Рушник набуває пишних барочних форм, що цілком відповідає національному характеру нашого народу.

Саме цей Рушник і є об'єктом мого дослідження і центральним стержнем всієї Книги. Цей Рушник – зв'язок часів. Саме в ньому, в його композиції,

символіці та колориті, – образне мистецьке втілення Вселенських учень ВЕЛЕСОВОЇ КНИГИ, а відтак – ТАЄМНИЧИХ ЗНАНЬ наших предків про Світобудову і Космічну місію людської Душі. І цим він є особливо цінним.

Золоте шиття Київської Русі, техніки якого плавно мігрували в цей Рушник, само по собі є унікальною сторінкою в історії української вишивки. Золоте шиття – це шедеври синтезу професійного таланту художника і традиційної майстерності народу, виплеканої впродовж багатьох століть. Його творили в тиші монастирських келій за принципом колективної праці від XI до початку XIX століть, аж поки його не витіснив шалений наступ «світового прогресу». З'явилося воно на Русі разом з прийняттям християнства як церковні атрибути: плащаниці, епітрахелі, облачення священнослужителів та інш. Його сюжети близькі до іконопису, хоча мають свої відмінності, себто, воно стоїть на стику образотворчого і декоративного мистецтв. Воно прийшло до нас на якісно підготовлений ґрунт вишивальної майстерності, а тому відразу досягло пишного розквіту і стало розповсюдженим по всіх руських землях. Це були мистецькі шедеври, високо поціновані навіть Заходом. Науковий аналіз творів давньоруського золотого шиття засвідчує, що рівень мистецької обдарованості майстринь вишивки прирівнювався до таланту митців.

Існує багато різноманітних і складних технік виконання золотого шиття, але нас цікавить конкретно одна, – та, що поріднилася з нашим Рушником. Це техніка «в прикріп», суть якої полягає в тому, що на полотно (яке зачасту покривається тонкою м'якою прокладкою), накладається ряд за рядом золота нитка щільно впритул, а потім закріплюється поперек кожної нитки кольоровою ниточкою шовку. При цьому, шовкові кольорові стібочки утворюють прості орнаментальні ряди, а затягнута шовкова нитка легенько прогинає золоту нитку, створюючи рельєф. Деталі вишивки, заповнені таким чином, грають організованим рельєфом і світотінню, а стібочки шовку збагачують їх ніжними кольоровими нюансами. Таким чином, виріб набуває звучання коштовності та вишуканості. [12]. Зачаровані цією красою, майстрині перенесли цей візуальний ефект у свої рушники. Але заміна матеріалів, а відтак і технічних прийомів, призвели до зовсім іншої виразності. Таким чином утворився оригінальний стиль Рушника СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ, в якому окреслені елементи-деталі малюнку заповнені ритмічними рядами дрібних геометричних мотивів, що надає твору легкості і повітряності. На відміну від золотого шиття, проста нитка тут протягується через тканину, утворюючи оригінальну «двосторонню» вишивку. І знову ж таки, попри стародавні артефакти, такий стиль вишивки найбільш характерний для Полтавщини. (Черговий доказ ролі ОСОБИСТОСТІ в історії, в нашому випадку – в історії вишивки). Київська та Черкаська вишивка таких Рушників є монолітною, густо заповненою, хоча також двосторонньою. Більше піддалися упрощеній стилізації такі Рушники Чернігівщини та Кіровоградщини (нині Кропивницького). Натомість Слобожанщина зберегла на диво розкішні

Рушники, Древа яких могутні і життєствердні, пружні лінії їх просто дихають Свободою! От вам і «дзеркало історії»! Адже саме ці землі були колись заселені найволелюбнішим козацьким людом. Тут принагідно варто підкреслити, що ТРАДИЦІЯ ніколи не стоїть на місці, вона змінюється разом зі зміною характеру доби. Притому, існує дифузійна взаємопроникність між суміжними видами народного мистецтва, що сприяє їх взаємозбагаченню. Так, твір народного мистецтва впродовж багатьох повторів і видозмін, (а, як відомо, стопроцентне копіювання в народній культурі вважалося справою ганебною), – перетворювався на шедевр! У цьому полягає принцип вертикальної колективності творення в народному мистецтві, тобто, коли традиція передається в часі: від прадіда до діда ; від діда до батька; від батька до сина, внука. Як стверджують мистецтвознавці Румунії, потрібно близько 500 років для вирощення такого шедевру!

Як переконає нас світова ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВ, – у сильній, квітучій державі розквітає мистецтво. Українська історія також рясніє подібним фактажем. Зокрема, це стосується вишивки часів розквіту Козацької держави, Українського Козацького бароко. Заможна козацька старшина, за прикладом Гетьманів-меценатів, (від Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, – до Івана Мазепи), впродовж XVII–XVIII століть щедро вкладала кошти в розвиток культури. Тогочасна вишивка (вишивка козацької старшини) – розкішна і барвиста. Не обійшлося тут, безперечно, і без зовнішніх європейських впливів, продиктованих активними міжнародними контактами. Проте, веселить око і радує душу повноколірність і пишність орнаментів тогочасної вишивки у стилі козацького бароко, шитої барвистими шовками, сріблом і золотом. Оптимістична, радісна і життєстверджуюча, вона заповнила увесь побут дворянства, міщан та Козацької знаті. Проте, народ не поспішав переймати ці модні чужоземні впливи. Народ беріг традицію.

Впродовж майже цілого II тисячоліття український народ, незважаючи на зміну релігії, лихоліття і бездержавність, беріг традиції свого світогляду, культури і життя соціуму – завдяки відшліфованому впродовж тисячоліть сонячному КОЛУ річної обрядовості і Звичаєвому Праву. Та час бере своє, і, подібно до того, як у народі було «двовір'я», – у вишивці, і в тому числі у вишивці Рушника з'явилися імітації складних технік, заміна їх на спрощені, так звані «лжетехніки», «обманки». Зокрема, в кінці XIX – початку XX століття «білі» техніки в рушнику були замінені їх візуальною імітацією в техніці «хрестик».

Причиною таких змін було те, що за багато століть з пам'яті народу вивітрилися у великій мірі знання їх давньої традиційної віри, а разом з тим і розуміння суті давніх символів, – їх замінила також імітація – візуальна поверхова натуралістична «символіка», яка вже нічого не мала спільного ні з Космосом, ні з розумінням Світобудови, ні з космічною духовністю людини. З іншого боку – українська ЖІНКА втратила свій особистий вільний простір, так необхідний для творчості, – вона стала майже тотально зайнята на виробництві та в сільському господарстві. На цьому тлі , в кінці XIX – поч. XX століть в

український простір, як і в інші землі: Росію, Білорусь, деякі азійські території російської імперії, – разом із новітніми капіталістичними відносинами проникає так званий «брокар».

Ця назва пішла від імені успішного німецького підприємця Брокара, який імпортував свою продукцію на теренах Російської імперії, східною частиною якої і була Україна. Рекламою в його фірмі займалася його дружина, яка виявилася ще більш успішним менеджером. Саме вона запровадила в якості упаковки дрібної мануфактури використання друкованих на папері натуралістичних квіткових візерунків у чорно-червоних кольорах, подрібнені на квадратики. Їх було зручно, швидко і просто вишивати хрестиком. Вони такі зрозумілі і дальнобійні! Народ підхопив це нововведення, замінивши ним вишукану і складну, та вже не зовсім зрозумілу традиційну вишивку; проте, внісши в них класичні закони ритму і орнаментального ряду. Ще в кінці ХХ століття така вишивка не вважалася мистецтвом, сприймалася мистецтвознавцями як тимчасове явище, якого потрібно позбутися. Проте, час ішов, і через якихось кілька десятиліть цей стиль уже став історією, і, перетрансформувавшись через естетичне чуття народу, зміг подекуди піднятися до шедеврів. АЛЕ...

Народ мудрий і спостережливий... В описах деяких особливо розкішних жіночих сорочок, вишитих буйними квітами чорно-червоним хрестиком, захоплено прозвучало: «рукав – як у кров умочений!»! Так от, – відповідно до законів кольорознавства, – поєднання ЧОРНОГО+ЧЕРВОНОГО+БІЛОГО кольорів символізує НАЙВИЩИЙ РІВЕНЬ ДРАМАТИЗМУ! А ми з вами добре знаємо, що принесло нам ХХ століття: Перша і Друга світові війни, голодомори, репресії, винищення спочатку духовенства – у 20-х; згодом селянства під час голодомору 32–33 рр, далі 60%-!!! Української інтелігенції у 36–37 рр; а в 60-х патріотичний цвіт нації... Тобто, – сплошна КРОВ! Упродовж цілого століття!!! Це дуже жорстокий, і дуже красномовний доказ того, що СИМВОЛІКА ПРАЦЮЄ! До того ж, працює незалежно від того, розуміємо ми це чи ні. Твір усякого мистецтва, пущений у життя, починає жити самостійно (і працювати так, як запрограмований). А тому відноситися до вишиваних символів потрібно грамотно і з усією серйозністю.

«НЕ ЖАРТУЙТЕ З РУШНИКОМ!» – такою статтею я звернулася до майстринь української вишивки на початку 2000 рр., закликаючи їх до того, щоб висвітлювати ауру України, розцвічувати її життєстверджуючою повноколірністю...

А між тим, уже в другій половині ХХ століття українські базари рясніли барвистими рушниками, шитими гладдю – на продаж. Я цей процес спостерігала, так би мовити, «зсередини». Їх вишивали цілими «кутками», родинами, а купували, як не дивно, – селяни. Це тому, що всі селянські Жінки були охоплені роботою в колгоспах, а потяг до краси, до «прибрання» оселі, – міцно сидів у народних генах.

Така робота, а тим більше, – торгівля, в ті радянські часи, мяко кажучи, не віталася. А точніше кажучи – переслідувалася фінансовими інспекторами, штрафувалася. Це вже потім, пройшовши науковий і творчий «гарт», я прийшла до висновку, що це була остання сторіночка справжнього, органічного життя НАРОДНОГО ХУДОЖНЬОГО ПРОМИСЛУ! І я була його учасницею. І також потім, уже при Незалежності України, був прийнятий Закон «Про збереження і розвиток народних художніх промислів України», коли вже більшість його носіїв і творців пішла за межу. Отака парадигма розвитку. Уміємо ми плекати мистецтво...

Тоді, в кінці 60-х–70-і роки я вважали ці вироби недостатньо вишуканими, бо ж БАЗАР!.. у певній мірі вони були занадто яскравими, нестримними, – так це і був прояв народного характеру, його жага до краси, до повнокровного буяння ЖИТТЯ, до розквіту. А недостатня вишуканість – то віддзеркалення жорстокості епохи, коли людині було не до сентиментів: вижити б! Проте, уже в 90-х роках, підчас етнографічних експедицій в Чигиринському районі на Черкащині, зокрема, в селах Івківці, Худоліївка, – ми зустрічали вже рушники такого барвистого стилю просто шедеврального рівня. Прекрасні взірці його має і Музей Івана Гончара в Києві. В них ще живуть відголоски композиційного вирішення традиційних народних Рушників, (букет по центру кожного краю або ж квітучі гілки, – як трансформація мотиву Древа; нижня горизонтальна композиція, – відголосок «світу того»), але це підсвідома інерція. Головне – красива річ, щоб радувала Душу. Кожна людина відчуває, що КРАСА – це сила невідворотна, на неї не можна дивитися просто так, – вона робить людину кращою, пробуджує в ній ДОБРО і ЛЮБОВ. В таких Рушниках бринить людська щирість і наїв. Та це вже також наша історія, історія нашого народного мистецтва і вишивки, як одного з найбільш розповсюджених його граней.

Що ж на сьогодні ми маємо у плані розвитку цього колоритного і чи не найбільш приближеного до Людини виду мистецтв? Ситуація непроста. Незважаючи на те, що ми вже ступили у ювілейний, тридцятий рік НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, коли, здавалося б, повинен бути розквіт національної культури і мистецтв, – на наших очах ГИНЕ це прекрасне мистецтво української вишивки !!!

Зовсім недавно, разом зі сплесками наших Майданів, ми мали бум моди на українську вишивку, що сягнув далеко за кордони України. Тоді ж модний критик Зоя Звєнцковська констатувала: «Мода на вишивку може її убити». Парадокс? Ні! Цілком слушно її занепокоїло те, що активно експлуатується лише зовнішня, візуальна сторона вишивки, при тому зовсім нівелюється її духовна складова. А вона ж і є суттю вишивки!

Причина цьому не одна:

1) Ми вже торкнулися вище того фактору, що розуміння в широкому загалі енергетичної та інформаційної наповненості вишивки, а відтак її духовної цінності, – стерли з людської свідомості вітри соціально-історичних перемін;

2) Науково-технічний «прогрес». Як сказав свого часу академік Сахаров: «Прогресс неделим и невозвратим», – техніка заповонила людський простір. Машинна вишивка – то ще півбіді, у ній все-таки ще присутня енергія людських рук. А от вишивальні автомати – це вже повне нівелювання суті вишивки. Вона перетворюється на холодну, жорстку, і крім зовнішньої «картинки» нічого вже більше в собі не несе. Та й «картинки» вже – переважно плід піратства і плагіату, нічого спільного з творчістю, а відтак – мистецтвом. На жаль, ми живемо в час імітаторства і підробок, матеріальних і духовних.

3) Та найстрашніше те, що ІДУТЬ З ЖИТТЯ МАЙСТРИ. Так, життєво це невідворотно. Але ж вони не встигли, не змогли по причині соціально обумовлених – розірваності традицій, – передати свою майстерність молодим. Та й молодь, з тієї ж причини, помноженої на високу динаміку часу, не надто прагне переймати це кропітке мистецтво. А штучний процес підготовки таких майстрів був так само штучно уповільнений, якщо не знищений, ганебним відношенням до національної культури з боку швидкозмінної влади, та «залишковим» її фінансуванням.

А, як відомо, «Держава, яка не фінансує своєї культури, змушена буде фінансувати силовиків». Саме це ми і маємо натепер в геометричній прогресії.

Вишивка – це дорогоцінне надбання нашого народу, сформоване впродовж багатьох віків його працездатністю і талантом. В ній – його мудрість і Космічна грамота, історія і національний характер. Вона є частинкою глибокого КОРЕНЯ Нашого ДРЕВА ЖИТТЯ. А, як відомо, «без коріння саду не цвісти...»

Тож хочеться вірити, що наш мудрий, талановитий і працьовитий український народ знайде в глибинах своєї генетики і менталітету силу і мудрість, щоб зупинити руйнівні процеси, змінивши їх на світло ПРОГРЕСУ і РОЗКВІТУ!

Джерела та література:

1. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека.– Прага : Артия, 1972. – 560.
2. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского Архива XII–III тысячелетий до н.э. – Киев : Аратта, 2001. – 87.
3. Мицик В. Ф. Священна країна хліборобів. – К. : МАУП. 2005.
4. Сваргга - АРІЇ
5. Пектораль. Триєдніс
6. Г. Павлуцький. ІСТОРІЯ ОРНАМЕНТУ.
7. Титаренко В. Буша. Пороги–2006 // Народне мистецтво.– 2006. – N3–4. – С. 17–19.
8. Рыбаков. ЯЗЫЧЕСТВО ДРЕВНИХ СЛАВЯН. Москва,1981, издательство «Наука», ст. 52.
9. Титаренко В. Буша. Пороги–2006 // Народне мистецтво. – 2006. – N3–4. – С. 17–19.
10. Рушник XVI ст.
11. В. Титаренко. Вишиті рушники південно-східного Поділля // Народне мистецтво. – 2006. – №1–2, С. 64–66.
12. Там же, ст.22.
13. Материалы и технические приемы в древнерусском шите // Вопросы реставрации, вып.1. М., – 1926. – С.113–120.

*Тетяна ШУЛЬЖЕНКО,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
Яніна ДІДЕНКО,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

**ЗАЛИШКИ ДАВНЬОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ
В ЗАМОВНИХ ТЕКСТАХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ
(за матеріалами польових досліджень)**

**«Основні матеріали для сходження нашого язичництва зберігаються
в живому джерелі самобутньої народності слов'янських племен»
Д. О. Шепітинг**

**«Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості
ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської
і християнської культур»
О. Воронай**

Замовляння як важливий елемент українського фольклору становлять особливий шар загальнослов'янської культури. Він є найбільш замкненим для невтаємничених. Ще в ХІХ ст. вчені-фольклористи нарікали на те, як важко збирати замовляння та заклинання, як неохоче інформанти повідомляють шукані тексти і описують дії, пов'язані з ними. В наш час, коли носіїв самобутньої української культури стає все менше, зібрання подібного матеріалу ще більше ускладнюється, а відшукані тексти виступають особливо важливим джерелом інформації для відтворення прадавнього світогляду народу.

Запропоноване дослідження є спробою аналізу деяких замовних формул, зібраних на території Середньої Наддніпрянщини, переважно в Черкаській обл., протягом 1990–2010 рр., в сюжетах яких зустрічаються дохристиянські мотиви світобудови. Так, серед переважаючої більшості лікувальних текстів на окрему увагу заслуговують: замовляння до Білого бога: «Білі люди, на білих конях, їдуть до білого дому, Білому Богу молитися» [записано від Варченко Р. К., 1958 р. н., уродженки с. Івківці Чигиринського р-ну Черкаської обл.] та замовна формула від поганого сну: «Сон Мара-Мариця, дурному – дурне сниться» [записано від Щєпака Л. М., 1948 р. н., уродженця с. Крутьки Чернобаївського р-ну Черкаської обл.].

Сюжетика виявлених текстів підтверджує дуалістичність світогляду наших предків, що виразилася в шануванні світла (Білий бог – прим. авторів) і темряви (Мара – Темна Богородиця, втілення смерті і п'їтьми – прим. авторів). Семантика виявлених замовних формул заслуговує на спробу реконструкції як

архаїчної форми мислення і давнього світорозуміння українців на основі виявлених текстів, використовуючи письмові та археологічні джерела.

Відомості про давній світогляд наших предків доволі мізерні і не зовсім ясні. До нашого часу збереглися лише окремі назви прадавніх язичницьких божеств, місце яких у «небесному пантеоні» на сьогодні невідоме або недостатньо зрозуміле. Значну частину матеріалу про давні міфологічні уявлення нашого народу ми черпаємо з билин, переказів, приказок, народних пісень та замовних текстів. Однак, аналізуючи наявну джерельну базу, важко сказати, котрі із давніх богів є автентичними, а котрі запозичені нашими предками зі світогляду інших народів. Так само складно визначити, яким божествам поклонялися повсюдно чи в якомусь окремому регіоні. Однак, крім «звісток про міфологічні божества і способи поклоніння їм, є в деяких пам'ятках хоча й не численні, але порівняно більш ясні вказівки на обожнювання природи взагалі, важливі тим, що їх зміст пояснюється поетичним надбанням народу [10, 64].

Свідчення шанування Білобога і Чорнобога зустрічаються переважно в західнослов'янській міфології. Як першоджерело виступає «Слов'янська хроніка» Гельмольда XII ст. Однак О. Афанасьєв вважав, що колись це вірування було характерним для всіх слов'янських племен. В підтвердження цього автор навів низку географічних назв, що уціліли до нашого часу. Серед них: с. Бялобоже в Польщі, урочище Белиє богі Московської обл. в Росії [2]. В Україні – це с. Білобожниця Чортківського р-ну Тернопільської обл., Білогорща на Львівщині та ін. Непрямим доказом побутування антагоністичної пари Білобог – Чорнобог на території Черкащини є існування у м. Канів Черкаської обл. наступних топонімів: гір Божиця і Чортиця, розділених течією річечки Дунаєць [3].

На думку М. Костомарова, «одухотворення, або обожнення різних явищ природи становило сутність нашої міфології» [10, 65]. Так, небесні й атмосферні явища як поняття життєво важливих природних процесів обов'язково повинні були мати в слов'янській релігії своїх представників. За М. Є. Соколовим, в язичників не було істоти більш симпатичної і шанованої людьми, ніж такою було сонце [16, 4]. Воно займає перше місце серед всіх небесних світил. «Тому до поняття сонця повинні бути віднесені всі ті божества, імена яких, по загальному закону розвитку всіх наших міфічних назв, висловлюють собою головну властивість сонця, як наприклад: білий, червоний, ярий, ясний, звідси Білбог, Белен, Яр, Ярило, ясен» [19, 88].

Згідно із А. Кайсаровим, Білобог і його протилежність Чорнобог «належать до найдавніших божеств які тільки були у слов'ян» [8]. Людина познайомилася з почуттям фізичного зла і блага, перш ніж з будь-яким іншим. Тому зі світлими, білими божествами вона відчувала свою спорідненість, бо від них посилалися дари родючості, якими забезпечувалося існування всього живого. З чорними божествами було пов'язане все старе, потворне, лукаве і лихе; вони вороги життя і його моральних засад. «Людська уява створила два начала, або дві причини тому, що відбувається довкола, і людина назвала їх

добрими і злими божествами. Так зародилися перський Оромас і Аріман, і таким же чином, з'явилися перводревні Білбог і Чорнобог» [8]. Закінчення «бог» в словах, що позначають давніх слов'янських божеств, доводить, – вважає А. Кайсаров, – що це ім'я давно вже було в слов'янському словнику. Такої ж думки і М. Срезневський, який стверджує, що між язичницькими догматами давніх слов'ян перше місце займав догмат про єдиного верховного бога. В підтвердження науковець наводить слова Прокопія Кесарійського: «Вони сповідують єдиного бога, господа світу, і приносять йому в жертву биків і інші обітниці», і Гельмольда: «Між різноманітними божествами, у владі яких слов'яни вважають поля і ліси, печалі і насолоди – вони відрізняють єдиного бога на небесах, що повеліває іншими, прародителя їх, всемогутнього бога богів, що піклується лише про небесне. В ньому вони бачили володаря Світу, воля якого управляти людськими долями, його називали Великим Богом, Богом богів (*dues deorum*), Прабогом» [17, 2].

У «Хроніці слов'ян» Богом богів балтійці (саме про них писав Гельмольд – прим. авторів) називають Святовита, якого вшановували також як Бога сонця. Його храм було зведено на острові Рюген (останнє язичницьке святилище в Західній Європі, спалене за наказом датського короля Вальдемара I 12 червня 1168 р. – прим. авторів). М. Кареев у праці «Старорусские боги и богини» стверджує, що «цей самий бог називався Білбогом, від якого залежало всяке щастя» [9, 44].

Первосвященне богослужіння Свантовиту (Святовиту – прим. авторів), що відправлялося на Рюгені, описане і Саксоном Граматиком. Там стояв ідол, що висотою перевищував «всякий зріст людський», він мав чотири голови, під покровом однієї шапки, з двох боків виднілися дві спини і двоє грудей. В одній руці ідол тримав ріг з вином. «Вся Слов'янщина виражала повагу рюгенському ідолу, і навіть чужоземні царі посилали туди подарунки. І в других місцях теж знаходилися такі ж капища і зображення цього божества» [10, 8].

В Україні капище Святовита відкрите на горі Богит, поблизу с. Городниця Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Ще в 1848 р. поблизу Гусятини, в обмілілій річці Збруч знайшли ідол Святовита – скульптуру на чотиригранному триметровому стовпі з крем'янистого вапняку з висіченими символічними зображеннями. Певний час статуя перебувала в маєтку власника с. Личківці пана Костянтина Заборовського, який подарував її Мечиславу Потоцькому, а той в 1951 р. віддав в Краківський Археологічний музей, де Збруцький ідол зберігається і зараз [4]. Його гіпсові копії є в Кам'янецькому музеї археології, у Львівському музеї історії релігії, біля Олеського замку, в археологічному музеї м. Чигирин та ін.

Окрім скарбів, у храмі Святовита знаходився білий кінь, сісти на якого мав право тільки жрець. Тварину, що належала божеству, не можна було принижувати частою і звичайною їздою, вважалося, що на ньому їздить сам бог світла: «Свантовит сонце, їздив на білому як день коні, воювати зі злими духами під покровом ночі, царства противного початку, що руйнується променями світила» [10, 10].

В історії Камінського єпископства говориться, що слов'яни визнавали добрий початок під ім'ям Білого бога, протилежного злому, званому Чорнобогом. У Гельмольда ми знаходимо звістки, що слов'яни при бенкетах обносили чашу з благословеннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога, а все погане – від злого, званого на їх мові дияволом чи Чорнобогом. Слідом за тим Гельмольд говорить, що добрий Бог є Свантовит [10, 14].

Що одне і те ж божество може називатися різними іменами, доводити не потрібно. Наприклад, у скандинавській міфології Один мав до 12 імен. Можна думати, що слов'яни поклонялися світлу під різними найменуваннями, а це дає нам змогу шукати серед різних міфологічних імен одного і того ж поняття. Припускаємо, що і Білобог, і Святovit є давніми назвами божества, що уособлювало собою сонце, і можливо, єдиного Бога богів. На східних мовах ім'я Белос, що має спільний корінь з Білобогом – біл/бел (Баал або Бел – сонячний бог – прим. авторів), означає ім'я Господа [19, 99]. В значенні чистого бога сонця відобразився в кельтській мові бог *Belenis, Belinis, Belis*, з яким Д. Шеппінг порівнює нашого Білобога, або Бела, Білуна, пояснюючи це тим, що походження слова *Беленус* ясно вказує на слов'янський корінь *бел* – білий, що зустрічається в назвах цього кольору а усіх європейських мовах [19, 101].

Якщо давні літописці, такі як Гельмонд, Прокопій Кесарійський та пізніші історики М. Карєєв, М. Соколов ототожнювали Білого бога зі Святovитом, то Д. Шеппінг розглядав його схожість ще й з *Велесом*: «Якщо станемо тепер розглядати *Велеса* щодо його філологічного значення, то не можна не здивуватися широкому об'єму його кореня *вел, вал, вол, або бел, бал, бол...* Таким чином за допомогою грецького *Белоса*, і кельтського *Беленуса* переходить наш бог *Волос* або *Велес* в сонячний кумир *Білбога* або *Білуна* – *Беленуса*» [19, 99]. Дмитро Оттович не заперечував і схожість Білобога із Святovитом: «Якісна назва білого бога відносно сонячних променів майже зовсім тотожна з назвою світлого бога або Святovита» [19, 101]. Якщо поглянути на описи його храму в Арконі (острів Рюген – прим. авторів) і на зміст замовного тексту, що побутував на Чигиринщині в ХХ ст., то між цими божествами багато спільного: жреці Аркони носили білий одяг, там же стояв білий кінь, на якому їздив сам Святovит, так і в нашому тексті білі люди (жерці – прим. авторів) на білих конях їдуть до білого дому (ймовірно до храму – прим. авторів) Білому богу молитися. [Записано в с. Івківці Чигиринського р-ну Черкаської обл.]. Однак погоджуємося з думкою Д. Шеппінга: «... цих фактів і не цілком достатньо, щоб довести тотожність понять світлого і білого бога, та в крайньому разі вони натякають на тотожність білого кольору зі Святovитом» [19, 101].

Антагоністична протилежність Білобогу – Чорнобог (Темновит, Мор, Морок – прим. авторів), є володарем темряви, ночі, зими, холоду. В язичницькому світогляді Білобог і Чорнобог виступають як єдине ціле, що породжує гармонію Всесвіту, тому Чорнобога вшановували, як і Білобога. У арабського географа Аль-Масуді зберігся опис його храму: «В храмі, що стоїть на Чорній горі є великий ідол, що зображує Сатурна (Чорнобога – прим.

авторів) у вигляді старця, що тримає в руці палицю, якою він перемішує кладовищенські кістки мерців...» [7, 106]. Про походження Білобога і Чорнобога розповідає давньослов'янська міфологія: «Поринув у свою глибоку думу Сокіл-Род. І довго-довго думу думав. І зніс він два яйця: біле і чорне. Впали вони в озеро Живої Води, і вродилися з них Білий Лебідь і Чорний Лебідь. Попливли вони назустріч один одному і стали люто битися. Тоді з вершини Дуба-Стародуба сказав їм Сокіл: «Зупиніться!» І лебеді перестали битися. І сказав Сокіл: «Я даю вам Слово і Розум. Вийдіть з води і станьте обабіч мого Дуба». Вийшли лебеді з води й одразу перетворилися в людиноподібних велетнів. Тільки в одного шкіра була біла, волосся – русяве, очі – блакитні, а в другого все було чорне – і шкіра, і волосся, і очі. І сказав Сокіл їм: «Зірвіть з дерева по яблуку і з'їжте їх». З'їли велетні по молодильному яблуку і відчули в собі силу неймовірну. І сказав їм Сокіл: «Тепер ви невмирущі боги». І вклонилися йому велетні. І сказав Сокіл білошкірому: «Ти є Білобог. Володар Світла й білого Світу та всього, що створиш у ньому». І сказав Сокіл чорношкірому: «Ти є Чорнобог. Володар ночі і п'їтьми та всього, що створиш у ній». І сказав він обом: «Ви є Добро і Зло. Краса і Погань. І ви будете вічно. Бо ви є Життя... » [15].

Поряд з Чорнобогом в «небесному пантеоні» знаходиться його дружина Морана (Мара, Мариця, Моржана, Марцана – прим. авторів) – уособлення хвороби та смерті, Темна Богородиця, богиня безплідної дряхлості [12]. В науковій літературі зустрічаються різні думки з приводу походження Морани. Так, А. Кайсаров зазначає, що поляки вшановували Марцану як богиню жнив, однак погоджується з думкою К. Френцеля, що Марцана все-таки богиня смерті, звертаючи увагу на походження імені цього божества – російською «морю» – умертвляю, богемською «мру» – умираю, «мрцавай» – оледеніти, замерзнути [8]. На думку М. Валенцової: «На великих територіях, населених слов'янськими народами, корінь мар / мор в повір'ях, билинах, в народних фразеологізмах має різні значення, які все ж логічно взаємно пов'язані і взаємно умотивовані: марево, видіння, привид, дух, страшний сон та ін.» [5]. А. Карєєв наголошував на «відсутності богинь в слов'янській міфології», пояснюючи це тим, що хоч і зустрічаються деякі імена – Лада, Дива, Мокоша, Морана, однак вони не настільки популярні, як, наприклад, богині у римлян і греків. Так, в «Повісті временних літ» йдеться, що в 980 р. князь Володимир на пагорбі перед своїм теремом поставив ідолів – скульптури богів: дерев'яного бога грому і блискавки Перуна зі срібною головою і золотими вусами, потім Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла і єдине жіноче божество – Мокош [11, 18].

Згідно з А. Карєєвим, жіночі божества в слов'янській міфології: «здебільшого не персоніфікації явищ природи, а абстрактні ідеї життя та смерті, а отже і спосіб їх походження відрізняється...» [9, 18]. К. Нікіфоровський описує Мару як злого духа, що приходить мучити людей уві сні: «Зазвичай Мара сідає на груди, або горло сплячого і починає тиснути, при цьому, затруднюючи дихання, робить це з хвилинними послабленнями, щоб насолодитися ще більшими муками жертви після перепочинку... Єдиним

могутнім засобом порятунку від Мари служить спомин про те, що все це відбувається уві сні, а не наяву» [13, 63]. Подібні уявлення про Мару як злого духа, що мучить людей уві сні, і методи боротьби з нею зафіксовані і на Черкащині: «Сон Мара-Мариця, дурному – дурне сниться» [записано від Щепака Л. М., 1948 р. н., уродженця с. Крутьки Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.]. Збігаються й описи нечистика: «на зріст як недільне немовля... часом із шерстю, що м'яка на дотик... відступає Мара, залишивши після себе у сплячого оніміння руки чи ноги і рясний піт на чолі... [13, 64] – «Коли я сплю і чую на груді мені шось давить, таке наче волохате. Даве так, що дихать немає чим. Я наче хочу проснуться, а не можу, тільки стогну (в ту ніч рідні в хаті справді чули стогін опонентки – прим. авторів) хочу руку підняти, а її наче шось держе і даве. А тоді дочка крикнула і я проснулася холодна і мокра вся...» [записано від Сібякіної Г. М., 1968 р. н., уродженки с. Вітове, жительки с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.]. Згідно з наведеним вище на території Черкащини Мара виступає уособленням злого / нечистого духа, а те, що приходить вона саме в нічний час, підтверджує її праобраз істоти темної, володарки мороку та п'їтьми.

З уявлень про темні і світлі сили, думаємо, беруть початок вислови «білий день / посеред білого дня», де білий колір виступає як людський / живий. Вираз «посеред білого дня» означає час людської діяльності, коли сходить сонце, настає світло. В усіх міфосюжетах про створення світу первинний стан Буття, хаос описується як Світовий Морок, без жодного проблиску світла, і саме від першосвітла зародився світ, де живе людина. Біле личко – ознака здоров'я та життя. Так, Т. Г. Шевченко писав: «біле тіло – вовки з'їли», маючи на увазі людське тіло [18]. В християнстві, ці уявлення втілилися в Бога та Диявола. Ще в Густинському літописі, від 1070 р. старовинні волхви стверджували, що «два суть бози: один небесный, другой во аде» [2]. Бессарабські переселенці на питання: чи сповідують вони християнську віру, відповідали: «мы поклоняемся истинному Господу нашему – белому Богу» [2]. В Україні збереглася приказка: «На Білій Русі не без добрих людей» [3], де білим у ній відображається і Батьківщина, і влада, і віра. А білий світ постає втіленням світу людського, землі і небес, усього неосяжного Всесвіту.

З наведеного вище бачимо, що імена давніх божеств або запозичувалися від самої природи чи від природного явища, або склалися з прикметників, що визначали загальну властивість божества як явища, яке воно уособлювало, щоб пізніше стати власним його ім'ям. Народна фантазія для них створила власні образи, а усні перекази їх возвеличили і прикрасили. «Все народне життя і поезія слов'янина дихає всеохоплюючою любов'ю і вдячним благоговінням до природи в найменших навіть проявах її сил» [19, 29]. Однак імена й атрибути їх божественної могутності все-таки коливаються в якійсь таємничій невизначеності. Важко не погодитися із словами Г. Глінки, що вже більше двох століть зберігають свою актуальність: «Не так недолік в записках, що відносяться до стародавнього слов'янського баснослів'я, скільки не

старання про розвиток наявних про цей предмет сухих сказань, тому причиною, що ми не маємо до цього часу систематичного опису цих богів» [6, 5]. Адже в українських замовних текстах зустрічається ще багато правди про рідну старовину, і в поезії їх передається народний характер покоління, з його звичаями та світоглядом.

Джерела та література:

1. Антонич Б.-І. Схід сонця [Електронний ресурс] / Б.-І. Антонич // Мисленне дерево. – Режим доступу : <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/A/AntonychBI/PoezijiPozaZbirkamy/SxidSoncja.html>
2. Афанасьев А. Н. Поэтическое воззрение славян на природу [Электронный ресурс] / А. Н. Афанасьев. – Т. І.– Режим доступа : <http://www.rodnovery.ru>
3. Білобог – Верховний Бог – Утримувач світу Яві [Електронний ресурс] // Слов'янська міфологія. – Режим доступу : <https://supermif.com/slovjane/bilobog2.html>
4. Богит [Електронний ресурс] // Руське православне коло. – Режим доступу до ресурсу: <https://svit.in.ua/sva/mi8.htm>
5. Валенцова М. М. Этнолингвистический комментарий к этимологии слов маара и упырь [Электронный ресурс] / М. М. Валенцова. – Режим доступа : https://inslav.ru/sites/default/files/valencova_2013_mara_upyrj.pdf
6. Глинка Г. Древняя религия славян / Г. Глинка. – Митава: в типогр. И. Ф. Штефенгагена и Сына, 1804. – 150 с.
7. Гордиенко-Митрофанова И. В. Язычество восточных славян (VIII – X вв. н. э) / И. В. Гордиенко-Митрофанова, В. С. Аксенов. – К. : Миллениум, 2003. – 224 с.
8. Кайсаров А. С. Славянская и российская мифология [Электронный ресурс] / А. С. Кайсаров. – Режим доступа : http://https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/okkultizm/Kaisar/_01.php
9. Кареев Н. И. Главные антропоморфические боги славянского язычества [Электронный ресурс] / Н. И. Кареев. – Режим доступа : <http://relig-library.pspu.ru/modules.php?name=2103>
10. Костомаров Н. И. Славянская мифология / Н. И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 688 с.
11. Михайлов Н. А. История славянской мифологии в XX веке / Н. А. Михайлов. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2017. – 344 с.
12. Найстаріші Боги і Богині слов'янської міфології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://supermif.com/slovjane/nbog_slav.html
13. Никифоровский К. Я. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе / К. Я. Никифоровский. – Вильна, 1907. – 103 с.
14. Пільгук І. Народний співець Буковини Юрій Федькович [Електронний ресурс] / І. Пільгук. – Режим доступу : <https://md-eksperiment.org/post/20170421-narodnij-spivec-bukovini-yurij-fedkovich>
15. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / С. Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.
16. Соколов М. Е. Старорусские солнечные боги и богини / М. Е. Соколов. – М. : Книга по требованию, 2011. – 186 с.
17. Срезневский М. О языческом богослужении древних славян / М. Срезневский. – СПб : В типогр. К. Жернакова, 1848. – 100 с.
18. Шевченко Т. Причина [Електронний ресурс] / Т. Шевченко // Кобзар. – Режим доступу : <http://poetyka.uazone.net/kobzar/prychynna.html>
19. Шеппинг Д. О. Мифы славянского язычества / Д. О. Шеппинг. – Екатеринбург : У-Фактория; М. : АСТ МОСКВА, 2008. – 301 с.

УДК 069.5 (477.46)(091) «19»

*Любов ШМИГОЛЬ,
молодший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького» НІКЗ «Чигирин»*
*Наталія ЧИГИРИК,
екскурсовод науково-дослідного відділу
«Резиденція Богдана Хмельницького» НІКЗ «Чигирин»*

ВИСТАВКОВИЙ ПРОЄКТ «КРЕМЕНЧУЦЬКЕ «МОРЕ»: НЕЗАТОПЛЕНА ПАМ'ЯТЬ»: ФОРМАТИ РОБОТИ ОФЛАЙН ТА ОНЛАЙН

Сьогодні Кременчуцьке водосховище є невід'ємною частиною життя населення нашого краю. Місцеві жителі з любов'ю називають його «морем». Виставковий проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» присвячений 60-річчю переселення придніпровських сіл Чигиринщини у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Він є результатом багаторічних наукових досліджень співробітників НІКЗ «Чигирин». Кураторками проєкту стали екскурсовод науково-дослідного відділу «Резиденція Богдана Хмельницького» Наталія Чигирик та молодший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького» Любов Шмиголь.

До цього часу немає єдиної точки зору щодо доцільності будівництва КремГЕС та отримання дешевої електроенергії, з одного боку, і втрат, що понесли переселенці затоплених сіл, та екологічних наслідків – з другого. Виставковий проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» – це спроба знайти відповіді на ці питання не лише через сухі цифри економічних досягнень і перетворень, а й через особистий досвід безпосередніх учасників тих подій.

Відкриттю виставки передувала кількамісячна підготовча робота. Відібрали експонати (предмети побуту, живопис, світлини середини ХХ ст. із затоплених придніпровських сіл Чигиринщини) у фондах НІКЗ «Чигирин», фотографії з особистих архівів переселенців. Макети експозиційних планшетів із світлинами розробила завідувачка відділу «Музей Богдана Хмельницького» О. О. Пискун. Працювали в архівному відділі Чигиринської РДА, де зберігаються матеріали оцінних комісій по кожному з домогосподарств району. Перечитали підшивки районної газети за 1955–1959 рр., аби потім розповісти нашим відвідувачам, як висвітлювала хід переселення місцева преса.

Зібрані матеріали дали змогу сформувати сім експозиційних розділів:

I. Політика радянської влади в повоєнні роки та плани електрифікації країни.

II. Життя придніпровських сіл Чигиринщини в 40–50-х рр. ХХ ст.

III–IV. Процес переселення з чаші Кременчуцького «моря» та будівництво нових сіл на «степу».

V. Археологічні знахідки на узбережжі Кременчуцького водосховища.

VI. Будівництво захисних споруд та меліорація заплави р. Тясмин.

VII. «Цвітіння» води та пошуки науковцями шляхів зупинки масового розповсюдження синьо-зелених водоростей.

Будівництво Кременчуцької ГЕС і водосховища зруйнувало усталений спосіб життя і побут жителів придніпровських сіл Чигиринщини, розпорошило сільські громади та родини. Доля розкидала переселенців по всій Україні та за її межами. Було побудовано п'ять нових сіл із старими топографічними назвами: Вітове, Боровиця, Тіньки, Рацеве, Топилівка. Із карти України зникли Адамівка, Бужин, Калантаїв, Кожарки, Тарасівка, Мудрівка, Шабельники і Гущівка. У 1959 р. з Чигиринського району під водоймище відійшло 22 743 га угідь сільськогосподарських артілей та 1518 га рибколгоспу [1, 100]. Оцінювання вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, проводила районна оцінна комісія. На кожне домоволодіння, вона складала інвентаризаційну картку і акт. На виставці ми представили такі документи з Бужина та Рацевого, а також цікавий щоденник по обліку будівництва, який вели переселенці з Боровиці у 1956–1959 рр. Загальної вартості переселення по території району немає. Відомо, що за 1956–1957 рр. освоєно трохи більше 19 млн. крб., за 1958 р. – близько 17 млн. крб. [2, 71]. Навіть ці сухі цифри дають уявлення про той величезний обсяг робіт, який виконали жителі придніпровських сіл Чигиринщини, будуючи на новому місці нові населені пункти з відповідною соціальною інфраструктурою.

В результаті затоплення середньої частини Придніпров'я зазнала великих втрат історична наука. Приблизно від порту «Адамівка» до сучасного Світловодська під водою опинилася велика кількість археологічних пам'яток від енеоліту до середньовіччя [3, 42]. Вода і сьогодні вимиває на берег побутові речі, знаряддя праці, монети, прикраси. Речі, знайдені співробітниками заповідника під час експедицій на узбережжі водосховища, стали доповненням одного з експозиційних комплексів.

Внаслідок будівництва Кременчуцького водосховища зазнало змін русло р. Тясмин. Його було скорочено на 25 км, а в районі села Стецівка було збудовано насосну станцію та захисну дамбу для захисту Чигирини та навколишніх сіл від підтоплення.

Відразу після створення водосховища з'явилася нова проблема – розмноження синьо-зелених водоростей («цвітіння» води). В районі с. Стецівка в 60–80-х рр. ХХ ст. діяла науково-експериментальна база Інституту гідробіології АН УРСР, де вчені шукали шляхи вирішення цієї проблеми. В районі порту Адамівка було побудовано Дослідно-експериментальний завод з переробки синьо-зелених водоростей. Місцеві жителі називали його «Систон». Інститут гідробіології НАНУ надав для виставкового проекту унікальні матеріали про роботу міжвідомчої опорної дослідно-виробничої бази з запобігання «цвітінню» води.

Презентація виставкового проекту «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» відбулася в музеї Богдана Хмельницького 4 грудня 2019 р. На ній були присутні переселенці з придніпровських сіл Чигиринщини – очевидці тих подій. Своїми спогадами про переселення поділились Т. Д. Жадан (с. Тіньки),

О. Я. Сашко (с. Топилівка), П. А. Шульженко (с. Рацеве). Про меліоративні роботи та сучасний стан р. Тясмин розповів начальник Тясминської експлуатаційної ділянки В. І. Вовкогон.

Додаткову інформацію про проєкт відвідувачі музею отримували не тільки від екскурсоводів, з анотацій, а й через розміщені біля кожного експозиційного комплексу QR-коди. Крім того, нами було надруковано інформаційний буклет, присвячений виставці. Його на згадку могли взяти гості музею.

Спілкування з відвідувачами музею дало можливість зробити висновок, що виставковий проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» був цікавим і пізнавальним для різних вікових категорій – від школярів і студентів до старшого покоління. Комусь він відкривав невідомі сторінки історії Чигиринщини, а комусь допомагав по-новому поглянути на давно відомі події.

У січні 2020 р. матеріали виставки були розміщені на сторінці музею Богдана Хмельницького на платформі «izi.TREVEL» [4]. Завдяки цьому проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» став доступнішим для багатьох людей. Статистика відвідувань сторінки свідчить, що виставкою цікавилися жителі далеких Петропавлівська-Камчатського (Росія) та Ірвайна (США).

Під час підготовки проєкту виникла ідея створити фотоальбом із світлин з родинних архівів жителів затоплених сіл Чигиринщини. Ми звернулися до переселенців та їхніх родичів з проханням поділитися спогадами про ті події та світлинами. Світлини сканували і повертали власникам. Фотоальбом із родинних архівів жителів сіл, що потрапили в зону затоплення, щотижня поповнювався новими світлинами. Відвідувачі виставки мали змогу знайомитися з цими фотоматеріалами.

Пандемія COVID-19 та запровадження карантину змусили музеї всього світу пристосовуватися до нових умов, змінювати форми роботи, більше використовувати сторінки в соціальних мережах. Музей Богдана Хмельницького не став винятком. Проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» перейшов у інший формат роботи – онлайн. Для нас це був новий цікавий досвід. Ми підготували відео (21) та текстові матеріали по кожному експозиційному комплексу проєкту. Частину відео (14) зняли на смартфон в експозиції виставки. Протягом квітня-жовтня всі матеріали розмістили на сторінці НКЗ «Чигирин» у мережі «Facebook» у рубриці #Пізнавальний_карантин#Кременчуцьке_море. Матеріали набрали різну кількість переглядів – від 173 до 5600. Найцікавішими для відвідувачів сторінки НКЗ «Чигирин» стали відеоряди про шкільне життя, весільні традиції, природу придніпровських сіл Чигиринщини, життєві історії конкретних переселенців, меліорацію заплави р. Тясмин.

Проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» став найзнаковішим виставковим проєктом 2019 р. у музеї Богдана Хмельницького. Він отримав чимало схвальних відгуків від відвідувачів музею. Адже був близьким не тільки жителям Чигиринщини, а й усім тим українцям, чії родини залишили рідні місця у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС та водосховища. З 4 грудня 2019 р. по 15 березня 2020 р. виставку відвідали близько 2000 осіб. А ще більша кількість людей (22 292) познайомилася з матеріалами проєкту завдяки відео та

дописам на сторінці заповідника в мережі «Facebook». Понад 300 фото увійшли до двох альбомів «Світлини з родинних архівів переселенців». Фотоматеріалами та історіями переселення поділилися Пидюра В. Л. (с. Шабельники), Шульженко П. А. (с. Адамівка), Мироненко Г. П. (с. Адамівка), Руденко В. Х. (с. Шабельники), Попович В. М. (с. Рацеве), Пшиченко О. В. (с. Шабельники), Дудник Г. Є. (с. Шабельники), Лазоренко В. І. (с. Топилівка), Приходько В. А. (с. Боровиця), Коваленко Л. Я. (с. Боровиця), Барильченко О. Й. (с. Боровиця), Предвічний В. (с. Тіньки), Турик В. М. (с. Рацеве). Частину зібраних світлин вже презентували у кількох відео на сторінці заповідника у мережі «Facebook». А ще отримали цінний подарунок. Це ключ від церкви затопленого с. Худяки. Він зберігався в одній із родин переселенців 60-х рр. і передавався від покоління до покоління. Його власник, почувши про наш проект і відвідавши виставку, вирішив, що ключ має зберігатися у музеї.

Джерела та література:

1. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ 1293/91.
2. Державний архів Черкаської області. – Р. 4313. – Оп. 1. – Спр. 862.
3. Полтавець В. І. Археологія Кременчуцького «моря» / В. І. Полтавець // Пам'ятки України. – 2003. – № 4. – С. 40–51.
4. <https://izi.travel/ru/7a5b-kremenchucke-more-nezatoplena-pam-yat-vistavka-zavershila-robotu-ale-dostupna-virtualno/uk>
5. Сторінка НІКЗ «Чигирин» у мережі «Facebook» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/nikzchygyryn/>

УДК 821.161.2:008

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Ростислав ДЖУГАН,

*студент спеціальності «Історія та археологія»,
факультету гуманітарних технологій
Черкаського державного технологічного університету*

**ХАРАКТЕРНІ РИСИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ЯК ВИДУ МИСТЕЦТВА**

Література як вид мистецтва не втрачає своїх позицій у сучасному вітчизняному арт-просторі. Навіть, зважаючи на те, що сьогодні кожен має безліч можливостей миттєво отримати інформацію, задовольнити власні пізнавальні потреби, скористатися критичними судженнями фахівців чи звичайного загалу стосовно певного літературного твору чи, врешті, прочитати його стислий варіант, у якому в кількох фразах «відображено» увесь зміст і сутність авторської оповіді.

Важливість літератури для становлення особистості з її світоглядними позиціями, морально-естетичним та емоційним комплексом складно переоцінити. Адже саме література спонукає мислити, аналізувати, формувати власні судження стосовно вічних категорій, таких як добро та зло, й вічних цінностей – людське життя, щастя, кохання, вірність, обов'язок перед родиною чи рідною землею, і цих категорій – безліч.

Розглянемо риси сучасного українського літературного мистецтва, що формується протягом останніх десятиліть. Оскільки літературознавчий доробок не дає точної відповіді на питання щодо конкретного часу започаткування сучасної української літератури, традиційно з цим поняттям пов'язують увесь художній доробок творів, написаних вітчизняними авторами з моменту здобуття Україною незалежності й дотепер.

Насамперед, сучасна українська література характеризується наявністю творчих напрацювань митців різних генерацій – у віковому форматі їх можна розмежувати на класиків, тобто літераторів старшого покоління (О. Гончар, В. Яворівський, Л. Костенко, І. Драч, Д. Павличко, П. Загребельний та ін.) та молодих письменників (Ю. Андрухович, О. Ірванець, Ю. Іздрик, Б. Жолдак, О. Забужко, Л. Дереш та ін.). Якщо тематика художніх творів класиків перебуває, в основному, в площині осмислення реалій буття, то творчість літературної молоді опирається на підвалини філософії постмодернізму, визначальними рисами якої є: культ самодостатньої та незалежної від обставин і думки іншої особистості; наповнення художнього твору атмосферою архаїки та міфу; спроба поєднання та взаємодоповнення світоглядних концепцій як окремих людей, так і цілих націй; сприйняття повсякденності та буденності життя як своєрідного «театру абсурду»; переплетення традицій різних жанрових видів та стилів розкриття сюжету в одному творі; застосування підкресленої іронічності, пародійності, ігрового стилю оповіді та присутні образу самого оповідача тощо.

Сучасна українська література характеризується наявністю усіх можливих родів та видів (епос: роман, повість, новела, оповідання та ін.; лірика: поема, пісня, поезія та ін.; драма: комедія, трагедія, власне драма).

Притаманна українській літературі початку ХХІ ст. й надзвичайна жанрова різноманітність: жанр альтернативної історії презентовано романами «Дефіляда Москві», «Ефіопська Січ», «Конотоп» Василя Кожелянка та «Рівне/Ровно» Олександра Ірванця; художньо-документальної краєзнавчої прози – десятитомною книгою «Господні зерна» Григорія Гусейнова; історичного роману – книгами «Залишенець. Чорний ворон» Василя Шкляра, «На брата брат» Юрія Мушкетика, «Вогненні стовпи» Романа Іваничука, «Справа отамана Зеленого» Андрія Кокотюхи; містично-детективного роману – твором «Ключ» Василя Шкляра; соціально-психологічної прози – книгами «Солодка Даруся», «Нація» Марії Матіос; техно-трилеру – романом «Бот» Максима Кідрука. Окрім того, сучасні українські літератори працюють й у інших жанрах, серед яких – фентезі, фантастика, детектив, пригодницький роман, роман жахів, роман-мелодрама, еротичний роман тощо.

Серед характерних рис сучасної української літератури варто визначити наступні: зниження пафосу – як патріотичного, так і морального; зосередженість на проблемах та негативних проявах людського життя; іронічна наповненість багатьох художніх творів; переоцінка загальнолюдських та індивідуальних цінностей; звернення до заборонених радянською цензурою тем; розмаїття стилів та тематики творів; стильового та тематичного різноманіття; поява в літературній творчості та критиці значної кількості жінок; колективне написання текстів літературних творів; використання перформансу. Серед рис, які навряд чи можна вважати здобутком сучасного українського літературного мистецтва – написання творів окремих авторів суржиком (Михайло Бриних), та вживання в тексті нецензурної лексики (Любо Дереш, Лесь Подерв'янський).

Однією з ознак сучасної української літератури є поява в ній бестселерів – книг, які стали культовими: «Рекреації» Юрія Андруховича, «Ворошиловград» Сергія Жадана, «Чорний ворон» Василя Шкляра, «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко, «Улюблені вірші» під редакцією Івана Малковича (збірник кращих українських віршів для дітей та переклад українською кращих іноземних з еталонними ілюстраціями), «Пікнік на льоду» Андрія Куркова, «Те, що на споді» Юрія Покальчука, «Герой нашого часу» Леся Подерв'янського, «Культ» Любока Дереша, «Солодка Даруся» Марії Матіос, «Село не люди» Любо Дашвар, «Танго смерті» Юрія Винничука та багато інших.

Варто згадати про таку особливість сучасного українського літературного арт-простору як активне створення різноманітних літературно-мистецьких гуртів. Діяльність деяких з них виходила далеко за межі класичних літературних об'єднань, подекуди шокуючи громадськість своєю епатажністю та відкритим неприйняттям літературних традицій. Такими майстернями художнього слова сучасності стали Асоціація українських письменників, «Бу-Ба-Бу», «Західний вітер», «ЛуГоСад», «Червона фіра», Творча асоціація «500».

Отже, здійснивши побіжний екскурс до творчого процесу сучасних українських митців художнього слова, можемо засвідчити активний розвиток української літератури як виду мистецтва, що ґрунтується на постмодерністських традиціях, характеризується оригінальністю та самобутністю, наявністю власних традицій, жанровою та стильовою різноманітністю, орієнтацією на смаки та потреби читацької аудиторії.

Література та джерела:

1. 15 сучасних українських книжок, які стали культовими. URL : https://espreso.tv/article/2017/07/07/15_knyzhok_ukrayiny (дата звернення: 31.10.2020).
2. 24 сучасних українських письменники, яких варто прочитати. URL : <https://uamodna.com/articles/24-suchasnyh-ukrayinsjkyh-pysjmennyku-yakyh-varto-prochytaty/> (дата звернення: 31.10.2020).
3. Лебединцева Н. М. Сучасна українська література : навч. посіб. / Н. М. Лебединцева. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 104 с.
4. Літературна дефіляда. Сучасна українська критика про сучасну українську літературу. – Київ : Темпора, 2012. – 542 с.
5. Літературознавчий словник-довідник. - 2-ге вид., виправл., доповн. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2007. – С. 255.

УДК061.2:94

Сергій ТИТАРЕНКО,
*студент 1-го курсу факультету гуманітарних технологій
Черкаського державного технологічного університету*

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ ТА В. С. ІКОННИКОВ

Поява перших історичних товариств в Україні стала помітним фактором розвитку і популяризації вітчизняної історичної науки. Як форма організації науки вони дістали визнання і поширення у другій половині XIX століття. Одним із них стало Історичне товариство Нестора-літописця (далі ІТНЛ) – наукове об'єднання вчених, що існувало у Києві у 1872–1931 роках. Наукова діяльність багатьох відомих українських істориків була пов'язана з діяльністю цього товариства, серед яких М. Максимович, В. Іконников, В. Антонович, Д. Багалій, О. Левицький, І. Лучицький, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський та ін.

Все своє життя відомий історик, історіограф, киевознавець В. Іконников присвятив історичній науці. Багаторічна педагогічна діяльність вченого була пов'язана з середніми та вищими учбовими закладами Києва, Харкова, Одеси: 1866–1867 роках у званні приват – доцента він читав лекції з російської історії на історико – філологічному та юридичному факультетах Харківського університету; в 1867 році викладав російську історію в гімназіях Одеси, а потім в Новоросійському університеті, захистив магістерську, а згодом докторську дисертації; 1870 році був обраний екстра – ординарним професором Новоросійського, а в 1871 році – ординарним професором Університету Св. Володимира.

Утворення громадського наукового осередку, що носив ім'я Нестора-літописця, було підготовлено багаторічною роботою київських учених. Ще в 20-ті роки XIX століття тут сформувалася група краєзнавців у складі М. Берлинського, К. Лохвицького, Є. Болховітінова, С. Анненкова та інших, які плідно вивчали місцеву історію. Значно пожвавилася ця робота після відкриття у 1834 році у Києві Університету Св. Володимира. Вона була пов'язана з діяльністю М. Максимовича. В 1835 році М. Максимович виступив ініціатором створення «Тимчасового комітету розшуку старожитностей», у якому спільно працювали київські краєзнавці й викладачі університету. Оскільки комітет не виправдав сподівань наукової громадськості, то, за свідченням М. Максимовича, на початку 1841 року «задумано й організовано було заснування в Києві історичного товариства» [1]. Однак замість історичного товариства в травні 1843 року при київському генерал-губернаторі була заснована «Тимчасова комісія для розбору давніх актів».

У період виникнення ІТНЛ В. Іконников був за кордоном. У січні 1873 року вченого повідомили про заснування і запросили стати його членом [2]. А вже 20 травня 1873 року його було обрано головою ІТНЛ на три роки, вдруге його обрали 10 жовтня 1893 року [3]. Головами товариства окрім в. Іконникова обиралися також М. Тулов, О. Котляревський, В. Антонович та М. Володимирський-Буданов.

Значну роль В. Іконников та очолюване ним ІТНЛ відіграли у галузі постановки, розвитку та відновлення діяльності у Києві Вищих жіночих курсів. Питання вищої жіночої освіти було гострою суспільно-політичною проблемою другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У 1865 році В. Іконников почав свою педагогічну діяльність в Київському інституті благородних дівичь. Тут, а також в жіночих гімназіях Одеси і Києва він викладав історію та історію загальної літератури. В 1874 році В. Іконников виступив з публічними лекціями з жіночого питання і того ж року опублікував їх, а в 1876 році ввійшов до створеного при Київському університеті комітету по влаштуванню в Києві Вищих жіночих курсів. Фактично Володимир Степанович – один із фундаторів вищої жіночої освіти в Україні, оскільки завдяки його зусиллям у 1878 році було створено перший на Україні вищий учбовий заклад для жінок – київські Вищі жіночі курси.

Доклав свою руку В. Іконников і в організацію читання публічних платних лекцій для громадськості Києва членами ІТНЛ.

Отже, внесок В. Іконникова у розвиток історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття є значним. Наукова спадщина вченого налічує понад 700 праць. Вчений присвятив своє життя організаційній, просвітницькій та редакторській роботі. Він майже сорок років працював редактором «Университетских известий», головою Історичного товариства Нестора-літописця, наполегливо працював на Вищих жіночих курсах, очолював Київську комісію для розгляду давніх актів, відділ Київського товариства старожитносеїв і мистецтва та проводив безперервну педагогічну діяльність.

Джерела та література:

1. Максимович М. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества / М. Максимович // Киевлянин. 1872. 14 дек.
2. Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи і напрямки діяльності (1872–1931 рр.) / М. Колесник // УІЖ, 1989. – № 9. – С. 50–56.
3. Тептюк Л. М. Основні віхи діяльності історичного товариства Нестора-Літописця та участь Володимира Іконникова / Л. М. Тептюк // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол.ред. В.М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 91. – С. 47–49.

УДК 72:745/749(091)

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,
*доктор історичних наук, професор, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

ДАВНІ СТАНДАРТИ МІР В СТАНОВЛЕННІ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ

Актуальність теми полягає в тому, щоб показати зв'язок розвитку технічної думки зі становленням видів мистецтва, що стало одним з фундаментів загального розвитку культури держави. Вагомий внесок у становлення і розвиток стандартів міряння, які вплинули на культурологічний розвиток держави, зробили: І. Бабенко, М. Беляєв, Д. Менделєєв, Є. Каменцева, Б. Рибаків та ін. В їхніх ґрунтовних працях можна знайти відомості про вплив міряння на становлення і розвиток архітектури, декоративно-ужиткового мистецтва тощо. Але ці матеріали не дають повного уявлення про концептуальне значення впливу технічної думки на мистецтво та культурний розвиток держави. Мета полягає в тому, щоб показати вплив розвитку технічної думки, а саме метрологічних основ на розвиток видів мистецтва.

Історію міряння висвітлено в літературі до ХХ ст., яка присвячена процесу становлення метрологічних уявлень у скіфів, сарматів, зарубинецькій і черняхівській культурах, Північному Причорномор'ї, у Київській Русі, Московії, Речі Посполитій і Російській імперії та впливу на становлення видів мистецтва тощо. Встановлено, що розгортання досліджень у галузі метрології було пов'язано з виходом у 1827 р. статті А. І. Ламберті «О первоначальном происхождении и нынешнем состоянии российской линейной меры и веса и о сравнении оных с иностранными» у «Військовому журналі» і в 1849 р. у праці Ф. І. Петрушевського «Общая метрология», концепції яких були прийняті і набули подальшого розвитку. Аналіз деяких аспектів розвитку мір і ваги було започатковане ще з держав-міст Північного Причорномор'я і Київської Русі, але це були лише примітивні уявлення, і не йшлося про врегулювання всякого роду мір. Деякі відомості, перші уявлення про міри, ваги, еталони знайдено в Іпатіївському і Лаврентіївському літописах, Правді Руській, що засвідчує про зацікавленість держави ще з давнини до уніфікації мір.

Наприклад, у Херсонесі існували метрологічні інститути, які здійснювали контроль за дією норм у метрологічній системі держави. З кінця IV ст. до н.е. існував інститут магістратів, який здійснював періодичний контроль над дотриманням мір і їх регулюванням. У Херсонесі були еталони для амфор, черепиці з мармуру і каменя. Гончарі постійно знімали з них розмірні параметри для відтворення в своїх виробках. Херсонес – одне з прадавніх міст, і його забудова велася за стратегічним планом із застосуванням стандартних мір. Блоки для будівництва були однакової довжини (оргія – 1,8 м), квартали мали

розміри – $(52,5 \times 52,5)$ м². Ширина вулиць, які прилягали до кварталів становила 6 м. Місто поділялося на квартали поздовжніми й поперечними магістралями за Гіпподамовою системою. В Херсонесі при будівництві використовували міру «пус» (грецький фут – 29,62 см). Найбільша кількість будинків мали розміри по осях кладок $(12,4 \times 2,4)$ м², розмежування землеробських ділянок відбувалося теж за стандартами. Землемірами була розбита сітка квадратів на місцевості, довжина сторони квадрата становила 52,5 м. При розкопках Херсонеса на деяких вулицях до стін будинків були прибудовані додаткові стіни, що зменшують ширину вулиць. Археологи довго думали про призначення цих стін, а, зробивши виміри дійшли висновку, що в римський період підганяли таким чином ширину вулиць під свої стандарти. В V–IV ст. до н.е. поширюється будівництво храмів і вівтарів, наприклад, храм Аполлона Дельфінія в Ольвії (V ст. до н.е.) і храм у Пантікапеї (IV ст. до н.е.), який мав площу до 1000 м².

Система давньоєгипетських мір була засвоєна в Київській Русі. Наприклад, давньоруська сажень – 2154 мм, а давньоєгипетська сажень – 2160 мм, давньоруський аршин – 718 мм, а давньоєгипетський аршин – 720 мм. Міра довжини лікоть (відстань по прямій від ліктьового згину до кінця витягнутого середнього пальця руки) вперше як міра довжини згадувався в «Правді Руській» Ярослава Мудрого та «Патерику Києво-Печерському». Київська Русь вела торгівлю не тільки з найближчими сусідами, але і з далекими країнами.

Отже, давньоруська система мір довжини мала наступний вигляд: 1 верста = 750 сажень = 2250 ліктів = 4500 п'ядей. Народними способами вимірювання площі були прямокутники з розмірами 30 на 80 і 40 на 60 сажень. Були поширені народні міри, такі як десятина, день, лан, морг, клітка, які означали або час на обробіток, або кількість зібраного врожаю на визначеній площі. Одиниці міри морг і волока, поширилися в Україні під впливом Речі Посполитої.

Ні в давньому світі, ні у Середньовіччі не було метрологічної служби, але існують відомості про впровадження еталонів і зберігання їх, а також про перевірки засобів вимірювань. Документи X ст. засвідчують про існування державного нагляду за мірами. Наприклад, у Статуті князя Володимира Великого про церковні суди (996) наголошувалося про необхідність дотримуватися мір, які застосовувалися в побуті і торгівлі, а пояс князя Володимира став еталоном довжини (108 см). У Великому Новгороді в церкві Івана Предтечі діяла Палата мір і ваги, де було прийнято Устав князя Новгородського Всеволода «Про церковні суди, про людей і про міри торгівлі» (1136), а також з 1134 р. зберігалися еталони (пуд медовий, гривенка рубльова, лікоть еванський).

Точні вимірювання й розрахунки дали можливість досягти зодчим гармонійності в створенні архітектурних пам'яток. Поруч з храмом святої Софії в Києві стояв інший храм – Десятинна церква, збудована у 989–996 рр. При розкопках Десятинної церкви було знайдено три печі для випалу плінфи (цегла). Біля однієї з них знайдено рисунок тринефного храму, що являє собою фасад церкви, його масштаб – 1/75 справжнього розміру центральної частини церкви. Це було перше креслення, знайдене на місці будівельної площадки. Великої майстерності від будівельників вимагало зведення мостів. У літописі «Повість

временних літ» (XI ст.) згадувалося про мости у давніх руських містах Овруч і Васил'єві. У 1115 р. Володимир Мономах, за свідченням Іпатівського літопису, споруджував міст через Дніпро. При цьому використовувалися різні види сажень, якими забезпечували зодчих давньоруські метрологи, і завдяки яким вони отримували естетичні архітектурні пропорції.

Сажень згадувалася у «Патерику Києво-Печерському» літописця Нестора, де за 1017 р. повідомлялося, що Іларіон (чернець) викопав собі печеру в дві сажені. Для визначення сажені вагоме значення мала знахідка каменя в р. Тмутаракань біля Керченської протоки, на якому було висічено напис, що князь Гліб у 1068 р. виміряв море по льоду в сажнях (10000 і 4000 сажень). Порівняння цих вимірів ширини Керченської протоки і результатів, отриманих російськими топографами в першій половині XIX ст. у російських мірах, практично співпало.

Б. О. Рибаків представив сажені як геометричні лінії розрахункової таблиці зодчих (вавилони). Вавилони – дощечки із зображеною на них схемою пропорційних співвідношень, завдяки яким зодчі знаходили необхідні пропорції для споруди. При порівнянні знайдених вавилонів з архітектурою і системою мір виявилось, що всі давньоруські міри уклалися в графік вавилону зі стороною в мірну сажень. Аналізуючи архітектуру, Б. О. Рибаків визначив, що з XI по XVII ст. існувало сім видів сажень: велика сажень – 1494,6 мм, сажень без чоти – 1972 мм, мірна сажень – 1764 мм, коса сажень – 2160 мм, пряма сажень – 1527,6 мм, трубна сажень – 1870,8 мм, морська сажень – 1830 мм. Для будівництва храмів після XIV ст. впроваджено косу сажень, для якої запроваджено зручні антропометричні методи. Сажень визначено як відстань між витягнутими по боках руками. У XIV–XV ст.ст. коса сажень вийшла з використання вузького кола будівельників і до XVI ст. застосовувалася в інших галузях, де витіснила пряму сажень. У XVI ст. коса сажень мала кілька типів: трубна, місткова, мостова, які закріплювалися металевими еталонами. Б. О. Рибаків встановив співвідношення між мірами, які забезпечували функціональність і легкість користування. Цю концепцію було реалізовано як геометричну побудову з системи кіл і вписаних у них квадратів. Спираючись на просту і махову сажень, для кожної системи мір використовували один і той же коефіцієнт – два. За допомогою цієї системи визначали розміри мостів, опор, які мали значну висоту для спостереження за ворогом і його обстрілу. За цією ж системою визначали і глибинні роботи (колодязі, підземні ходи), використовували для будівництва храмів. Ці міри зберігалися в будівельній практиці в XI–XVII ст. (з сажнями 152, 176 і 216 см). Наявність цих взаємопов'язаних мір давала можливість обходитись без дробі, що полегшувало вимірювання, планування і будівництво споруд. Пропорційність і гармонія архітектури досягалася застосуванням будівельниками не однієї системи мір, а двох або трьох, що перебували між собою в певних співвідношеннях. Підтвердженням гіпотези Б. О. Рибаків стала знахідка Новгородської архітектурної експедиції (1972), коли в Новгороді знайшли уламки мірного жезла (мірила), на якому було нанесено три шкали, що свідчило про одночасне застосування трьох різних сажень. Однак зарубки на жезлі, розміщені через 6,

7 і 8 см, не збігалися з відомим поділом сажень (п'ядь, вершок) і перевірка пропорційності співвідношень цих зарубок показала, що вони збігаються з прямою, мірною і великою сажнями. Отже, треба було знайти, якою часткою сажени є ці зарубки на мірилі і з'ясувалося, що вони відповідають 1/21 прямої сажени, 1/21 мірної сажени і 1/21 половини великої сажени. Тому Б. О. Рыбаков припустив, що ці зарубки пов'язані з відношенням довжини кола і діаметра кола, якщо взяти за діаметр кола сажень, складену з 21 зарубки мірила, коло буде дорівнювати 66 зарубкам. Отже, це відношення дорівнює $66/21 = 3,14285$, тобто отримуємо наближення до числа $\pi = 3,1416$. Це дало можливість архітекторам робити кружала для арок, кривих поверхонь храмів та інших споруд. Вагомий внесок у розвиток міряння та впровадження стандартів у будівництво, архітектуру зробив Д. І. Менделєєв, що можна спостерігати в його дослідженнях в області теоретичної і прикладної метрології.

Перші автори, що почали відтворення появи і становлення мір, спрямували свої зусилля на виявлення витоків зародження мір. Ці роботи стали історіографічним явищем в історії мір і ваги. Завдяки фундаментальному дослідженню і ґрунтовному аналізу літератури вдалося висвітлити значення вимірювання в культурологічному аспекті розвитку України та архітектури. В дослідженні підтверджено вплив становлення стандартів вимірювання на розвиток архітектури і показано зв'язок становленням видів мистецтва з розвитком технічної думки держави.

Джерела та література:

1. Ламберти А. И. О первоначальном происхождении и нынешнем состоянии российской линейной меры и веса и о сравнении оных с иностранными / А. И. Ламберти // Воен. журн. – СПб, 1827. – № 3. – С. 108–136.
2. Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – № 1. – 1957. – С.84–113.
3. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 240 с.

УДК: 766

Яна ВИСКВАРКА,
*старший викладач кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

ПОЛІТИЧНА СИМВОЛІКА КОЛЬОРОВИХ РЕВОЛЮЦІЙ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

У дослідженні з'ясовано що особливість сучасної символічної політики кольорових революцій зумовлюється масовим впливом на суспільство. Визначено особливості кольорових революцій. З'ясовано, сутність поняття «кольорова революція». Саме пріоритетність візуального втілення грає важливу роль у забезпеченні логічного та послідовного потоку інформації,

безпосереднє осмислення інформації. Це можна пояснити тим, що у сучасному світі більший вплив справляють не тексти й аргументовані тези, а яскравість символу, який легко закарбовується у пам'яті. Дана специфічна комунікація розгортається у вигляді репрезентативного символу, який не можна визначити як істинний або хибний, однак він стає вираженням думки мільйонів людей.

Візуальний образ в політичній рекламі є важливим не тільки з погляду інформування аудиторії, а й з точки зору психологічних методів впливу. Сприймаючи образ, люди знаходяться під впливом різноманітних засобів графічного дизайну. Це стосується як композиційного рішення, так і кольорового рішення, психологічного механізму зору, пом'яті та уваги.

Процес формування засобів художньої виразності для втілення політичного образу є складовою міжгалузевого процесу і тісно пов'язаний із вираженням політичних ідей, цінностей, принципів, які проголошує політичне спрямування. Вони є важливими засобами комунікації, засвідчення певної політичної позиції, наповненості смисловим навантаженням, емоційного сприйняття, мобілізації електорату. Візуальна складова в політичній рекламі зустрічається найчастіше і вважається найвпливовішою.

Формуючи асоціативний ряд та підвищуючи ступінь впізнаваності товарів та послуг, дизайнери за допомогою графічного дизайну створюють так звану візуальну комунікацію. Як елементи візуальної комунікації використовують рекламні білборди, графічну та Інтернет-рекламу, упаковки, різноманітні поліграфічні рекламні продукти, що знаходяться в полі зору потенційних споживачів.

Засобами графічного дизайну створюються візуальні повідомлення різної складності та призначення – від короткого оголошення до багатосторінкового друкованого видання. Для цього використовуються традиційні засоби друку, комп'ютерна техніка та інші сучасні електронні засоби відображення інформації. Під час підготовки інформаційних повідомлень за допомогою методів графічного дизайну використовують графічні образи. На їх основі виробляються уявлення про який-небудь об'єкт, явище або процес реального світу.

Актуальною проблемою є визначення особливостей застосування графічних рішень політичної символіки кольорових революцій. Це пов'язано з тим, що для сучасного суспільства характерним є розвиток інформаційної епохи, який відбувається в нестабільних політичних умовах, в умовах швидкоплинності зовнішнього та внутрішнього середовища та необхідності ідентифікувати новоутворені політичні персоналії.

Революції – «великі» чи класичні – аж до другої половини ХХ століття науковці витлумачували як таку форму народного протесту, що відзначалась великим масштабом як за кількістю учасників так і складністю й комплексністю суспільно-політичних домагань висунутих ними. Також неодмінно наголошувалося на здебільшого насильницькому характері революційних подій та радикальності й динамічності впровадження змін одночасно у всіх напрямках людської життєдіяльності: політичному, економічному, соціокультурному тощо [1, с. 141]. На сьогоднішній день серед науковців немає однозначного

визначення поняття «кольорова революція» та її характерних особливості. На думку А. Гільова, «кольорова революція» – узагальнена назва процесу зміни владної групи при широкій масовій мобілізації, причиною якої став протест проти офіційних результатів виборів до органів державної влади [2, с. 107]. Тоді як О. Пономарьова та Г. Рудов зазначають, що «кольорові революції» являють собою вдосконалені модернізовані технології психоісторичної війни Заходу за світове панування [3].

На думку Н. Ореховської, особливість «кольорових революцій» обумовлена новою історичною ситуацією – сучасний світ є глобальним, причому в ньому домінують інформаційно-комунікативні мережі, існування яких обумовлено цифровим етапом інформаційної революції [4, с. 126].

Дослідження різних аспектів трактування дефініції «кольорова революція» дало змогу зробити висновок, що дане поняття почало застосовуватися до нових хвиль революцій насильницького характеру.

Репрезентація інформації проходить за допомогою свідомості індивіда, тобто за умови залучення знань, почуттів, досвіду. Мета маніпуляційного впливу – правильно показати повідомлення. Особливість сучасної символічної політики кольорових революцій зумовлюється масовим впливом на суспільство. Дана специфічна комунікація розгортається у вигляді репрезентативного символу, який не можна визначити як істинний або хибний, однак він стає вираження думки мільйонів людей. Саме пріоритетність візуального втілення грає важливу роль у забезпеченні логічного та послідовного потоку інформації, безпосереднє осмислення інформації. Це можна пояснити тим, що у сучасному світі більший вплив справляють не тексти й аргументовані тези, а яскравість символу, який легко закарбовується у пам'яті.

На підтвердження тези про важливість та впливовість візуального дискурсу можна зазначити наявність стійких асоціацій кольорів та символів із політичними силами та подіями. Відтак «кольорові революції» мають конкретні асоціативні символи залежно від країни: Грузія – «революція троянд», кольори – червоний та білий; Киргизія – «тюльпанова революція», кольори – помаранчевий та жовтий; Україна – «помаранчева революція», символи – сонце, помаранч; Югославія – «бульдозерна революція», кольори – білий та чорний. Навіть у назвах «кольорових революцій» присутній символізм. Серед символів українського Майдану 2014 р. одним із найстійкіших є символ «Небесної сотні». Символ «Небесної сотні» використовується у назвах вулиць та площ, літературі, кінематографі, скульптурі тощо [5]. Візуальний та семіотичний дискурси символів та символічної політики акцентують увагу на образному мисленні. Як бачимо, використання символів може мати як позитивні, так і негативні наслідки, що залежить від поставленої мети. Сутність графічних рішень кольорових революцій розкривається через основні функції символів, які розкривають інструментальний символізм політичної події. У ході кольорових революцій графічні символи дозволяють точно передати ідею трансформації політико-культурних цінностей в умовах певної політичної системи.

Отже, графічні рішення політичної символіки кольорових революцій є особливим видом політичної комунікації. Символізм використовує окремі характеристики символів на індивідуальну та масову свідомість суспільства. Зважаючи на стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, графічні рішення політичної символіки можуть активно транслюватися через засоби масової інформації. Особливе інформаційно-комунікаційне середовище зумовлює появу нових форм політичної символіки. До символів можна віднести сукупність мовних та візуальних засобів, а також політичних дій та реакцій.

Джерела та література:

1. Никифоров А. Революция как объект теоретического смысла: достижения и дилеммы субдисциплины / А. Никифоров. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. – С. 130–148.
2. Гилев А. В. Политические трансформации на постсоветском пространстве: имеют ли значение «цветные революции» / А. В. Гилев // Полития. – 2010. – № 2 (57). – С. 107–121.
3. Пономарева Е. Г. «Цветные революции»: природа, символы, технологи / Е. Г. Пономарева // Обозреватель. – 2012. – № 3. – С. 36–48.
4. Ореховская Н. Е. Сущность и место «цветных революций» в ряду революций // Историческая и социально-образовательная мысль / Н. Е. Ореховская. – 2012. – №2(12). – С. 124–127.
5. Ярошенко В. М., Присяжненко І. О. Символічна політика та символи в інформаційно-комунікативному просторі: аспекти впливу / В. М. Ярошенко, І. О. Присяжненко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Політологія. – 2014. – Т. 248. – Вип. 236. – С. 28–33.

УДК 766:72:76

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,
*доктор історичних наук, професор, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*
Ілля КОНАР,
*студент 2 курсу магістратури,
кафедра дизайну Черкаського державного технологічного університету*

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ТОВАРНОГО ЗНАКУ В УКРАЇНІ

Грунтовне вивчення товарного знаку як засобу візуальної комунікації підтверджує необхідність клеймування продукції виробником для отримання високої її якості і розробки дизайну естетичного і функціонального знаку, а також для формування комунікативності з цього питання. Товарний знак – це важливий ідентифікаційний компонент проектного середовища, який в сучасних умовах набуває нових рис.

В Україні, як і в Західній Європі, у середні віки розвивалася геральдика. Її становлення надало новий поштовх для розвитку торгової марки, яка успадкувала від геральдики глибинний символізм і стилізацію. До витоків

сучасної торгової марки дослідники також відносять водяні знаки. Серед знаків зустрічаються зображення звірів, дерев, кораблів, замків, портрети і геральдичні емблеми. Ці зображення були контурними, що пояснюється технологією нанесення. Знаки, що застосовувались в Україні в ХІХ ст. у якості торгових марок, характеризуються насиченістю деталями. Багато з них носили ілюстративний характер, були близькі до ілюстрацій. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. – час активного розвитку торгової марки. На початку ХХ ст. з'являється ціла низка знаків українських видавництв, які характеризуються ілюстративністю, проте багато з них стають більш лаконічними за формою, стилізованими. Часто в них поєднувалися зображення з написом. Якщо до початку ХХ ст. зміна тенденцій в сфері застосування ідентифікаційної символіки відбувалась впродовж сторіч, то зараз спостерігаються помітні зміни протягом кожного десятиріччя. На відміну від європейських торгових марок, українські знаки зазнавали значних змін. Такі кардинальні зміни в графіці знаків і у назвах підприємств України були пов'язані здебільшого з політичними причинами, а саме: з приходом радянської влади маркам надавались нові назви і форми, знищувались будь-які вказівки в графіці на дореволюційну історію. У зв'язку з монополією держави на виробництво товарів у країні не існувало конкурентної боротьби, не було необхідності вдосконалювати графічне оформлення продукції. У 1960-ті р. були прийняті законодавчі міри щодо обов'язкового створення товарних знаків для підприємств. У графічному дизайні в 1960–1970-х рр. намітилась тенденція до спрощення, геометризації і лаконізації форми. Знаки, побудовані за такими принципами, продовжують існувати і сьогодні.

Вважається, що саме Франція, США, Великобританія, Німеччина стали фундаторами формування і становлення товарного знаку. Це питання широко досліджував К.Веркман, який дійшов висновку, що найбільш поширеними комунікативними елементами товарних знаків є зірки, геометричні фігури тощо, які занурюють нас в філософсько-естетичні аспекти становлення тієї чи іншої культури. Серед українських дослідників варто зазначити праці О. Черневич, О. Победіна, А. Павлінської і В. Косіва. Наприклад, С. Серов зазначав в своїх працях, що формування і розвиток знаку за сучасними естетичними уявленнями відбулося в 1960–1970-х роках, коли створювалися класичні варіанти знаків. Дослідник надав ґрунтовний аналіз взаємодії простору і товарного знаку в різні часи і стверджував, що простір є найважливішим поняттям, що характеризує комунікативність, естетику, стилістику і пластику знаку. В працях О. Победіна, О. Черневич ґрунтовно аналізуються шрифтові знаки, особливості використання в них різних гарнітур, культурологічний і естетичний аспект цього питання. В Україні на сьогоднішній день є дослідження в даній галузі, на окрему увагу заслуговує робота В. Победіна «Знаки в графічному дизайні», в якій досліджуються авторські знаки. В праці надані критерії оцінки стилістичних, художніх якостей знаків, а також загальна їх класифікація, історія виникнення і розвитку. Питання національної моделі товарного знаку в графічному дизайні в Україні висвітлює у своєму дослідженні В. Косів, який приходить до

висновку про відсутність національного українського стилю як явища, аналізуючи графічний дизайн в Україні, проте наводить приклади проявів національних мотивів в товарних знаках.

Однією з головних причин спрощення форми знаків, за твердженням П. Молерапа, стала зміна відношення людей в суспільстві до часу. В нашому швидкісному і насиченому інформацією сьогодні на сприйняття споживачем оточуючої візуально-комунікативної графіки відводиться дуже мало часу, тому марки стали узагальненими, простими для сприйняття. Також на зміну графічних якостей торгових марок впливають стилі в мистецтві. Так, П. Молерап відмічає вплив модерну і арт-деко на початку ХХ ст., А. Міллер і Д. Браун – захоплення конструктивізмом, помітне в марках наприкінці ХХ ст.

Українська графічна культура різноманітна і самобутня. В просторі її існування можна виокремити декілька знакових явищ, що створили помітний вплив на зображувальну стилістику сьогодні. Серед цих визначальних чинників належне місце у народного декоративно-ужиткового мистецтва, шрифтової культури українського бароко і творчості видатних українських майстрів першої третини ХХ ст., що ввбрала в себе культурно-мистецький досвід минулого.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. часто застосовуються такі прийоми, як світлотіньове рішення, тривимірність, а також компоновання літер з частковим накладенням, з'єднанням елементів знаку. Часто логотип перетворюється на своєрідну загадку: літери деформуються так, що їх читання стає розгадуванням ребусу. Також намітилась тенденція до ускладнення форми торгових марок, які стають дедалі контрастнішими. Існує ціла низка знаків, що за композиційною побудовою нагадують герби, а також середньовічні вивіски. У торгових марках можна знайти помітні адаптації під європейські зразки. Проте у процесі становлення торгової марки в Україні простежується і тенденція вираження національної самоідентифікації. У знаках часто використовувалися національні мотиви: стилізоване зображення дівчини у національному вбранні, козака, соняшника, трембіти тощо.

Отже, в дослідженні показано значення аналізу становлення і розвитку товарного знаку для формування основних принципів побудови знаку. З ХХ ст. з розвитком промисловості практично весь асортимент товарів надходить на ринок споживання з товарними знаками, які відрізняють товар від багатьох аналогічних і поєднуються в свідомості споживача з якістю товару та залучають увагу споживача до знаку з вищою естетичною якістю. Як результат – товарний знак виконує свої функції і стає головним елементом культурних візуальних комунікацій сьогодні.

Джерела та література:

1. Веркман К. Д. Товарные знаки: Создание, психология, восприятие / К. Д. Веркман. – М. : Прогресс, 1986. – 568 с.
2. Лагутенко О. Графіки. Нариси з історії української графіки ХХ століття / О. Лагутенко. – К. : Грані-Т, 2007. – 168 с.
3. Победин В. А. Знаки в графическом дизайне / В. А. Победин. – Харьков : Веста: Издат. «Ранок», 2001. – 96 с.

Вікторія ЗАЙЦЕВА,
викладач кафедри дизайну

Черкаського державного технологічного університету

ТРАДИЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОТОМИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження полягає у визначенні перспектив розвитку фотомистецтва в Україні для чого необхідно ґрунтовно проаналізувати становлення і розвиток фотографії. Мета дослідження: проаналізувати та надати характеристику історіографії фотомистецтва в Україні.

В наш час фотографія використовується в різних мистецьких напрямках і є засобом виразності в графічному дизайні. Одним із найвідоміших фотографів в Україні був свого часу Альфред Федецький – український фотограф польського походження, перший оператор хронікально-документальних фільмів, уродженець Житомира, випускник Фотографічного інституту Віденської Академії мистецтв. Він відкрив фотомайстерню в Харкові, фотографував коронованих осіб, військових, діячів мистецтва, шляхтичів та міщан. За шість років роботи в Києві Федецький зробив чимало чудових фоторобіт, набув необхідного досвіду для самостійної роботи. На ім'я харківського губернатора він написав прохання про дозвіл відкрити в Харкові власне фотоательє і отримав дозвіл «на право виконання фотографічних робіт». Удосконалив кінознімальний апарат, яким від 1896 року вперше в Україні почав знімати хронікальні фільми і 2 грудня 1896 року у приміщенні Харківського оперного театру (тепер обласна філармонія) Федецький провів перший в Україні публічний кіносеанс. Фотографії з харківської майстерні Альфреда Федецького є предметом колекціонування. Збірка цих фото знаходиться у фондах історико-культурного комплексу «Замок Радомисль».

Прогрес у візуальній культурі, естетичне ставлення до фотографії привели до появи нового напрямку – пікторіалізму (1889–1914). Пікторіалізм – естетична течія в європейському та американському фотографічному мистецтві в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., прихильники якої прагнули до пікторіального (картинного) фотографічного зображення. В цей час з'явилися праці М. Бобира, В. Гречинського, О. Гудшона, Т. Зайнока. Значне місце зайняла фотопродукція листівок, наприклад, у 1895 р. друкарня С. Кульженка випустила види Києва, а згодом з'явилися листівки з видами Одеси, Полтави, Чернівців та інших міст («Українські типи та краєвиди», «Типи і види Малоросії», «Види українських сіл та хуторів»). Найбільший внесок в їх створення зробили фотографи О. Завадський, О. Іваницький, Д. Марков, В. Світличний, Й. Хмелевський. Поява літератури сприяла розвитку фотоосвіти і у 1895–1897 роках було відкрито фотокурси в Києві, Львові та Одесі, а у 1903 р. – Художньо-ремісничу майстерню друкарської справи в

Києві, де викладали фотографічні дисципліни. Важливу роль у розвитку фотоосвіти відіграв II з'їзд діячів з фотографічної справи (Київ, 1908), а з 1887 р. по 1911 р. було організовано 12 фотооб'єднань. Спочатку це були фотовідділи відділень Імператорського технічного товариства (Одеса, 1887, Харків та Київ, 1888), а згодом фотографічні товариства в Сімферополі (1896), Києві (1901), Львові (1903), Кам'янець-Подільському (1908), Житомирі (1910) та Полтаві (1911). У цих об'єднаннях велась активна робота в галузі фотомистецтва. Розвиток світової фотографії у 1880 р. привів до розквіту фотоаматорства (М. Петров, М. Бобир, Х. Миколяш). Першим ідеологом української фотографії 1906–1916 років був Н. Розенблум, автор фундаментальної праці «Світова історія фотографії» (Нью-Йорк, 1984).

Українська фотографія кінця XIX – початку XX ст. стала золотим етапом розвитку фотомистецтва. Це був час створення широкої мережі професійних фотоустанов, фотооб'єднань та фотоаматорів, перших паростків фотожурналістики, підйому випуску фотолітератури, розгортання системи фотоосвіти, перших досліджень у галузі наукової фотографії, розгортання широкої виставкової діяльності, перших кроків фотовиробництва, створення системи фототоргівлі. Це був час визнання світом наших блискучих фотохудожників, фотографія сформувала самобутність, яка присутня в фотомистецтві України і намітила перспективи розвитку цієї галузі. Нова історія фотографії почалася разом з появою кольорової плівки.

Незважаючи на те, що формально історія кольорової фотографії почалася ще на початку XX століття, активне поширення цієї технології почалося тільки в 1930-х роках. Саме в той час з'явилися плівки AGFACOLOR і Kodachrome. Активне впровадження кольорової фотографії зробило фотографію ще ближчою і зрозумілішою масовому глядачеві. Сучасною фотографією називають кадри, зняті після 1970-х років, це відображення нинішньої культури. Фотомистецтво здатне вирішити одночасно міжкультурні, концептуальні та міждисциплінарні питання в одному фото.

Розвитку сучасної фотографії як виду мистецтва сприяла поява потужної високоточної цифрової техніки і графічних редакторів для обробки знімків. Фото сьогодні створюють за допомогою автоматичних і HDR-режимів, якими оснащені системні і дзеркальні камери.

Нова епоха фотографії – цифрова. Завдяки тому, що в цифрових фотокамерах замість фотоплівки використовується світлочутлива ПЗС-матриця, такий підхід до фотографії дозволяє спростити процес фотографії, оскільки тепер можна автоматизувати всі необхідні для вдалого знімка налаштування. Крім того, цифрова фотографія дозволила зробити камери набагато більш компактними і зручними для фотографа.

Художні аспекти фотографії виявляються у виборі стилю, жанру, прийомів оброблення фотоматеріалів. Техніка фотозйомки полегшує пошук задуманого образу, а сучасні технічні засоби спростили отримання якісного

зображення. До найпопулярніших жанрів фотомистецтва належать пейзаж, портрет і репортаж. Усім їм притаманний документалізм – властивість, яка вперше увійшла в мистецтво з появою фотографії. Документалізм, достовірність, реальність відрізняють фотографію від живопису, графіки. Фотомистецтво поєднує художню виразність із правдивістю.

Джерела та література:

1. Золотий вік української фотографії Електронний ресурс / режим доступу: <http://primetour.ua/uk/company/articles/1.html>
2. Сучасне фотомистецтво України: соціальний досвід та нові художні рішення Електронний ресурс / режим доступу: file:///vsriaks_2014_37_8_20.pdf.

УДК 004.93:7.05

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету
Вікторія КУДРЕВИЧ,
студентка 1 курсу магістратури, кафедра дизайну
Черкаського державного технологічного університету

**ВЕБ-САЙТ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ В УКРАЇНІ**

Веб-сайт – це сукупність програмних, інформаційних, а також медійних засобів, логічно пов'язаних між собою, це віддзеркалення успішності. Засновником **першого в світі сайту став фізик Тім Бернерс-Лі**, співробітник Європейської організації ядерних досліджень в Женеві (CERN), який висунув пропозицію про передачу даних за допомогою гіпертексту через глобальну мережу Інтернет. Ця подія відбулася у березні 1989 р., а вже в **1990 р. вчений розробив перший сайт**, на якому було розміщено докладний опис абсолютно нової на той момент технології WWW (**World Wide Web**), що базувалася на принципі інтернет-адресації, протоколу передачі інформації, а також розмітки гіпертексту.

Задовго до того, як з'явився перший сайт, **Тім Бернерс-Лі** розробив спеціальне забезпечення, це сталося в 1980 р., з метою заснувати єдиний інформаційний простір, що складається з Інтернету, комп'ютерів користувачів та гіпертексту. Зберігання інформації стало можливим завдяки принципу випадкових асоціацій. При цьому гіпертекст дозволяв не тільки переглядати інформацію на веб-сторінках, але й і зв'язати останні між собою за допомогою посилань, що забезпечило легкий і швидкий доступ до даних. Щоб продемонструвати новинку, Тім Бернерс-Лі запропонував своїм співробітникам розміщувати файли з гіпертекстом, пов'язані гіперпосиланнями. При цьому

працівники отримали доступ не тільки до новинних можливостей Глобальної мережі, але і до внутрішнього пошуку по документах.

Перший у світі сайт став повноцінним Інтернет-каталогом, де згодом Бернерс-Лі опублікував перелік посилань на нові сайти. Починаючи з 1991 року, веб-сервери стали поширюватися і по іншим європейським установам, а незабаром сервер з'явився в Стенфордському центрі лінійного прискорювача SLAC у США. Якщо до кінця 1992 р. в світі налічувалося всього 26 відомих веб-серверів, то в жовтні 1993 року ця цифра зросла до 200 одиниць. Знаменитий ПК NeXT, який є важливою частиною інтернет-історії, і за яким працював Тім Бернерс-Лі, був представлений у CERN на виставці Місгосст як перший в світі веб-сервер, веб-редактор і гіпермедіа браузер. Варто відзначити, що теоретичний базис Інтернету був закладений ще в 1940-х роках ученим Ванневаром Бушем, який запропонував гіпотезу щодо використання технічних приладів з метою розширення можливостей людської пам'яті та індексації всіх даних, зібраних людством.

Історія українського сегменту інтернету почалася 19 грудня 1990 року, коли п'ятьом київським інженерам вдалося під'єднатися до мережі Інтернет. Навесні 1991 р. створена Юрієм Янковським і його колегами компанія «Технософт» офіційно стала інтернет-сервісом провайдера. Ще один вузол колективного доступу до мережі з'явився в 1990 р. в київському Палаці піонерів і школярів (сьогодні Міжнародний центр інформаційних технологій). Наступним до інтернету підключився Харків, де група фахівців під керівництвом Ігоря Михайленка організувала вузол колективного доступу до мережі на базі телефонно-телеграфної станції. Восени 1991 р. почалися переговори з Адміністрацією адресного простору мережі Інтернет (IANA) про виділення Україні власного домену, і вже 1 грудня 1992 р. офіційно зареєстрували домен «ua», який українські фахівці адміністрували на громадських засадах. До 1995 р. інтернет в Україні працював здебільшого засобом зручного і престижного поштового зв'язку, яким користувалися переважно організації. Ю. Янковський згадує, що перший веб-контент з'явився в 1993 р. До цього користувачі мали доступ лише до пошти, комп'ютерних новин і чат-груп за інтересами, де можна було спілкуватися і щось публікувати, а перший український сайт, за словами Янковського, запустили в 1996–1997 рр.

У 1995 р. було створено перший сайт Верховної Ради України (www.rada.kiev.ua), на якому можна побачити список українських інтернет-ресурсів того періоду. Це 29 київських сайтів, 5 одеських, 3 дніпропетровських, 13 харківських, 2 миколаївських, 11 львівських, 4 сімферопольських, 3 вінницьких, по одному сайту мали Донецьк, Івано-Франківськ, Ужгород, Чернівці, Хмельницький, Луцьк, Вінниця, Херсон і Тернопіль.

1998 р. був більш плідним на створення інтернет-ресурсів. З'явилися веб-сайти газети «Сьогодні» (нинішній її сайт не перший, нині це інформаційний портал, а спочатку газета «Сьогодні» була представлена за адресою:

www.today.viaduk.net), інформаційного агентства «Інтерфакс-Україна», Черкаської телекомпанії «Альт», Дніпропетровського «11-го каналу», телекомпанії «1+1» тощо. Також 1998 р. було засновано он-лайнову газету «Електронні вісті». Із 1999 р. працюють сайти газети «Факти й коментарі», львівської недержавної музично-інформаційної радіостанції «Люкс FM», харківської телекомпанії «Приват TV».

Для розробки успішного веб-сайту необхідно виконати кілька завдань одночасно. Над цими завданнями працюють менеджери, маркетологи, комп'ютерщики і дизайнери. В залежності від мети створеного сайту, його успішність може забезпечити розміщення на цьому сайті реклами. Відкриття власного сайту може стати ефективним засобом реклами, розширення ділових зв'язків, тому відкриття сайту здатне стати важливим кроком на шляху розширення комерційної діяльності його власника.

Джерела та література:

1. Веб-сайт. Режим доступу: <https://klona.ua/blog/3d-animaciya/kak-ozhivit-geroya-3d-animatsiya-ersonazhei>
2. Губіна І. Веб-сайт: райський острів в Інтернет-океані / І. Губіна// Нематеріальні активи: правові та облікові аспекти/ЗСЗ/. – 2009 – Вип. 6. – С. 166–172.
3. Ричард Уильямс. Аниматор: набор для выживания. Секреты и методы создания анимации, 3D-графики и компьютерных игр / Уильямс Ричард. – Бомбора, 2018.

УДК 7.05:766:003.07

***Олена ГАЛИЦЬКА,**
старший викладач кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету
Анастасія МУСАТЕНКО,
студентка I курсу магістратури, кафедра дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

КУЛЬТУРНО-ЕСТЕТИЧНА ЦІННІСТЬ АКЦИДЕНТНОГО ШРИФТУ В УКРАЇНІ

Функціональна значущість шрифту полягає в його здатності задовольняти певні потреби, спектр яких досить широкий – від ділових написів до рекламних гасел. Характер сприйняття інформації значною мірою залежить від тієї форми, у якій ця передача здійснюється. Практично кожний шрифт є носієм двох функцій: інформативної та естетичної. Різноманітність шрифтів дозволяє дизайнерам точніше виразити зміст послання. На наш погляд, ця властивість найбільш проявляється в акцидентному шрифті. Сьогодні посилення інтересу до національної культури й історії не обходить і шрифтове мистецтво. Дослідження зразків акцидентного шрифту, визначення особливостей, виявлення характеру напису допоможе дизайнерам – графікам,

шрифтовикам, використати ці знання на практиці, формулюючи нову сучасну культуру шрифту з традиційним історичним підґрунтям, що стало актуальністю дослідження. Акцидентний шрифт також можна розглядати як цілісний організм, який обумовлений графемою буквених знаків, у котрому сполучаються форма букви і її внутрішній зміст.

Німецький дизайнер-графік А. Капр показав, що естетичний вплив шрифту залежить від великої кількості чинників: від виконання знаків, їх форми, розміру, від відношення знаків до напису загалом і, безумовно, від зв'язку між написом і самим шрифтом. При цьому досягається певний художній ефект, тобто призначення шрифт, як засобу комунікації стає другорядним.

Акцидентні шрифти проєктуються для крупних кеглів, для заголовків, підзаголовків і титулів. Це характеристика гарнітур за потенційною легкістю для читання. Коли шрифт будь-якого кегля формується з одного зразка, то дрібний шрифт здається стислим і важким для читання, а крупний – громіздким і розрідженим. В результаті стали розділяти набірний шрифт (книжкового кегля від 6 до 16) і акцидентний шрифт (крупного кегля від 12 до 60).

Поняття акциденції в книзі – це на рівні шрифту виділення окремих букв (до них можна віднести буквицю), слів, заголовків, фрагментів тексту. Особливостями естетики акцидентних гарнітур є велика виразність, складність і чуттєвість, що проявляється в пластиці, пропорціях, насиченості, ступені контрасту елементів, естетиці. Але не слід вважати, що акцидентні гарнітури не можуть бути набірними.

Акциденція використовується в обширній номенклатурі малих форм друку (від квитка до афіші), що обслуговують поточні потреби побуту, культури, промисловості і торгівлі, і має особливу цільову установку: не стільки інформувати, скільки привертати увагу, зацікавлювати, переконувати, розважати і, якщо треба, шокувати. Отже, акциденція – типографіка для розглядання, типографіка, що придатна до повсякденного вживання і в той же час, за словами М. Жукова, здатна найкращим чином «служити швидкому розповсюдженню певних художніх принципів».

До акцидентних шрифтів відносять (в порядку зменшення «акцидентності») фігурні, фантазійні, імітаційні, орнаментовані, об'ємні, відтінені, рукописні і багато інших шрифтів, що не піддаються класифікації через їх незвичність. Сюди ж відносять шрифти з надмірно вираженими ознаками начертання: надвузький і надширокий, надсвітлий і наджирний.

«Рутенія» — шрифт для української абетки, створений професором Василем Чебанником на основі традицій руської доби та козацьких скорописів. Метою автора є повернення графіки українських літер до допетровської кирилиці, тобто до введення Петром I громадянського шрифту у 1710 році. На думку Василя Чебанника, кожна літера його шрифту наповнена глибоким символізмом. Зокрема, Чебанник вбачає герб України у давньому написанні літери «Щ». Шрифт «Рутенія» належить до проєкту Чебанника під назвою «Графіка української мови», що налічує загалом 18 гарнітур.

Луцьк – українське місто на річці Стир, обласний центр Волинської області, одне з найстаріших українських міст. Основою ідей для деяких форм літер «Луцького шрифту» стали приклади української книжкової та журнальної графіки першої половини ХХ ст. «Lutsk Type» чудово поєднує архаїку й сучасність, це декоративний шрифт, призначений для маленьких текстів (не більше одного речення). Луцький шрифт варто застосовувати у плакатах, листівках, логотипах, журналах, а також у дизайні етикеток або упаковки. Цей шрифт розробив Кирило Ткачов у 2017 году.

Поштовхом до початку роботи над шрифтом «Старий Харків» стала фотографія першої половини ХХ ст. з вивіскою на споруді теперішнього Харківського національного університету мистецтв імені Івана Котляревського. В процесі роботи шрифт набув унікальних рис, яких не було на оригінальній вивісці, наприклад, краплі у великих літерах були замінені на зрізані різкі зарубки. У цьому шрифті подані літери усіх основних європейських мов, є набір основних спеціальних символів. Деякі великі літери (там де це дозволила їх форма) мають подовжені декоративні елементи (розчерки) аби використати їх у якості буквиці. Для деяких українських літер (Щ, Ц, Л, З, Ж) створені стилістичні альтернативи. Також у вигляді бонусу шрифт містить до десятка графічних елементів, які можна використати в тексті. Шрифт розробив Богдан Гдаль у 2016–2017 р.

Український дизайнер Валентин Ткаченко створив контрастний шрифт Мак. На його створення автора надихнула українська музика з сучасним експериментальним звучанням народних мотивів. "Мак – це новий акцидентний шрифт з українським характером, натхненний сучасною українською музикою. Якщо конкретно – це ДахаБраха, Аліна Паш – вони створюють музику, експериментуючи з етнічними мотивами, які в підсумку звучать модерно. Основою в створенні шрифту став принцип експериментів з етнікою – історичними формами, контрастністю, сміливими конструкціями, які створюють новий образ української кирилиці.

Акцидентний шрифт DR Ukrainka є першою якісною реконструкцією унікальних леттерінгів Василя Єрмілова. Особлива пластика його букв настільки ж цікава і самобутня, як азбука Г. Нарбута. Вплив таких авторів, як В. Єрмілов і Г. Нарбут, допомагає створювати унікальне обличчя сучасних українських шрифтів і каліграфії. Використання акцидентного шрифту є популярним, адже влучно передає історичний характер нашого краю та історії, а тому буде продовжувати розвиватись та інтерпретуватись на новий сучасний лад.

Джерела та література:

1. Класифікація шрифтів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tpm.mdk.ksue.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=19:23--&catid=4:-2&Itemid=18
2. Мітченко В. Естетика українського рукописного шрифту / В. Мітченко. – К.: Грамота, 2007.
3. Мітченко В. Естетика українського скоропису / Віталій Мітченко // Український світ. – 1992. – № 2. – С. 34–35.

УДК 7.05:655.3.06

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,
*доктор істричних наук, професор, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*
Анна ВОРОНА,
*студентка I курсу магістратури, кафедра дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА ЛИСТІВКИ В УКРАЇНІ

Листівка – це лист на папері, що містить адресу, марку, ілюстрацію і текст повідомлення. Мистецтво листівки відображає все, що відбувається навколо, всі історичні події і зрушення, а також узагальнює і інтегрує найвизначніші проблеми людини, викликає інтерес до них, обумовлює їх усвідомлення. Сприймаючи листівки, людина може пізнавати духовні цінності суспільства, вони ж у свою чергу стають надбанням її власного досвіду. Листівка формує відчуття й думки людей, впливає на розум і серце. Українські художні листівки є частиною матеріальної і духовної культури, відображенням та втіленням національного надбання, особливостей мистецтва нашого народу, що тісно пов'язано з історією України. Національний стиль характеризує все багатство художніх явищ народного і професійного мистецтва. Фундаментом стильової єдності стало народне мистецтво, форми творчості, а заповнення життя символічною образною мовою – це один зі способів створити зручні умови розгортання відношень із зовнішнім світом.

Листівки – це абсолютно особливий простір, в якому відображаються події світу, шедеври мистецтва і відкриття науки, етнонаціональний стиль. Поява листівки багато в чому була викликана суто практичними потребами; так і сьогодні вона, не втративши своєї первісної функції, є одним з видів поштового зв'язку, хоча і малопоширеним через наявність більш швидкісних варіантів передачі інформації. Нині функції листівки дещо змінилися, і ми сприймаємо її головним чином як атрибут свята і привітання з характерними рисами мистецтва і дизайну.

Листівки класифікують на такі види:

- Стандартні. Це надруковані на високоякісному папері листівки, що мають прямокутну форму, складені вдвічі або мають вид картки.
- Фотолистівки, які підходять для вітання з Днем народження, корпоративними святами або початком навчального року.
- Багаторазові листівки, які являють собою картку з красивою рамкою і розрізами, де вставляється листок із поздоровленням.
- Музичні листівки. Коли така листівка відкривається, то грає музика.
- 3D Листівка, яка підходить для вітання з будь-яким святом.

- Handmade листівки – виконані вручну.
- Електронні листівки. Це віртуальна листівка в Інтернеті, створена за-собами комп'ютерної графіки.
- Відео-листівки з форматом відео;
- Мобільні листівки – електронні листівки, але адресат отримує поздоровлення по телефону, що має функцію прийому MMS. Перша мобільна листівка була відправлена у 2003 р.

Національний стиль може бути представлений у різних тематичних групах листівок, а саме: біблійних сюжетах (листівки за релігійною тематикою: образи ікон, біблійних легенд); військових та політичних листівках (де прославлені воїни, готовність захищати рідну землю, переможні битви тощо); державній символіці (образи України, хороброго козака, відомих історичних постатей). В більшості це графічні чорно-білі або багатоколірні зображення. Також національний стиль представлений етнографічною тематикою (народні традиції і гумористичні листівки). Серед багатьох листівок, що присвячені цій тематиці, можна виділити вітальні листівки, які були розроблені художниками О. Кульчицькою і С. Гординським. Роботи графіка В. Гулака, який розробив більше 200 різноманітних листівок, вирізняються витриманим стилем народного примітиву. Необхідно зазначити, що національний стиль характеризується й ілюстраціями до літературних творів (М. Гоголя «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», повісті І. Франка «Захар Беркут», поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» тощо) у виконанні художників В. Гулака, І. Їжакевич, В. Сечковської та ін. Краєвиди теж доповнюють національний стиль, наприклад, репродукції творів художників, які вміло передавали мальовничу природу різноманітних місць України, а також архітектури на їх фоні. Серед згаданих листівок роботи таких авторів, як А. Куїнджі, Б. Романовський, Т. Лукомський, К. Крижацький, В. Кричевський тощо.

Популяризацію національного стилю відзначимо у листівках, що присвячені святам (Різдво, Великдень, Святого Миколая, Вербна неділя), портретам українських письменників, гетьманів, відомих діячів культури і науки. Над створенням таких листівок працювало чимало художників, серед яких слід згадати імена О. Кульчицької, К. Антоновича, А. Ватюцака, О. Глинської та інших. Вагоме значення мають фольклорні мотиви в листівках, а саме: зразки вишивки на килимах, рушниках, писанках, геометричні і рослинні орнаменти, як елементи декору і оригінальні композиції. Якщо під фольклорними мотивами вбачати музичні твори, то цей напрям розшириться за рахунок листівок із нотами та словами українських народних пісень. Прикладом є серія листівок «Українські народні вишивки», роботи з українським орнаментом художника Т. Гриневича та листівки з текстами пісень одеського художника А. Ждахи.

Українські художні листівки є багатим джерелом вивчення національної культури та мистецтва. Різноманіття сюжетів дозволяє розглянути та дослідити розвиток створення візуального образу в мистецтві. Пам'ятаючи про те, що основна функція листівки – передача інформації, ми бачимо, що важливим був не

лише текст, а й ілюстрація, де зображувався змістовний сюжет з інформаційним та емоційним навантаженням. Розробляючи листівки, більшість художників були у пошуку нових форм, прагнули поєднати зміст листівки з народною творчістю, використовували стилізацію, поєднували графіку і живопис. Особливою рисою українських листівок стала їх орнаментика, перенесена з декоративно-ужиткового мистецтва, що виступає як основа композиції, або додатковий декор. Складна та вишукана колірна гама багатьох робіт вдало підкреслює зміст листівок, їх емоційне навантаження. Українські листівки стали багатограним феноменом в історії українського графічного і образотворчого мистецтва. Таким чином, можна зазначити, що листівка створена відповідно до потреб суспільства із застосуванням різноманітних графічних та художніх засобів, і вона є ефективним джерелом популяризації національного стилю, засобом виховання естетичних та художніх смаків.

Джерела та література:

1. Саттон Т. Гармония цвета: Полное руководство по созданию цветовых комбинаций / Т. Саттон. – М. : ООО «Издательство Астрель», 2004. – 215 с.
2. Забочень М. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці / М. Забочень [Альбом-каталог]. – К. : Криниця, 2000. – 505 с.
3. Ковтун В. Українське мистецтво у старій листівці / В. Ковтун. – Вип. 1. Творчість Пстрака. [Альбом-каталог]. – Коломия : Вік, 2003. – 114 с.

УДК 94(477):746.7

*Ірина САЄНКО,
старший викладач кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету*

ТРАДИЦІЇ МИСТЕЦТВА ПЛЕТІННЯ В УКРАЇНІ

Народна творчість – це історична основа, на якій розвивається світова художня культура, одна з форм суспільної свідомості і суспільної діяльності. Традиційне плетіння охоплює широку сферу предметів від елементів будівництва, транспортних засобів і меблів до дрібних виробів. Воно має особливі мистецькі риси – це ритмічні повторення в системі переплетень, ажурність, фактура і кольорові зіставлення природних матеріалів. Сьогодні художнє плетіння з лози та рогози є одним з конкурентних видів народного мистецького промислу. Вироби, виготовлені плетінням, успішно реалізуються на внутрішньому ринку і мають широкі перспективи для експорту. Найдавніші археологічні пам'ятки плетіння – залишки матів, мішків, кошиків, тарілок – знайдені в Єгипті, Месопотамії, на Балканах, у Великобританії, Швейцарії та ін., і датуються V–IV тис. до н.е. В період неоліту виникли всі основні техніки

плетіння: спіральна, полотняна (пряме хрестовидне переплетіння), каркасна, стрічкова тощо. Здебільшого для плетіння використовували м'які матеріали: солому, папірус, очерет та ін.

Художнє плетіння з лози, рогами і соломи (природних матеріалів), за думкою дослідників, належить до первісних виробництв, і є першоджерелом ткацтва та виготовлення керамічного посуду. В античні часи для плетіння частіше використовували прутья дерев і кущів, їх коріння та інші матеріали, поширилася каркасна техніка плетіння, а кошики різноманітного призначення і форми стали основним типологічним напрямом плетеного виробництва. Багато з плетених речей завдяки майстерній техніці виконання, досконалості форми й вигадливості мережива переплетень сягали висот знаменитої античної кераміки. Водночас деякі предмети з лози античних міст Північного Причорномор'я за археологічними даними близькі формою і технікою виготовлення до виробів українського лозоплетіння XVIII – початку XX ст., що засвідчує традиційність ремесла і вікову спадкоємність культур.

Мода на плетені вироби збереглася впродовж всього середньовіччя. Але якщо в X–XII ст. дерев'яним і плетеним посудом користувалися всі верстви населення, внаслідок нестачі металу і слабого розвитку кераміки, то в пізніє середньовіччя і нові часи з'явився срібний посуд для заможних, який імітував техніку скані. Ажурні порцелянові кошики для фруктів виготовляла мануфактура Мейсона (Німеччина) на початку XVIII ст. і через кілька десятиріч їх виробництво розповсюдилося майже на всі європейські порцелянові підприємства.

З XV–XVI ст. в Україні виплітали з соломи капелюхи – брилі, типовий літній головний убір українських селян. Найдавніші пам'ятки українського плетіння походять з кінця XVIII–XIX ст. і зберігаються у музеях Києва, Львова. Ні формою, ні технікою плетіння ці вироби майже не вирізняються від більш давніх.

Важливим джерелом пізнання плетених речей початку XIX ст., зокрема особливостей їх функціонування на Західному Поділлі та в Карпатах, є акварелі львівського художника Ю. Глоговського. Малюючи людей у народному одязі, він водночас змальовував, як доповнення, плетені кошики, брилі, решета, якими користувалися селяни, а іноді й міщани. Лозоплетіння і рогозоплетіння розповсюдилося головним чином у місцевостях, прилеглих до озер і річок, а вироби з соломи традиційно побутували у районах вирощування жита й пшениці. У Карпатах і на Поліссі сировиною для плетіння були коріння сосни, гілки ліщини тощо. Найбільші центри плетіння зосереджені у тодішніх Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській губерніях та на Галичині.

Розвитку промислу плетіння з природних матеріалів сприяли засновані у 80-х роках XIX ст. школи і навчальні майстерні. Одна з перших таких шкіл виникла у 1879 р. у с. Нижнів Івано-Франківської області. Незабаром кошикарські школи відкрили в м. Сторожинець (1891 р.) на Буковині, с. Сокирченці (1900 р.) Львівська область. З 1905 р. вищі кошикарські курси

працювали у Львові, де чотири майстри навчали близько 30 учнів. Подібні школи й майстерні наприкінці ХІХ ст. діяли у Києві, Полтаві, Черкасах та ін. Певну роль у популяризації плетених виробів відігравали господарські виставки-ярмарки в Полтаві (з 1837 р.), Харкові (з 1849 р.), Києві (з 1852 р.) та ін., а на західних землях України – господарсько-етнографічні виставки у Львові (з 1877 р.), Коломиї (з 1880 р.), Тернополі (з 1887 р.) тощо.

Таким чином, у художньому промислі плетіння кінця ХІХ ст. спостерігається дві тенденції. Перша – виготовлення сільськими майстрами традиційних виробів, переважно кошиків та рибальського знаряддя, друга – виробництво міськими майстернями модних плетених предметів за місцевими зразками. На початку ХХ ст. в Україні було понад десять приватних майстерень та кілька фабрик, де виготовляли плетені вироби. Найбільші – в містах Корсуні-Шевченковому і Цюрупинську – спеціалізувалися на випуску плетених меблів.

Нині в Україні налічується понад 30 підприємств художнього плетіння у різному відомчому підпорядкуванні та чимало осередків, які функціонують за принципом домашнього промислу, безпосередньо пов'язані з ринком і користуються зростанням попиту на оригінальні вироби. Традиційно плетені меблі встановлюють в соляріях, двориках і т.д. Окремі предмети гармонійно вписуються в спальні, холи і камінні кімнати. Але сьогодні плетені вироби популярні не тільки серед дачників, а також у городян за можливість створювати особливу атмосферу сімейного затишку. Завдяки здатності приймати будь-які форми, ротангові меблі виглядають вишукано і мають мінімум стиків, а легкі, ажурні крісла і дивани витримують вагу до 500 кг. Плетені меблі виготовляються, в основному, з ротангу, бо що саме цей матеріал завдяки своїм унікальним пластичним властивостям відновив потяг до використання плетених меблів в Європі. Законодавицею моди в галузі плетіння стала Італія, і сьогодні з ротангу виготовляють і офісні, і домашні меблі різних конструкцій, а також аксесуари та посуд. Для повного використання можливостей традицій плетіння з натуральних матеріалів в сучасному дизайні середовища необхідно обґрунтувати загальну концепцію художнього плетіння як особливого виду мистецтва України.

Джерела та література:

1. Зузяк Т. П. Художнє плетіння з рослинних матеріалів в Україні ХІХ–ХХ століття (Історія, типологія, художні особливості): дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.06 / Львівська академія мистецтв. – Львів, 2004.
2. Чугай Р. В. Художнє плетіння з лози, рогази та соломи / Р. В. Чугай // Народне декоративне мистецтво Яворівщини. – К., 1979. – 128 с.

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,
доктор істричних наук, професор, професор кафедри дизайну
Черкаського державного технологічного університету
Катерина КАНЮК,
студентка 2 курсу спеціальності «Дизайн»
Черкаського державного технологічного університету

СТАНОВЛЕННЯ ФРЕСКОВОГО ЖИВОПИСУ І МОЗАЇКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ВИТОКИ І РОЗВИТОК

Актуальність теми полягає у дослідженні витоків живопису Київської Русі, що до сьогодні не вивчено досконало. В Київській Русі візантійський живопис поширився в монументальних настінних розписах (фреска), а також у мозаїках. Настінні мозаїки використовували для інтер'єрів церков і соборів Київської Русі з кінця Х до XII ст. До найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва належать мозаїки і фрески Софійського собору у Києві.

Перехід від античності до середньовіччя викликав глибоку кризу в мистецтві, зумовивши зникнення одних і зародження інших видів і жанрів. Головну роль починають грати види мистецтва, пов'язані з релігією – стінні розписи, мозаїка, іконопис. У зв'язку з цим руйнується антична пластика, виробляється середньовічна умовність мистецтва, яка показує реальність не шляхом її прямого зображення, а за допомогою духовно-емоційного напрямку. Жанри монументального живопису (фреска і мозаїка) склалися на основі візантійських шкіл. У Візантії в IX–X ст. розписи храмів приводяться в систему і стіни церков покриваються мозаїками і фресками. В інтер'єрі створюється єдине за змістом середовище з фресками і мозаїками. Принципи візантійського живопису оригінально розробляються в окремих мистецьких школах з IX ст., а столичне мистецтво Візантії представлене мозаїками і фресками собору святої Софії в Константинополі, де наростали суворість і натхненність образів з вишуканістю кольору. Ці характеристики були перейняті в мистецтві Київської Русі.

Мозаїка – зображення, виконане з кольорових камінців, смальти, керамічних плиток, шпону та інших матеріалів. Технологія виготовлення різнокольорової смальти (особливо золотої) була дуже складною і дорогою, а мистецтво мозаїки вимагало високого рівня вміння. У Києві мозаїками були оздоблені інтер'єри князівських палаців і культові споруди часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Мозаїками прикрашали увігнуті та вигнуті поверхні (куполи, арки). Мозаїчні зображення склалися зі смальти – кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нарахову-

вала безліч відтінків (наприклад, зелена – понад 30, червона і синя – понад 20 відтінків). При виготовленні золотої смальти тонку золоту пластину розміщували між шарами прозорого скла. Фреска – живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного живопису. Основним видом монументального мистецтва Київської Русі був фресковий живопис, який був дешевший за мозаїку, але справляв надзвичайний художній ефект. Фрески поєднувались із фактурою кам'яних стін і мали надзвичайно багатий колорит.

Серед частково вцілілих розписів часів Київській Русі важливе місце посідають мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору (зведений у 1108 р., розписаний близько 1113 р.). Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві Києва, але вони не збереглися. Будівництво і оздоблення Десятинної церкви започаткувало київську архітектурну і мистецьку школи. Інтер'єри перших кам'яних давньоруських храмів розписували візантійські майстри, які не тільки слідували канонам, але й враховували місцеві традиції та смаки. Монументальними розписами також були оздоблені Успенський собор Печерського монастиря, церква Спаса на Берестові у Києві тощо.

З середини XII ст. у Київському, Чернігівському, Переяславському, Галицькому та Волинському князівствах створюються самобутні художні школи. Фресковий живопис повністю витискає дорогі настінні мозаїки. Давньоруські фрескові розписи збереглися до наших днів у сакральних спорудах Києва і Чернігова, Смоленська і Володимира-на-Клязьмі, Пскова, Новгороду. Техніка фрески вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення рисунка, оскільки всю композицію необхідно було виконати протягом одного дня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки розписи Київської Русі витримали випробування часом.

Отже, мистецтво створення мозаїки і фрески є актуальними для дослідження, тому що воно належить до найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва.

Джерела та література:

1. Мозаїки і фрески в системі оздоблення храмів Київської Русі кін. XI – поч. XII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrartstory.com.ua/tekst-statti/mozajiki-i-freski-v-sistemi-ozdoblennja-xramiv-kijivskoj-rusi-kin-xi-poch-xii-st.html>
2. Київські фрески, мозаїки, ікони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/12281128/kulturologiya/kiyivski_freski_mozayiki_ikoni
3. Вахрушева Ю. История мозаики: [мозаичное искусство] / Ю. Вахрушева // ДЕКО. 2008.

Софія АНТОНЮК,

*аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

«ЗОЛОТА ПІДКОВА ЧЕРКАЩИНИ»: ЕТАПИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОГРАМИ

Практичне впровадження Державної історико-культурологічної програми «Золота підкова Черкащини» розпочалося зі вступом в дію розпорядження Президента України від 29.04.2005 № 1016-205-рп «Про відродження та розвиток історичних і культурних центрів Черкащини» [9] та розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2005 № 399-р «Про схвалення Концепції Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2005–2007 роки» [8].

29 квітня 2005 р. Президент України В. А. Ющенко підтримав пропозицію Черкаської обласної державної адміністрації та її тодішнього голови О. В. Черевка щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкаської області, затвердивши з цією метою державну програму «Золота підкова Черкащини» та зобов'язавши Кабінет Міністрів України забезпечити розробку і затвердження у тримісячний строк державної програми «Золота підкова Черкащини», а також вирішити питання фінансування зазначеної програми і залучення для цих потреб додаткових джерел [9].

Однак появі концепції Державної програми «Золота підкова Черкащини» передувала дискусія навколо трьох сценаріїв відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкащини. Так, перший варіант зводився до збільшення бюджетного фінансування існуючої системи закладів історико-культурного та пам'яткоохоронного профілів з метою підвищення ефективності їх роботи. Другий варіант полягав у розробці та реалізації проектів за окремими напрямками розв'язання проблем національно-культурного розвитку Черкаської області. Третій сценарій передбачав розробку на основі системного підходу комплексної цільової державної програми відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкащини, котрі мають загальнонаціональне значення [3, 150]. Зрештою, перший та другий сценарії були відкинуті як такі, що не спроможні забезпечити реалізацію поставленої мети за умов існування тодішніх управлінсько-господарських механізмів, а також незбалансованості й різного ступеня розвитку гуманітарної і сервісної сфер у різних регіонах Черкаської області.

Початково Концепцією Державної програми «Золота підкова Черкащини» було заплановано два етапи її виконання: перший (2005–2006 рр.) полягав у визначенні пріоритетів практичної роботи щодо розвитку

історичних і культурних центрів Черкащини, пошуку джерел їх фінансування та виконавців; другий (2007–2008 рр.) мав завершити виконання комплексу заходів, передбачених Програмою [3, 151]. Однак зі вступом у дію постанови Кабінету Міністрів України № 671 від 15.05.2006 «Про затвердження Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 роки» терміни виконання обох етапів Програми було змінено: перший був розрахований на 2006 р., а другий – на період 2007–2009 рр. [7]. Фінансування Програми відбувалося за рахунок державного та місцевого бюджетів, а також інших джерел. Запланований обсяг фінансування Державної програми «Золота підкова Черкащини» на кожному з етапів наведено у таблиці 1.

Табл. 1 – Етапи виконання Державної програми «Золота підкова Черкащини» та запланований обсяг їх фінансування

Етапи виконання (в т.ч. за роками)	Обсяг фінансування (тис. грн.)		
	За рахунок державного бюджету	За рахунок місцевого бюджету	За рахунок інших джерел
Перший етап			
2006 р.	81284,6	507	10060
Другий етап			
2007 р.	70980	368	7630
2008 р.	59005,1	50	2870
2009 р.	50318	-	-
Всього у межах другого етапу	180303,1	418	10500
Всього у межах першого та другого етапів	261587,7	925	20560

Складено за: [7]

Як свідчить заключний звіт Головного управління капітального будівництва Черкаської облдержадміністрації про результати виконання Державної програми «Золота підкова Черкащини», заходи, передбачені Програмою, на 2006–2009 рр., були виконані не в повній мірі [4]. Однією з причин цього було те, що Програма одержала фінансування в обсязі лише 59 % від запланованого (166 985,5 тис. грн. замість 283 072,7 тис. грн.). Таким чином, впродовж 2006–2009 рр. були розпочаті роботи по 121 об'єкту зі 151 запланованого (76,1 %), а завершено роботи по 73 об'єктах (60,3 % від розпочатих об'єктів та заходів програми).

У зв'язку з цим, 15 січня 2010 р., згідно указу Президента України «Про додаткові заходи щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкащини» [10], виконання Державної програми «Золота підкова Черкащини» було продовжено до 2012 р.

Отже, реалізація Державної програми «Золота підкова Черкащини» пройшла кілька етапів: 1) 2005 р. – підготовчий (процес обговорення, розробки і затвердження Концепції Програми); 2) 2006 р. – перший етап виконання; 3) 2007–2009 рр. – другий етап виконання; 4) 2010–2012 рр. – етап довиконання Програми.

Існує ряд об'єктивних підстав вважати програму «Золота підкова Черкащини» інноваційною.

По-перше, вона стала першою в Україні регіональною програмою збереження національно-культурної спадщини, яка включила до туристичних маршрутів 210 історичних місць і пам'яток Черкащини. Важливо відзначити, що «Золота підкова Черкащини» не є замкнутою системою, передбачаючи розширення за рахунок нових пам'яток. Це, в свою чергу, стало вагомим чинником пошуку і відродження об'єктів історико-культурної спадщини в Черкаській області [1, 45].

По-друге, здійснення запланованого комплексу науково-методичних, архітектурно-реставраційних, культурно-просвітницьких та фінансово-економічних заходів для забезпечення збереження, використання і популяризації пам'яток [7], супроводжувався не лише створенням сучасної туристичної інфраструктури, але й супутнім благоустроєм населених пунктів, прилеглих до туристичних маршрутів. Слід звернути увагу на те, що ані завданнями, ані основними напрямками виконання Державної програми «Золота підкова Черкащини» не було передбачено паралельно розбудову соціальної сфери та інфраструктури в прилеглих населених пунктах. Натомість аналіз «Плану заходів щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкащини» [7] показав, що 55 зі 159 запланованих заходів (34,6 %) на практиці прямо чи опосередковано стосувалися благоустрою міст і сіл, що входили до туристичних маршрутів по «Золотій підкові Черкащини». Серед таких заходів можна виділити: газифікацію окремих сіл Городищенського, Драбівського, Жашківського, Звенигородського, Кам'янського, Канівського, Лисянського, Маньківського, Монастирищенського, Христинівського, Чигиринського районів; реконструкцію закладів охорони здоров'я; ремонт існуючих та будівництво нових шкіл та закладів дошкільної освіти; придбання необхідного обладнання для сільських шкіл та будинків культури; реконструкцію каналізаційних, теплових, водопровідних мереж, а також очисних споруд; проєктування гідротехнічних споруд, очищення ставків і русел річок; реконструкцію або будівництво нових автошляхів тощо.

По-третє, інноваційність програми «Золота підкова Черкащини» полягає у її належній промоції та системному інформаційному супроводі. З метою популяризації туристичних маршрутів було видано підручники та навчальні посібники з історії Черкащини для навчальних закладів області [див., напр., 5; 6]; виготовлено та встановлено рекламні щити та в'їзні знаки за туристичними маршрутами; забезпечено рекламно-інформаційну підтримку туристичних маршрутів з метою їх просування на туристичний ринок; створено серію рекламних теле- та радіо роликів для популяризації об'єктів

«Золотої підкови Черкащини» у ЗМІ; виготовлено значну кількість сувенірної продукції, присвяченої туристичним об'єктам маршруту (буклети, значки, листівки тощо); проведено прес-тур за маршрутом «Золотої підкови» за участі регіональних та національних ЗМІ; проведено обласний туристичний форум; взято участь у Всеукраїнській виставці-ярмарку сільського туризму «Українське село запрошує», у Міжнародній виставці «Україна – подорожі та туризм», у міжнародних туристичних салонах «Україна – 2006» та «Україна – 2007»; запущено відповідний сайт туристичної інформації.

По-четверте, «Золота підкова Черкащини» стала першою в історії Черкаської області програмою, що передбачала здійснення не вибіркового, а комплексних заходів щодо створення сучасної соціогуманітарної та туристичної інфраструктури історико-культурних об'єктів із одночасним їх включенням до оновлених туристичних маршрутів.

Джерела та література:

1. Бушин М. І. Оцінка виконання державної програми «Золота підкова Черкащини» / М. І. Бушин, Ю. М. Новікова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання»: 17-19 березня 2010 року, м. Черкаси. – Черкаси : ЧДТУ, 2010. – С. 44–47.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 6063. – Оп. 1. – Спр 1552 «Обласна комплексна історико-культурологічна програма «Золота підкова Черкащини» на 2005 – 2007 роки». – 9 арк.
3. ДАЧО. – Ф. 6063. – Оп. 1. – Спр 1553 «Листування з органами державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян з питань здійснення державної програми «Золота підкова Черкащини». – 219 арк.
4. Заключний звіт про результати виконання Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006 – 2009 роки. Лист Головного управління капітального будівництва Черкаської обласної державної адміністрації № 01-16/702 від 22.01.2010. – 16 арк.
5. Мандри Україною. Золота підкова Черкащини. Путівник / гол. ред. – О. В. Черевко. – К., 2007. – 232 с.
6. Нераденко Т. М. Золота підкова Черкащини: туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України / Т. М. Нераденко. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 108 с.
7. Постанова КМУ № 671 від 15.05.2006 «Про затвердження Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006 – 2009 роки». – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2006-п#Text>.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2005 № 399-р «Про схвалення Концепції Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2005 – 2007 роки». – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/399-2005-р#Text>.
9. Розпорядження Президента України 29.04.2005 № 1016-205-рп «Про відродження та розвиток історичних і культурних центрів Черкащини». – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1016/2005-рп#Text>.
10. Указ Президента України від 15.01.2010 № 28/2010 «Про додаткові заходи щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкащини». – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/282010-9947>.

Оксана ХУДОЛЕЙ,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

ТЕРМІНИ «ПАМ'ЯТКА» І «ПАМ'ЯТНИК» У ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВІ»

Важливе значення у процесі трансформації і вдосконалення законодавчої бази пам'яткоохоронної справи в Україні, а також – для впорядкування наукової термінології, мали дискусії навколо понятійного апарату пам'яткознавства. Одну із таких представляє у своєму дослідженні «Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві» С. Кот.

Проаналізувавши історію становлення цих термінів і семантичну їхню природу, дослідник робить висновок, що «Скульптурні та архітектурні споруди, встановлені з метою увічнення певної події, на честь історичної особи, а також надгробки – усе це пам'ятники. Термін «пам'ятка» – значно ширший, вживається для визначення предметів матеріальної та духовної культури, що мають наукове, історичне або художнє значення».

Тим самим дослідник підтримав позицію інших учених (Д. Гринчишина, Я. Дашкевича, В. Русанівського), які наголошували, що поняття «пам'ятка» є родовим і включає в себе «пам'ятники». С. Кот робить важливий висновок, що «слова «пам'ятка» і «пам'ятник» виникли в різних (хоч і близьких) мовах, відповідно в українській і російській».

Насамперед це важливо для українізації сучасної наукової термінології, повернення українській мові і національній мовленнєвій традиції високого статусу в Україні.

Абсолютно справедливим видається твердження іншого дослідника В. Попика про те, що надання статусу заповідних не тільки окремим пам'яткам, а й оточенню – вулицям, кварталам, районам міста і навіть містам – є наслідком сучасних підходів, які «знаходять своє логічне продовження в ідеях єдності історико-культурного і природного середовища», що є також «результатом гуманізації сьогоденного суспільства, розвитку сучасного культурологічного і екологічного мислення»

Однак говорити про наближення України до світових рубежів у цій галузі було б перебільшенням» – зазначає далі дослідник. Дослідник порушує надзвичайно гострі проблеми, серед яких раніше замовчувана – проблема нищення української культурної спадщини у часи Російської й радянської імперії, денационалізації й «вульгаризації» культури України.

Поряд із цим дослідник порушує проблему «архітектурного модерну» та його надмірної близькості, а то й втручання в історико-культурне середовище, представлене пам'ятками архітектури. В. Попик погоджується, що «історико-

культурне середовище з часом зазнає змін, воно приречене бути невід'ємною частиною динамічної системи, яка забезпечує життєдіяльність суспільства», але, разом із тим, він цілком закономірно, на наш погляд, воліє вести мову «про характер змін, їхню спрямованість, навіть про ступінь їхньої радикальності»

Джерела та література:

1. Кот С. Терміни «пам'ятка і пам'ятник» у пам'яткознавстві // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 1 / С. Кот. Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 1992. – С. 30–40.
2. Попик В. Історико-культурне середовище: роздуми над проблемою // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 1 / В. Попик. Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 1992. – С. 78–90.

УДК 008+787.6 (477) "15/18"

Надія ЛЕВИЦЬКА

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових технологій*

ОСТАП ВЕРЕСАЙ – ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Остап Вересай – особливе ім'я кобзарського цеху. Потужне художнє обдарування, артистична натура, непересічна індивідуальність, втілення співучого хисту українця.

О. Вересай мав глибокий підхід кобзарського досвіду й культури. Його життя неспростовно доводить: шлях до майстерності й визнання не дається просто навіть великому обдаруванню. Творчим успіхом він може обернутися лише роками нестерпного тренування і суспільних випробувань. Гірська сосна виростає стрункою й міцнішою у гранітних обіймах скель, зауважував Г. Сковорода. Остап народився у родині кріпака, сліпого музики. Його батько – Микита Григорович був визнаним скрипалем на всю околицю, якого наймали на храмові свята, хрестини й весілля. Платили харчами й тим, що бралися доглянути поле й домашнє господарство. У ранньому віці Остап втратив зір. Вижити допомагали добрі люди й батькова музика, а також пісні кобзарів, які не вибували з їхньої хати.

Сліпа доля й музика визначили Остапові кобзарську дорогу. Мистецтву співу та гри на кобзі навчався у Юхима Андріяшівського, з яким познайомився на Роменському ярмарку. Звідси й почалася його дорога у велике мистецтво й всеукраїнська слава. Сорок літ мандрував О. Вересай містами й селами України з кобзою через плече і завмерлою піснею на вустах. Знайомство з художником Л. Жемчужниковим, учнем Карла Брюллова, розірвало замкнене коло.

О. Вересай стає знаменитістю. Зустріч із ним шукають відомі громадські діячі й митці: П. Куліш, О. Сластіон, П. Чубинський, О. Русов, П. Мартинович. Слухають його спів, записують від нього пісні й думи. Художники малюють портрети народного співця [1, с. 111]

Т. Шевченко надсилав через П. Куліша свій подарунок – «кобзар з дарчим написом: «брату Остапу від Т. Г. Шевченка». Додав і свого карбованця до грошового переказу, що його зібрали друзі на підтримку рапсода у його складному житті. Карбованець, що його вислав Т. Шевченко зі свого безгрошів'я Остапові Микитовичу, мав добре наповнення. За нього можна було придбати коштовний музичний інструмент – нову кобзу, що О. Вересай і зробив. Згодом до нього прикута увага широкого загалу. Провідні духовні авторитети розгортають рекламну компанію творчості й особистості митця. Солідарна діяльність талановитих пропагандистів виявилась фаховою, різнобічною й ефективною.

У Сокиринці на Чернігівщині, де мешкав народний співець, частіше навідуються гості з Києва та інших міст. Іменитіші з них зупиняються в маєтку Григорія Галагана. Спів Вересая – коронний номер вітальної пограми і незмінний, приголомшливий успіх.

О. Вересая запрошують на урочисте відкриття Колегії Павла Галагана в Києві, якій судилася видатна освітня роль і вдалося зібрати у своїх стінах цілу когорту яскравих імен слухачів і наставників. Натхненний спів великого українського кобзаря благовістив освітній поступ навчального закладу.

П. Галаган зініціював зібрання Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, званої громадської й наукової інституції. З рефератом виступив і дійсний член товариства М. Лисенко. Він подав ґрунтовну характеристику музичних особливостей українських дум у виконанні О. Вересая. Кобзар проспівав кілька з них, що закарбувалось незабутніми враженнями слухачів.

Після гучного виступу О. Вересая на третьому археологічному з'їзді в Києві начальник жандармського управління у таємному донесенні повідомляє: «Остап Вересай своїми поетичними піснями і типовим виглядом сприяв збудженню симпатій до Гетьманщини» [2, с. 480–481].

Поетична пісня і національний одяг, за логікою жандарма, можуть небезпечно сколихнути в душах і пам'яті спогади про козаччину. І він мав рацію. Його службовий рапорт хоч-не-хоч свідчить про майстерність кобзаря впливати на слухачів і не абияке занепокоєння імперських служб.

М. Лисенко й П. Чубинський влаштували театральну поїздку кобзаря у північну столицю імперії й супроводжували його. Вони взяли на себе і вельми затратну фінансову частину програми та організаційні клопоти.

Столичний дебют О. Вересая, завдяки старанням менеджерів та звичайно ж талантам виконавця, виявився напрочуд успішним. Багато престижних залів щиро вітали музику бандури й пісенний голос українського кобзаря.

Неповторну гру на бандурі, жанрове розмаїття репертуару кобзаря оцінили П. Чайковський і М. Римський-Корсаков. Підтримкою О. Вересая був

і виступ у спільному з ним концерті Лисенка – піаніста і хору під його диригуванням та відомої російської співачки М. Каменської.

Кобзар з України співав навіть у Зимовому палаці. У числі його вельможних слухачів були й великі князі Сергій та Павло. Вони подарували сліпому кобзареві срібну табакерку з викарбуваними автографами. Столичні газети негайно оприлюднили цю звістку, піднесли її в ранг події.

Пісні кобзаря, прилюдне уславлення козацької героїки, загальний успіх у публіки стривожили охоронні служби царату. Гастролі, так успішно розпочаті й тріумфально продовжені, було наказано припинити.

Затримали О. Вересая уже на батьківщині – у Прилуках, за піснею «Про Правду й не Правду», яку він співав на міському базарі. Короновану пісню свого репертуару, соціально гостру й надзвичайно популярну між людьми. Бідняки залюбки слухали її, а панство шаленіло. «Як у ярмарку станеш її співати, то пани й обійдуть, вони її не люблять... Зате люди любили ту пісню», – розповідав О. Версай » [3, с. 30].

Відомо багато версій цієї пісні, а спільний мотив один – нема Правди на світі й не знайти її. «Уже тепер Правда у панів в темниці, а щира неправда з панами в світлиці», – повідомляла пісня.

Кобзаря, якому було вже за сімдесят, було арештовано. Просторі сцени в Петербурзі й шквал оплесків змінилися на камеру й жорстокі допити. При обшуку поліцейські виявили срібну табакерку. Від привласнення пам'ятну річ врятували іменні підписи персон правлячого дому. Для жандармів у Прилуках і одного імені було б достатньо, щоб перелякатись.

О. Вересай щасливо сполучив рідкісні вокальні дані, віртуозне володіння бандурою й блискучий дар імпровізатора. Він напрацював цілий арсенал виконавських прийомів, виробив індивідуально неповторний стиль в звучанні дум, пісень, творів гумору й сатири.

Його виконання – яскравий театр одного актора він брав у мистецький полон і самотнього слухача, і групу людей, і великі зали. В українців він будив національну пам'ять, плекав їх оптимізм. Чужинцям відкривав незнану Україну, її світлу душу й неозорі таланти. О. Вересаю були підвладні людські розуми й серця.

Музика й пісня потужно протягують самотню українську культуру поміж народами, побільшують число прихильників і шанувальників, незрадливих друзів. Мистецтво Остапа Вересая залишило помітний слід.

Серед тих, хто слухали гру уславленого кобзаря і відчули на собі його неповторний мистецький дар, називають Альфреда Рамбо, французького історика, міністра освіти. Побувавши на археологічному з'їзді в Києві, професор надрукував статтю «Україна і її історичні пісні», підготував з десяток переспівів народних дум, описав виконавську діяльність українських кобзарів. Магічна неординарність О. Вересая спонукала професора Луї Леже ґрунтовно зацікавитись феноменом української

культури, пропагувати її на батьківщині – у Франції. Учений розробив і читав лекційний курс української мови.

Художні цінності народних дум у виконанні О. Вересая відкрили для себе й своїх національних культур професор Оксфордського університету В. Морфілл, хорватський лінгвіст, історик, філолог-славист Ватрослав Ягич, австрійський поет символіст Райнер-Марія Рільке. Він двічі відвідував Україну. Його враження про неї простежують в низці поетичних і прозових збірок, а також нарисах з української тематики. Особливо ж яскраво в оповіданні «Пісня про Правду».

Цей художній шедевр поета з'явився з натхнення: він насолоджувався співом О. Вересая, близько споглядав його експресію, манеру виконання, вплив на слухачів. На власні очі бачив, як пісня окрилює, розправляє зігнуті плечі й поневолені душі.

Рільке схвилювано писав: «аж тричі співав Остап свою пісню про правду, й щоразу вона була інша. Якщо спершу бриніло благання, то потім – гірких докір. Коли ж, нарешті піднявши чоло кобзар вигукнув низку стислих закликів, лютий гнів дрижав у його словах. Усіх охопило владне й водночас похмуре зворушення»»[4, с. 10].

Українські пісні у талановитому виконанні кобзаря відкрили досі незнану Україну, душу її народу, її історію. Професор Оксфордського університету В. Морфілл, який також слухав Остапа Вересая, зазначав, що у виконаних ним думках є дуже багато цінностей.

О. Вересай прожив довгий вік. Він ніколи не розлучався з піснею і кобзою. Уже знесилений руками, виступив у київській художній школі М. Мурашка, з якої вийшло багато відомих художників. Їм випала щаслива нагода і слухати, і писати портрет уславленого митця.

Усе життя кобзар прожив у чернігівському селі, а став відомим на пів світу. Мешкав з родиною у просторій хаті в с. Сокиринцях, що її на власний кошт побудував П. Чубинський – фольклорист, поет, громадський діяч, автор тексту Гімну України. Дві слави поєдналися в самовідданому служінні мистецтву, людям і Батьківщини – добрий знак і багатозначний символ української культури.

Джерела та література:

1. Митці України: енциклопедичний довідник / упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза. – К., 1992. – С. 111
2. Степанович Є. П. Вересай (Лобза) Остап Микитович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій(голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – 688 с. : іл. – С. 480–481.
3. Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая / М. В. Лисенко. – Київ : Мистецтво 1955. - 88 с. – С. 30.
4. Марчук Н. Україна в творчості зарубіжних письменників. / Н. Марчук. – Київ, 2011. – 182 с. – С. 10.

ЗМІСТ

Калакура Я. С. Електронні джерела в структурі соціокультурної інформації	3
ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ: ДОСВІД, ТРАДИЦІЇ, ПАМ'ЯТКИ. МУЗЕЙНИЙ ТУРИЗМ ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ. ВІДОМІ ОСОБИСТОСТІ	
Потильчак О. В. Нововиявлений комплекс Джучидських дирхемів із околиць селища Маньківка на Черкащині: атрибуція нумізматичної пам'ятки	7
Лазуренко В. М. Михайлівська церква в Суботіві як об'єкт для сучасних наукових дискусій	11
Мельниченко В. М. Висвітлення пам'яткоохоронної роботи на Черкащині у пресі (1960-ті рр. – початок ХХІ ст.).....	18
Чабан А. Ю. Пісенний скарб Середнього Подніпров'я.....	21
Нераденко Т. М. Музейні експозиції та об'єкти культурної спадщини в етнологічній подорожі Черкащиною	29
Трощинська О. І., Чепурний О. І. Популяризація історико-культурної спадщини в науково-освітній роботі НІКЗ «Чигирин»	41
Нераденко Т. М. Музейні експозиції в археологічній подорожі Черкащиною	46
Перепелиця А. І. «Братська могила козаків і мирних жителів міста Чигирин (каплиця)» – пам'ятка історії Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».....	57
Кукса Н. В. Старожитності Чигиринщини в студіях першої комплексної експедиції Академії архітектури УРСР 1947 р.	67
Мушта О. А. Історія і сучасність Михайлівської парафії православної церкви України (Черкаський район, Черкаська область)	72
Шостопал А. В. Нові нумізматичні знахідки: проблеми і перспективи	82
Ветров О. В. З історії водяного «Зеленого млинка» в Кам'янці: сенсаційна знахідка	86
Косяк С. М. Особливості народної вишивки Черкащини	93
Дика Д. В. Сторінками історії рідного краю (Чорнобаївщина)	97

Абашіна Л. О., Діденко Я. Л. Чигирин початку ХХ ст. за матеріалами газети «Рада»	99
Клименко Т. А. Долі борців за волю України в часи каральної політики СРСР.....	106
Сич Д. С. Відродження української церкви в Кам'янці	111
Лонська Н. М. Спогади про Івана Піддубного (до 150-річчя від дня народження видатного українця)	114
Щербань А. Л., Шостопал А. А. Позаштатний співробітник Черкаського окрмузею Михайло Дяченко і Черкащина	116
Мірошник І. П. Обличчя «Великого терору» на Черкащині: Самуїл Абрамович.....	121
Солодовніков І. В., Гончар Л. В. Відображення культурно- історичних традицій Черкащини 50–70 рр. ХХ ст. у творчості сільського фотохудожника Івана Литвина	125
Горенко Л. М., Стась А. С. Окремі аспекти історіографічного огляду історико-документального дослідження Юрія Мариновського «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року»	130
Туренко Л. І. «Щедрий колос хай добром вироста» (деякі аспекти з життя і творчості поета-гумориста Пилипа Юрика)	134
Зубко Г. С. Основні аспекти гончарного ремесла на Корсунщині.....	137
Діденко Я. Л. Чигиринщина Юрія Мушкетика.....	140
Баранов Г. О. Культурна спадщина та проблеми туризму Закарпатської області.....	144
Тептюк Л. М. Володимир Іконников: актуальність портретного дослідження історії.....	146

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА У ХХІ СТОЛІТТІ: УКРАЇНСЬКА ПАРАДИГМА

Теліженко О. В. Рушник в історичному контексті. Епохи і стилі вишивки	150
Шульженко Т. М., Діденко Я. Л. Залишки давнього світогляду українців в замовних текстах Середньої Наддніпрянщини (за матеріалами польових досліджень)	160
Шмиголь Л. О., Чигирик Н. В. Виставковий проєкт «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять»: формати роботи офлайн та онлайн	167
Ілляшенко Ю. Ю., Джуган Р. М. Характерні риси сучасної української літератури як виду мистецтва.....	170

Титаренко С. В. Історичне товариство Нестора-літописця та В.С. Іконников	173
Храмова-Баранова О. Л. Давні стандарти мір в становленні архітектури України	175
Вискварка Я. М. Політична символіка кольорових революцій через призму візуалізації.....	178
Храмова-Баранова О. Л., Конар І. І. Особливості становлення і розвитку товарного знаку в Україні	181
Зайцева В. С. Традиції і перспективи фотомистецтва в Україні.....	184
Храмова-Баранова О. Л., Кудревич В. В. Веб-сайт: історія розвитку та перспективи в Україні.....	186
Галицька О. В., Мусатенко А. М. Культурно-естетична цінність акцидентного шрифту в Україні	188
Храмова-Баранова О. Л., Ворона А. В. Особливості розвитку мистецтва листівки в Україні	191
Саєнко І. Ф. Традиції мистецтва плетіння в Україні.....	193
Храмова-Баранова О. Л., Канюк К. В. Становлення фрескового живопису і мозаїки Київської Русі: витоки і розвиток	196
Антонюк С. Л. «Золота підкова Черкащини»: етапи впровадження та інноваційний потенціал програми.....	198
Худолей О. С. Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві	202
Левицька Н.М. Остап Вересай – феномен української культури.....	203

Наукове електронне видання

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ**

Матеріали
III-ої Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)

05 – 06 листопада 2020 р.
м. Черкаси

Частина 1

Статті подаються в авторському редагуванні.

Складання: Т. Костенко, Т. Манжура, К. Давиденко

Гарнітура Times New Roman. Обл.-вид. арк. 14,75. Зам. № 20-90е.

Видавець: Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 896 від 16.04.2002 р.
ЧДТУ, кафедра історії та права, бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006, тел.: 0948811637